مەملىكەت بويىچە 100 نۇمۇرلۇق ژۇرنال
بەملىكەتلىك سەرخىل ژۇرناللار سېپىگە كىرگەن ژۇرنال
شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەن تۇرىدىكى مۇندۇۋەر ژۇرنال

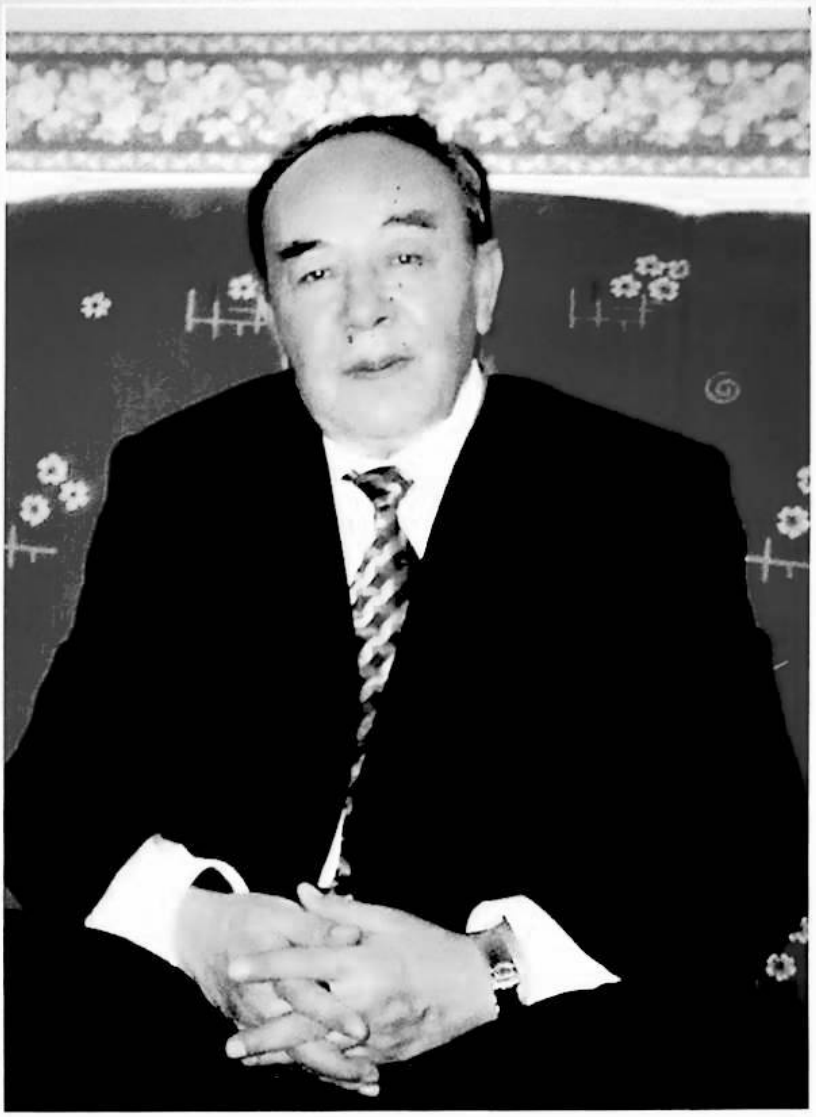

美拉斯

MEIRAS(HERITAGE)FOLKCULTURE

2
2014

ISSN 1004-3829
04>
9 771004 382027

ئابدۇكېرىم رەھمان (تولۇق ئاتلىشى ئابدۇكېرىم ئابدۇرەھمان) 1941 - يىل 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى قەشقەر شەھرىگە قاراشلىق نەزەرباغ يېزىسىنىڭ بۇچى كەنتىدە تۇغۇلغان. 1959 - يىلىدىن 1964 - يىلغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان. ئوقۇش پۈتكۈزگەندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوقۇتقۇچى بولغان. 1984 - يىلىدىن 1992 - يىلغىچە تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ۋە مۇدىرى بولۇپ خىزمەت قىلغان. 1992 - يىلى پروفېسسور ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 1987 - يىلى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى كەسپى بويىچە ماگىستر تەربىيەلەش يېتەكچىسى بولغان. 1995 - يىلى شىنجاڭدىكى تۇنجى دوكتورانتلار يېتەكچىسى بولۇپ، خەلق ئەدەبىياتى ۋە فولكلور كەسپى بويىچە 35 تىن ئارتۇق ماگىستر ۋە 18 نەپەر دوكتور تەربىيەلىگەن. 1989 - يىلىدىن ھازىرغىچە جەمئىي بەش قارار ئاپتونوم رايونلۇق مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس، 1992 - يىلى گوۋۇيۈەننىڭ ئالاھىدە تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولىدىغان تۆھپىكار مۇتەخەسسىس شەرىپىگە ئېرىشكەن. 1964 - يىلىدىن تاكى 2011 - يىلغىچە جەمئىي 47 يىل ئالىي مائارىپ سېپىدە ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ 1 - سېپىدە خىزمەت قىلىش جەريانىدا مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات تۈرلىرىدىن ئون چوڭ تۈرگە يېتەكچىلىك قىلغان، «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت قامۇسى»، «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر سەنئەت لۇغىتى»، «جۇڭگو خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى» (ئوچ توپلام)، «شىنجاڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى»، «جۇڭگو ئۇيغۇر كىلاسسىك ئون ئىككى مۇقامى» قاتارلىق يىرىك تۈرلەرنى يېزىشقا ۋە تۈزۈشكە قاتناشقان. ئۇنىڭدىن باشقا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى» (مۇھەممەد زۇنۇن بىلەن ھەمكارلىشىپ)، «ئەدەبىيات نەزەرىيەسى» (كوللېكتىپ)، «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزەرىيەسى»، «ئەدەبىيات ھەققىدە»، «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر»، «يېپەك يولى بويىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر»، «فولكلور ۋە يازما ئەدەبىيات»، «مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تۇغۇلغان ھېسلار»، «ئۇيغۇر مۇقام پېشۋالىرى»، «ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى»، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (خەنزۇچە)، «يېپەك يولىدىكى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىگە نەزەر»، «20 - ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي مەدەنىيىتى»، «ئۇيغۇر فولكلورى» (تۈركچە)، «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە مەدەنىيەت تارىخى» (خەنزۇچە)، «ئەزىزانە قەشقەر» (ئىككى تومлуق)، «قەشقەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى»، «قەشقەر فولكلور مەدەنىيىتى»، «قەشقەر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى»، «قەشقەر بىناكارلىق سەنئىتى» قاتارلىق نەزەرىيەۋى ئىلمىي ئەسەرلىرى، «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى»، «ئۆزبېك خەلق داستانلىرى»، «ئۇيغۇر بېيتلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى»، «نۇزۇگۇم»، «تاھىر - زۆھرە» قاتارلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئائىت توپلاملىرى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، تۈركچە، رۇسچە ۋە ئىنگلىز تىللىرىدا نەشر قىلىنغان. ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، فولكلور، مەدەنىيەتشۇناسلىق، سوتسىيولوگىيە، ئانتروپولوگىيە قاتارلىق پەنلەرگە ئائىت 180 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىلىرى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى نوپۇسلۇق ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان. ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي تەتقىقات جەھەتتىكى ئالاھىدە نەتىجىلىرى 15 قېتىمدىن ئارتۇق مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى گېزىت - ژۇرناللاردا مەزكۇرنىڭ ئۈش - ئىزلىرى ۋە تۆھپىسى كۆپ قېتىم تونۇشتۇرۇلغان. ئۇ ھازىر «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتى» ۋە «جۇڭگو ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام جەمئىيىتى»نىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئارتقۇرۇپ كەلمەكتە.

قوش ئايلىق ژۇرنال 2014 ـ يىل 2 ـ سان

(ئومۇمىي 142 ـ سان)

دەۋر ۋە ئەنئەنە

ئەنئەنۋى مەدەنىيەتكە توغرا ۋارىسلىق قىلىپ، ئىلغار مەدەنىيەتنى ئەۋج ئالدۇرايلى ..... ماھنۇر ئۆمەر (1)
ئىسلامىيەتنى توغرا تونۇپ، ئەنئەنۋى مەدەنىيتىمىزگە ياخشى ۋارىسلىق قىلايلى ..... تۇرسۇن ھېيتەم قارى (4)
چاي مەدەنىيتىمىز ۋە چايدىن تۇغۇلغان ئويلار ..... نۇرنسا باقى (8)

گۈزەللىك ئوندۇر، توققۇزى توندۇر

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە خاتىرىلەنگەن ئاياللارنىڭ گىرىم ۋە زىننەت بۇيۇملىرى ..... مۇھەممەدتۇرسۇن ھەسەن (12)

ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تېلېۋىزىيە تىياتىرچىلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا ..... ئايگۈل ئابلىز (15)
كىروران شەھرىنىڭ بايقىلىشى ۋە كىروران نامى توغرىسىدا .....
..... غالىب بارات ئەرك (44)

ساقلىقىڭ شاھلىقىڭ

ھەكىملىرىمىزنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئۇزۇقلىنىش ئادىتى - - - ئابدۇقادىر سادىر (19)

ئايدىڭ كېچىلەر

مۇھەببەت ئىزھارى ..... (23)

ئادەت قېرىماس

شاقۇر ۋە شاقۇرلۇقلار ..... مۇختار تۇردى (26)

نەشرىيات باشلىقى، باش مۇھەررىر:
ئازاد سۇلتان (پروفېسسور، دوكتور يېتەكچىسى)
مۇئاۋىن نەشرىيات باشلىقى، مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:
مۇختار مۇھەممەد
(قانۇنىي ۋەكىل، ئالىي مۇھەررىر)
جاۋابكار مۇھەررىر: **نۇرنسا باقى**
(مۇھەررىر)
مۇھەررىرلەر: **نۇرنسا باقى**
خۇرسەنئاي مەمتىمن
ئەزىزەم تۇيغۇن

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئۇرۇمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 ـ نومۇر، 14 ـ قەۋەت
Tel: (0991) 4554017
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۇرۇمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى:
CN65 ـ 1130 / I
خەلقئارالىق نومۇرى:
ISSN1004 ـ 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 ـ 58
پوچتا نومۇرى: 830001
E-mail: **mirasuyghur@126.com**
چەن ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: **1130BM**
ئىلان ئىجازەت نومۇرى: **6500006000040**
باھاسى 6.00 يۇەن
جۇپ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى نەشر قىلىندۇ

مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى قوغداپ، مەنۋىيىتىمىزنى ساپلاشتۇرايلى!

ئاۋات خەلقدىكى جەمەت لەقەملىرى ..... بۇخەلچەم ئابدۇۋەلى (34)
خوتەننىڭ قەدىمىي قول-ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇسكۇنىلىرى .....
..... مۇھەممەد توختى رەجەپ (تارام) (71)
«كىلتان، قۇلۇپ» توغرىسىدا ..... ئابدۇكېرىم تۇردى (75)

ھەر گۈلنىڭ پۇرىقى باشقا

خاتۇشا ..... مېھرىگۈل قادىر تەرجىمىسى (32)

ئەجداد مىراسى ــ ئەۋلاد جۇلاسى

خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخى ۋە فولكلورى .....
..... ئابلەت نۇردۇن تەرجىمىسى (37)

ئۇنچىلەر تىزمىسى

تەبى بىلەن زۆھرە ..... مۇختار مۇھەممەد (49)

ۋەسىقىلەر

قەشقەر تېكستىلىرى ..... ئابلەت قۇدرەت ھەمراھ (63)

بۇ يىل «مىراس» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغانلىقىغا 31 يىل بولدى. بۇ مۇبارەك ژۇرنال ئۆزىنىڭ 31 يىللىق شانلىق تارىخىدا 142 سان نەشر قىلىندى، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ ھەر بىر سانى، ھەر بىر پارچىسى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ شانلىق تارىخىدىن، ئەنئەنىلىرىمىزدىن، ئىسىل ئۆرپ-ئادەتلىرىمىزدىن دەۋرىمىزگە مول ۋە قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى تەقدىم قىلدى. «مىراس» ژۇرنىلى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ شانلىق نامايەندىلىرىدىن تۆزۈلگەن گۈزەل مەنۋى گۈلستان!

بىز ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنغانلىقىنىڭ 31 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ژۇرنىلىمىزنى سۆيۈپ ئوقۇپ كېلىۋاتقان ئوقۇرمەنلىرىمىزگە ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرىمىز!

ژۇرنىلىمىزنى ئىسىل ئەمگەك نەتىجىلىرى بىلەن تەمىنلەپ كېلىۋاتقان ئاپتورلىرىمىزغا چىن قەلبىمىزدىن تەشەككۈر ئېيتىمىز!

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەزىزەم تۇيغۇن

تەكلىپلىك كوررېكتور: مۇنىرە مۆمىن

كومپيۇتېر مەشغۇلاتىدا: ئەنۋەر تىلىۋالدى، مەريەمگۈل ئىدرىس

مۇقاۋىنىڭ 1-بېتىدە: «چىن تۆمۈر باتۇر» مەمەت نۆۋۈبەتنىڭ مىنياتور رەسىمى

مۇقاۋىنىڭ 4-بېتىدە: باھار كەلدى

Chief editor: Azad Sultan
Deputy chief editor: Muhtar Muhammed
Responsible editor: Nurnisa Baki

保护文化遗产
捍卫精神家园

社长,总编:
阿扎提·苏里坦
教授,博导
副社长,副总编:
木合塔尔·买买提
(编审,法人代表)
本期责任编辑:
努尔尼沙·巴克 (副编审)
编缉:
努尔尼沙·巴克
胡尔仙阿依·买买提明
艾孜再木·吐依洪

主管:新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
出版:《美拉斯》杂志社(乌市友好南路 716 号文联 14 层)
电话:(0991)4554017
印刷:新疆日报社印务中心
发行:乌鲁木齐邮局
订阅:全国各地邮局
国内统一刊号:CN65—1130/I 国外统一刊号:
ISSN1004—3829 邮政代号:58—60
E_mail: mirasuyghur@126.com
海外发行代号:1130BM
广告许可证号:6500006000040
邮编:830001
定价:6.00 元

Responsible Commission: Xinjiang Uyghur Autonomous Regional Federation of Literary and Art Circles
Editor: "Miras" (Heritages) editorial department
716 # 14 floor southern frendship road Urumqi Xinjiang China
Printer: xinjiang newspaper press center
Distributioner : Urumqi post officePost offices of the whole country
Print number at home: CN65_1130/I
Print number abroad: ISSN1004_3829
PostCode : 58 _ 60
International Standart Book Number: 1130BM
Post Number: 830001
Tel: (0991 4554017
Price: 6¥

ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە تۇغرا ۋارسلىق قىلىپ، ئىلغار مەدەنىيەتنى ئۆچ ئالدۇرايلى

ماھنۇر ئۆمەر

ئىنسانىيەت پەيدا بولغاندىن تارتىپ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ كەلگەن، بۇ تەرەققىيات جەريانى ئىنسانلارنىڭ ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قېلىش، ھايات كەچۈرۈش، ياشاش، ئۆزىنى تاكامۇللاشتۇرۇش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلار ئۆزىنىڭ ياشاش شارائىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن تەبىئەتتىن پايدىلىنىش، تەبىئەتنى قوغداش بىلەن ئىپتىدائىيلىقتىن تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ زامانىۋىلىققا، بەدەۋىلىكتىن مەدەنىيلىككە تەرەققىي قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىنسانىي قىياپىتىنى يارىتتى. بۇ ماددىي ۋە مەنىۋى تەرەققىيات جەريانى ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى بولۇپ، بۇ مەدەنىيەت ئەجدادلاردىن ئەۋلادلارغا مىراس سۈپىتىدە ئۆتۈپ، تەرەققىي قىلىپ ھازىرقى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. شۇڭا مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرى «ئىنسانىيەت يارىتىقان ماددىي ۋە مەنىۋى مەھسۇلاتلارنىڭ يىغىندىسى، مەدەنىيەت دەپ ئاتىلىدۇ» دەپ تەبىر بەرگەن.

مەدەنىيەت بىر دۆلەتنىڭ جان تومۇرى، بارلىق تەرەققىيات ئىشلىرىنىڭ مەنىۋى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى. زامانىمىزدىكى مەدەنىيەتنىڭ رولى ۋە ۋەزىپىسى بولسا — جەمئىيەتنىڭ ھەر خىل مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، كىشىلەرنى نادانلىق، خۇراپاتلىق، قاششاقلىق، نامراتلىق ئىللەتلىرىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئورتاق بېيىشقا يېتەكلەش، ھەر مىللەت خەلقىنى دۇنيادىكى ئىلغار مىللەتلەر قاتارىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرالايدىغان قىلىش، ھەرقايسى مىللەتلەر پىسخىكىسىدا تەرەققىياتقا، مەدەنىيلىككە تەلپۈندىغان ئىلغار روھنى يېتىلدۈرۈشتىن ئىبارەت، شۇنداقلا مەدەنىيەت بىر دۆلەت، بىر مىللەتنىڭ كىملىكى، ئومۇمىي ساپاسى، تەربىيەلىنىشىنى كۆرسىتىدىغان بەلگە، ئۇنۇمبرسال كۆچنى كۆرسىتىدىغان جان تومۇرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تەرەققىيات جەريانىدا ئىپتىدائىي مەدەنىيەتتىن ئاممۇبلىققا، ئاممۇى مەدەنىيەتتىن كەسىپلەر شىشكە قاراپ تەرەققىي قىلىپ ھازىرقى كەسىپلەشكەن ھەر خىل كەسپىي مەدەنىيەت- سەنئەت تۈرلىرى بارلىققا كەلگەن.

ئاممۇى مەدەنىيەت ئاساس مەدەنىيەت بولۇپ، ئىنسانلار ياشاش، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى نامايان قىلىش، ئۆز- ئۆزىنى قۇدرەت تاپقۇزۇش، ئۆز- ئۆزىنى تەربىيەلەش، ئۆز- ئۆزىنى ئاۋۇندۇرۇش جەريانىدا ياراتقان ھەم ئىستىخىيىلىك ھالدا ئەجداد- تىن ئەۋلادقا مىراس سۈپىتىدە يېتىپ كەلگەن ھەر خىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ كەسىپلەشكەن فورمىسىدۇر.

ئاممۇى مەدەنىيەت كىشىلەرگە مەنىۋى زوق ئاتا قىلىش، كۆڭۈل كۆتۈرۈش، ھاردۇق چىقىرىش، روھىي ئوزۇق ئاتا قىلىش بىلەن بىلدۈرمەي تەسىر كۆرسىتىپ، كىشىلەرگە ئەقىل- پاراسەت، تەپەككۇر قابىلىيىتى، روھىي خۇشاللىق، ئادەمىيلىك قىممەت قارىشى، ساغلاملىق ۋە مەنىۋى جىسمانىي كۈچ ئاتا قىلىدۇ.

كەسپىي مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيەتنىڭ ھەممە تۈرلىرى ئاممۇى مەدەنىيەت تەرەققىي قىلىپ، مەلۇم دەۋر ۋە مەلۇم باسقۇچقا كەلگەندە بارلىققا كەلگەن ھەمدە ئاممۇى مەدەنىيەتتىن ئوزۇق ئېلىش، تاۋلىنىش جەريانىدا تاكامۇللىشىپ، تەرەققىي قىلىپ، ھازىرقى كەسپىي مەدەنىيەت تۈرلىرى شەكىللەنگەن.

ئىپتىدائىي مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى بولسا، ئۇسسۇل— تىل پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرىكى ئىنسانلارنىڭ ئوڭچىلىق ھەرىكەتلىرى ۋە مەقسەتنى ئۇقتۇرۇش ئۈچۈن قىلغان ھەرخىل قول- پۇت بەدەن ھەرىكەتلىرىدىن پەيدا بولغان بولسا، تۈرلۈك تەبىئەت ھادىسىلىرى، جىسىملارنىڭ ئۈرۈلۈشى، سوقۇلۇشى، سۈركىلىشى، ھاۋانلارنىڭ يۇگۇرگەندىكى تۇياق ئاۋازى، شامالنىڭ جىسىملارغا ئۇرۇلۇشى قاتارلىق ئامىللاردىن مۇزىكا ۋە مۇزىكا ربىتمى پەيدا بولغان. گۈزەل سەنئەتمۇ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى خاتىرە قالدۇرۇش ئېھتىياجىدىن بارلىققا كەلگەن، ھەرقايسى جايلاردا بايقالغان تاغ- تاشلارغا ئوي يۇلغان قىياتاش رەسىملىرى، بالبال تاشلار، مىڭتۈي تام سۈرەتلىرى تەرەققىيات جەريانىدا بارلىققا كەلگەن. دىيارىمىزدىكى دېھقان رەسسامىلاردىكى گۈزەل سەنئەتكە بولغان ئىشتىياق، قىزىقىش، ئىجادىيەت روھى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز گېنىدىكى گۈزەل سەنئەتكە بولغان قىزىقىش گۈزەل سەنئەت ماھارىتىنىڭ دەۋرىمىزدە قايتا بىخ ئۇرۇشى بىلەن بارلىققا كەلگەن ئەنئەنىۋى گۈزەل سەنئەتنىڭ داۋامى ۋە قايتا پەيدا بولۇشىدۇر.

ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئوۋچىلىق پائالىيەتلىرى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن ئوۋ ھايۋانلىرىنى قوغلاپ تۇتۇش، يۇگۇرۇش، سەكرەش، ئېلىشىش تاش بىلەن ئۇرۇش، ئارا بىلەن بېلىق تۇتۇش، ئات، تۆگە، كالا، پىل قاتارلىق ھايۋانلارنى كۆندۈرۈش قاتارلىق ھەرىكەتلەر ھازىرقى زامان تەنتەربىيەسىنىڭ ئاساسى بولغان ئاممۇى تەنتەربىيەنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

ئاممۇى مەدەنىيەت ئۆزىنىڭ تەربىيەلەش، تەسىرلەندۈرۈش مەقسىتىنى پائالىيەت ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. ئاممۇى مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى كىشىلەرنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن سىرت، مەدەنىيەت ئارقىلىق كىشىلەرگە نەپ يەتكۈزۈش، بىلىم- ھۈنەر ئۆگىتىش، تەربىيەلەش، مەدەنىيلىككە يېتەكلەش ئارقىلىق كىشىلەرگە ئۆزىنىڭ ئادەمىيلىك قىممىتىنى تونۇتىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن پائالىيەتكە قاتناشقان ھەمكارلار (ئىشتىن سىرتقى يازغۇچى- شائىرلار، سەنئەت ھەۋەسكارلىرى، تەنتەربىيە ھەۋەسكارلىرى، ھەر خىل قول ھۈنەر ئۇستىلىرى، رەسساملار، كىنو ئارتىسلىرى) ئاممۇى مەدەنىيەت پائالىيىتى جەريانىدا ماھارەت كۆرسىتىش، ئۆزىنى نامايان قىلىش ئارقىلىق جەمئىيەتكە تونۇلىدۇ ھەمدە كەسپىي ئەدەبىيات، مەدەنىيەت- سەنئەت، تەنتەربىيە ئورۇنلىرىنى قابىل ماھارەت ئىگىلىرى بىلەن تولۇقلاپ ماڭىدۇ.

باشقۇرۇش نۇقتىسىدىن ئاممۇى مەدەنىيەت مەدەنىيەتنىڭ بىر تۈرى ھېسابلىنىدۇ، ئەمما ماھىيەتلىك رولى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ ئاساسى— ئانا مەدەنىيەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئاممۇى مەدەنىيەتتىن ئىبارەت بۇ يىلتىزدىن شاخلانغان مەدەنىيەتنىڭ ھەممە ساھەلىرى — ئەدەبىيات- سەنئەت نەشرىياتچىلىق، كۈتۈپخانا، مەدەنىي يادىكارلىق، قول ھۈنەر، ئۆرپ- ئادەت، غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت تۈرلىرىنىڭ ھەممىسى ئىنسانىيەتنىڭ (ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ) قىممەتلىك بايلىقى، مەۋجۇتلۇقنىڭ، تەرەققىياتنىڭ روشەن بەلگىسى سۈپىتىدە مىراس بولۇپ داۋاملىشىپ كەلدى.

ئاممۇى مەدەنىيەتنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى ئېھتىياجى بويىچە ئەمەلىي رولى ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپ، جەمئىيەتتىكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، تەرەققىياتقا

توسالغۇ بولۇپ تۇرۇۋاتقان پايدىسىز ئىشلارنى تەربىيە ئار-
قىلىق، تەشۋىق - تەربىيە، ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيەت-
لىرى، كۆرگەزمە ۋە باشقا تۈرلۈك مەدەنىيەت پائالىيەتلە-
رى (بۇلار مەدەنىيەتنىڭ يۇمشاق كۈچى) ئارقىلىق
تۇزەش بىلەن كىشىلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسى، مەدە-
نىيەت ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، تىنچ، مۇقىم بولغان
ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا پايدا-
لىق شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى مە-
نىۋى كۈچ بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

كۆز ئالدىمىزدىكى جەمئىيەت ئەھۋالىغا نەزەر
سالساق ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا پايدىسىز بولغان، ساۋاتـ
سىزلىق، نادانلىق، خۇراپاتلىق، دىنىي ئەسەبىيلىك، قاش-
شاقلىق، مەدەنىيەتسىزلىك ئەھۋاللىرى بىر قىسىم جايلاردا
يەنىلا مەۋجۇت، يەنە بىر قىسىم كىشىلەردە شەخسىي تازا-
لىققا، ئائىلە تازىلىقىغا، مۇھىت تازىلىقىغا ئەھمىيەت بەرمەي-
دىغان، گەپ - سۆزدە قوپال بولۇش، شەخسىي ئەخلاق،
ئائىلە ئەخلاقى، جەمئىيەت ئەخلاقى، كەسپىي ئەخلاققا
ئەھمىيەت بەرمەيدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇت.

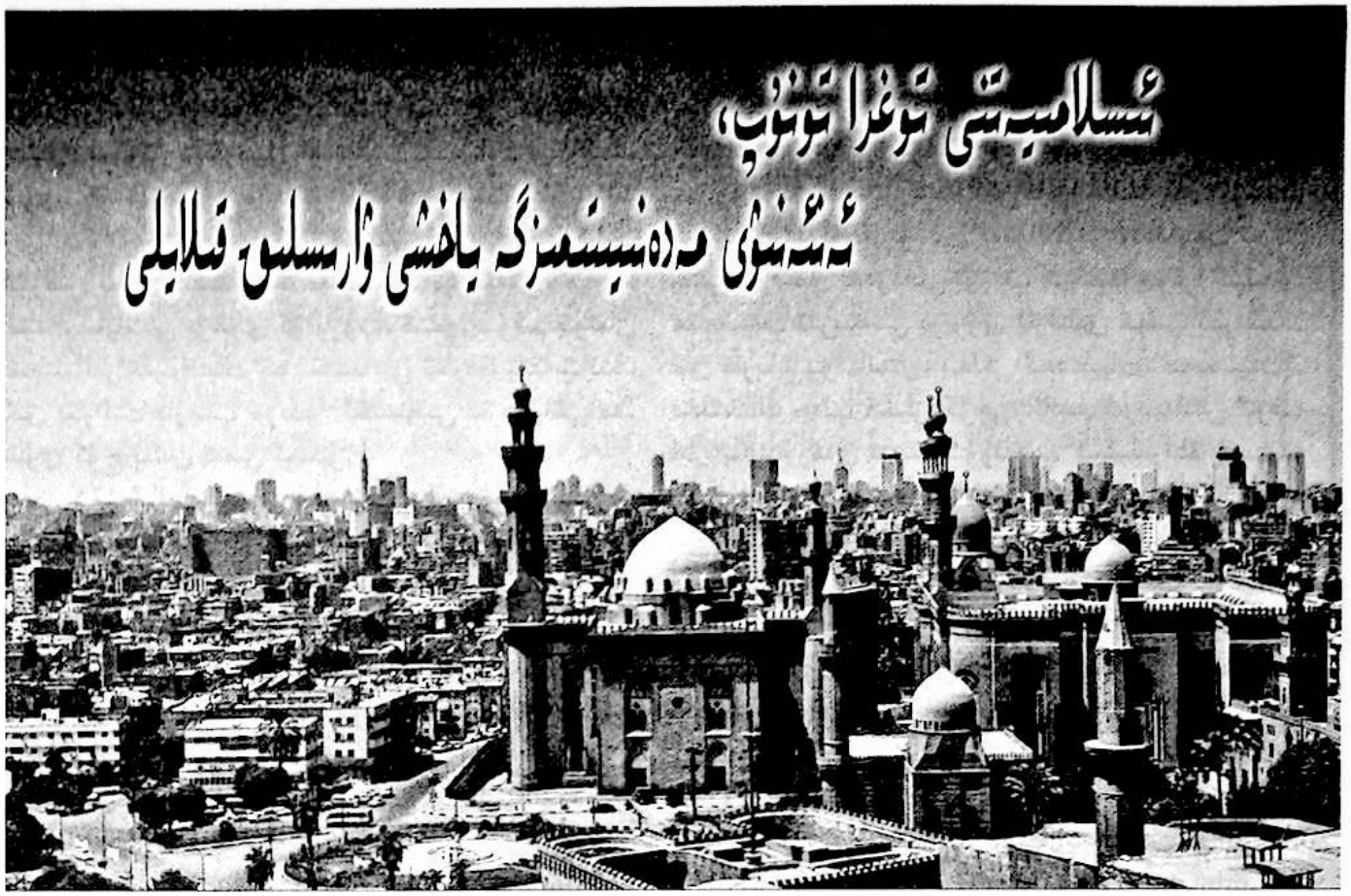
بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ تۆ-
ۋەنلىكى، ياشاش جەريانىدا شەكىللىنىپ قالغان قالاق
تۇرمۇش ئادىتى، ھۇرۇنلۇق قىلىش، تەقدىرچىلىك ئىدىيە-
سى قاتارلىق خاھىشلار خۇددى كىشىلەر ياشاش جەريانىدا
مۇشۇنداق شەكىللىنىپ ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەندەك بۇ-
نىڭدىن كېيىنمۇ شۇنداق كېتىۋېرىدىغاندەك كۆرۈنگەن بۇ
ئەھۋاللار ئىشك ئېچىۋېتىلگەن شارائىتتا، دۆلەتنىڭ، مىل-
لەتنىڭ، ئائىلە ۋە شەخسىنىڭ ئوبرازىغا تەسىر يەتكۈزىدى-
غان ئادەمىيلىك قىممەتكە، ئىدىيەۋى تونۇشقا مۇناسىۋەت-
لىك تۇزەتمىسە بولمايدىغان بىر خىل پاسسىپ ئىجتىمائىي
ھادىسە سۈپىتىدە نامايان بولۇپ تۇرماقتا.

زامانىمىزدىكى ئۇچۇر ئالاقە ئىشلىرى راۋانلىشىپ
كەتكەن شارائىتتا مەدەنىيەتلەر ئارا رىقابەت، خىرىس، تا-
لىشىش، قوبۇل قىلىش، چەتكە قېقىش تەك مەۋجۇت
بولۇپ تۇرغان ۋەزىيەتتە شەكلى مەدەنىيەتكە ئوخشايدى-
غان ماھىيەتتە تەرەققىياتقا، كىشىلەرنىڭ مەنىۋى كەيپىياتىغا
پايدىسىز بولغان غەيرىي نەرسىلەرمۇ پەيدا بولۇشقا باشلا-
دى. مەسىلەن، سەھنىلەردە كۇندىلىك تۇرمۇشىمىزدا،
تۇي - تۆكۈن پائالىيەتلىرىدە سادىر بولۇۋاتقان يات
غەيرىي - ئىشلار، كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىمىزگە يات
بولغان غەيرىي كىينىشلەر (ھىجاپلىنىشقا ئوخشاش) مىللىي
مەدەنىيەت ۋە زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ شانلىق ئوبرازىنى
خۇنۇكلەشتۈرمەكتە. بۇ بىر خىل مەدەنىيەتتە چېكىنىش،
مەنىۋى ۋە پىسخىك جەھەتتىكى نامراتلىقنىڭ قايمۇقۇشنىڭ
ئىپادىلىرى بولۇپ، بۇنداق ئەھۋاللارنى مەدەنىيەت تەربـ
يەسى ئارقىلىق تەدرىجىي تۇزەپ مېڭىشقا تىرىشىدۇ.
مەدەنىيەت تەربىيەسى بۇيرۇق ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدى-
غان تەربىيە بولماستىن، بەلكى ئەدەبىيات، مەدەنىيەت -
سەنئەتنىڭ جەلپ قىلىش كۈچى، ئادەم تەربىيەلەش ئارقـ
لىق بىلىندۇرمەي تەسىر كۆرسىتىپ كىشىلەرنىڭ ئىدىيە-
سى، ئادەمىيلىك قىممەت قارىشىنى توغرىلاپ، مادداي ۋە
مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇش ئېھتىياجىغا زامانىۋىلىششقا
ماسلىشالايدىغان قىلىشتىن ئىبارەت. مەدەنىيەت تەربىيەسى
ناھايىتى سەۋرچانلىق بىلەن چىڭ تۇتۇپ ئۇزاق مۇددەت،
ئۇزۇلدۇرمەي ئېلىپ بېرىلىدىغان بىر خىل ئىجتىمائىي
تەربىيە ئىشى بولۇپ، ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئەۋلادلىرىنى تا-
رىختىن تارتىپ تۇرلۇك ئەنئەنىۋى، مىللىي مەدەنىيەت
ئارقىلىق تەربىيەلەپ كەلگەن. زامانىمىزغا كەلگەندە ھا-
زىرقى زامان ئەدەبىيات، مەدەنىيەت - سەنئەت، ماۋارىپ،
پەن - تېخنىكا بىلىملىرى، گۈزەل ئەخلاق، ئادەمىيلىك پە-
زىلەت بىلەن تەربىيەلەپ، ئاممىۋى مەدەنىيەت تەربىيەسـ
نى ھازىرقى زامان تەلىپىگە ماسلاشتۇرۇپ كەلگەن.

ئاممىۋى مەدەنىيەت كەسپى دېھقانلار ۋە ئاۋام خەلقنى
تەربىيەلەپ، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشتىن تارتىپ كىشىلەرنىڭ
مەدەنىيەت سەۋىيەسىنى، ماۋارىپ، پەن - تېخنىكا، تۇرمۇش
سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم بولغان بىر
تەربىيەلەش ۋاستىسى، ھۆكۈمەت باشقۇرۇۋاتقان مەدەنـ
يەت كەسپىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

جەمئىيەتنى مەدەنىيلىككە يېتەكلەش يالغۇز مەدەنـ
يەت ئورۇنلىرىنىڭلا ۋەزىپىسى بولۇپ قالماي، بەلكى
پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئورتاق ئىشىدۇر. چۈنكى بىر يېزا،
بىر شەھەر ۋە بىر دۆلەتنىڭ مۇقىملىقى، تىنچ - ئاسايىشلـ
قى، سىياسىي تەدبىرنىڭ توغرىلىقى، ئىقتىسادنىڭ تىرغرا
تەقسىملىنىشى، قانۇن - تۈزۈمنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشقا
خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىغا باغلىق بولىدۇ.
شۇڭا مەدەنىيەتنىڭ يۇمشاق كۈچىدىن پايدىلىنىپ، كىشـ
لەرگە ئىجتىمائىي تەربىيە ئېلىپ بېرىش، ئۇنۇمى ئاستا -
ئاستا كۆرۈنىدىغان ئۇزاق مۇددەت ئېلىپ بېرىلىدىغان
مەدەنىيەت تەربىيەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(ئاپتور: موڭغۇلكۇرە ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن)

تۇرسۇن ھېيتەم قارى

جەمئىيەت تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ، دەۋر ئالغا ئىلگىرىلەۋاتىدۇ. نۆۋەتتە ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۆزلىرىنىڭ تېخىمۇ بەختىيارلىقى ئۈچۈن تىرىشىۋاتىدۇ. لېكىن شۇنسى ئېنىقكى، كىمكى دەۋر دولقۇنىغا ۋە تارىخنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ماسلاشماي بىر ئىزدا تۇختىۋالسا، قارشى تۇرسا، ئالغا ئىنتىلمىسە ئۇ تارىخ چاقى ئاستىدا ھالاك بولىدۇ. تارىخنىڭ، زامان تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتى بۇنداق كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمايدۇ.

ئىسلام دىنىنىڭ بۈيۈك دانىشمەن ئالىملىرى بۇ نۇقتىنى ياخشى بىلگەچكە كىشىلەرنى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىگە ۋە دەۋرنىڭ ئىلگىرىلەش قەدىمىگە ماسلىشىشنى؛ ئاللا تائالانىڭ رازى بولىدىغان يۆنىلىشىگە قاراپ ئىلگىرىلەشنى قايتا-قايتا تەۋسىيە قىلغان، خەتەرلىك، بىدئەت يوللاردىن ئاگاھلاندۇرغان. ئېتىقاد پەقەت ئېغىز-دىلا ياكى ھېسسىي بىلىش ئۇستىدىلا چەكلىنىپ قالسا بولمايدۇ، بەلكى ئۇ ئەمەلىيەتتە كۆرىنىشى، سۆز بىلەن ھەرىكەت بىرەك بولۇشى كېرەك. ئىسلام دىنى روھىي دۇنيا بىلەن ماددىي دۇنيانى ئالاقىلەشتۇرۇشنى قۇۋۋەتلەيدۇ. ئۇ ئىنسانىنىڭ ھاياتىنىڭ مەزمۇنىنى تولۇقلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇ زاھىتلىقنى (تەركىدۇنيالىقنى) تەشەببۇس قىلمايدۇ، بەلكى كىشىلەرنى پائال ئالغا ئىنتىلىشكە، ئىككى دۇنيالىقى ئۈچۈن تىرىشىشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ.

بۇگۈنكى دۇنيا ئىقتىسادنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ قىممەت كۆز قارىشىمۇ ئۆزگىرىۋاتىدۇ. ئىخلاسمەن مۇسۇلمان ئىدىيە جەھەتتە ئىككى ئالەم مۇناسىۋىتى ھەققىدە ئەتراپلىق، توغرا تونۇشقا ئىگە بولۇپ، ئاللاتائالانىڭ ئىنسانىيەتكە ئاتا قىلغان ۋە ئۈمىد قىلغان ياخشىلىق، چىنلىق، گۈزەل ئەخلاق، ئىنساپ-دىيانەت... قاتارلىق گۈزەللىكلىرىنى ئۆز ھەرىكىتىدە گەۋدىلەندۈرۈپلا قالماستىن ئەقىل-پاراسەت ۋە تەپەككۇر جەھەتتىمۇ ھەقىقەتنى ئېتىراپ قىلىپ تىرىشىشى لازىم.

ئىسلام دىنى بۇ دۇنيا ۋە ئاخىرەتتىن ئىبارەت ئىككى ئالەملىك بەخت - سائادەتكە ئەھمىيەت بېرىدىغان، مۇتەئەسسىپلىك ۋە خۇراپاتلىققا قارشى تۇرىدىغان

تەرەققىيەرۋەر دىن. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇسۇلمانلار گۈزەل هاياتنى ئاكتىپ ئىزدەپ، ئىككىلا تەرەپنى بىرلەشتۈرۈپ، يۈكسەك پەزىلەتلىك مۇئمىن بولۇش ئۈچۈن تىرىشىشى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن چىن ئىختىقاد، تۇغرا تەپەككۇر كېرەك. هازىر بىز بۇ يولدىن چەتنەپ كەتتۇق، بىدئەت ئەھمەللەرنى ئۆزىمىزگە ئۆزلەشتۈرۈۋالدۇق. باشقا- باشقا پىرقىلەرگە بۆلۈنۈۋالدۇق. ئاللا قۇرئاندا: «ئى مۆمىنلەر! ھەممىڭلار ئاللانىڭ ئارغامچىسىغا مەھكەم يېپىشىڭلار، ئايرىلماڭلار!» (ئال ئىمران سۈرىسى 103- ئايەت) دېگەن، شۇنداق تۇرۇقلۇق ئۆزىمىزنىڭ قايسى مەزھەپتە- كى مۇسۇلمان ئىكەنلىكىمىزنى بىلەلمەي، غەيرىي مەزھەپ- تىكىلەرنىڭ يولىغا كىرىپ كەتتۇق. دىنىي زاتلىرىمىزنىڭ ئالىم، ئۆلىمالىرىمىزنىڭ «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس شەرىئىتىلەرگە تۇغرا مەنە بەرمەي، بېرەلمەي ئۆز خاھە- شى بويىچە ئۆزى بىلگەنچە مەنە بەرگەنلىكتىن ئىسلام دە- ئىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمانلار قايمۇقۇپ گاڭگىراپ قالدى، ئېزىقتى، ھەتتا بىر قىسىملىرى ئىسلام دىنىدىن چېكىنىپ باشقا دىنلارغا كىرىپ كەتكەن ئەھۋاللار كۆرۈ- لۈۋاتىدۇ.

«ھەدىس شەرىف»تە رەسۇلىللا: «ئالىملار ئاللاتائا- لانىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئەڭ ئىشەنچلىك (ئەمىن) بەندە- لىرىدۇر» دېگەن. شۇڭا ئالىملىرىمىز بۇ شەرەپلىك نامغا ئېرىشىشى ئۈچۈن دىنىي ۋە ئىلمىي جەھەتلەردە گۈمانلىق مەسىلىلەر كۆرۈلگەندە، ئۆزىنىڭ قارشى ياكى تەقلىد بىلەن ئەمەس، بەلكى «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسنىڭ تەلىپىگە مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىشى ھەمدە ئۇممەتنىڭ ئۆزئارا ئىتتىپاقلىق مۇناسىۋىتى يېرىكلىشىدىغان، ئۆزۈل- دىغان ئايرىمچىلىققا ۋە ئىتتىپاقسىزلىقلارغا يول قويماسلە- قى، مىللەتنىڭ پارچىلىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشى لازىم. ئاللا قۇرئاندا: «سىلەرنىڭ ئاراڭلاردا خەيرلىك ئىشلارغا دەۋەت قىلىدىغان ياخشى ئىشلارغا بۇيرۇپ، يامان ئىش- لارنى مەنئى قىلىدىغان بىر جامائەت بولسۇن، ئەنە شۇلار مەقسىتىگە ئېرىشكۈچىلەردۇر» (ئال ئىمران سۈرىسى 104- ئايەت) دېگەن. پەيغەمبىرىمىز: «كىمكى ھەر ۋاقىت مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشىغا كۆڭۈل بۆلمەيدىكەن، ئۇ كىشى ئۇلاردىن ئەمەس (مۇسۇلمان ئەمەس)» («سەھىھ ھەدىس- لەر» 221- بەت) دېگەن.

ئالىملىرىمىزنىڭ بۇ جەھەتتىكى خىزمىتى ۋە مەسئۇلە- يىتى، تەشۋىقاتى كۆچلۈك بولمىغاچقا، بىر قىسىم مۇسۇل- مان ياشلىرىمىز ئۆزىگە ۋاھابى ئىدىيەسىنى ئۆزلەشتۈرۈ- ۋېلىپ، ئاتا- بوۋىمىز تۇغرا دەپ يول تۇتۇپ كەلگەن سۈننىي مەزھىپىنىڭ يولىدىن چەتنەپ كېتىۋاتىدۇ، يەنە- بىر قىسىم پەيدا قىلىۋاتىدۇ، ئاممىنى قايمۇقتۇرۇۋاتىدۇ، سۈننىي مەزھىپىنىڭ يولى ئىنتايىن تۇغرا، ئادىل يولدۇر. شۇڭا دۇنياددىكى مۇتلەق كۆپچىلىك مۇسۇلمانلار سۈننىي مەزھەپكە تەۋە. شۇنداق تۇرۇقلۇق بۇ تۇركۈم كىشىلەر نېمىنى ئويلاۋاتقاندۇ؟!...

بىر قىسىم ياشلار ئىسلامىيەتنى تۇغرا چۈشەنمىگەچ- كە، بىلىپ بىلمەي ھالال- ھارامنى ئايرىماي ئىسلامىيەتكە زىت يوللاردا مېڭىۋاتىدۇ. ئۇلار ئىلىم- پەننى تاشلاپ، ئويۇن- تاماشىغا بېرىلىپ، ئۆزىنىڭ ۋە مىللەتنىڭ كېلەچە- كى ھەققىدە ئويلانمايۋاتىدۇ. تالانتى بولمىسمۇ سەنئەت كوچىسىغا قىستىلىپ كىرىۋېلىپ، ناخشا- ئۇسسۇلنى، ھەزىل- چاقچاقنى چاكىنىلاشتۇرۇۋاتىدۇ. شۇنداقلا بۇنىڭ ئەكىسە- چە، ھازىر بىر قىسىم جايلاردا (بولۇپمۇ يېزىلاردا) مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىزگە، ئۆرپ- ئادىتىمىزگە خىلاپ ھالدا توي- تۆكۈنلەردىمۇ ناخشا ئېيتىمايدىغان، ئۇسسۇل ئويناميدىغان، ساز- مۇزىكا چالمايدىغان، ئويۇن- تاماشا بولماي قىز كۆچۈرىدىغان «غەيرىي توي» ئادەتلىرى شە- كىللىنىۋاتىدۇ. ئىسلام دىنى مۇشۇنداق دىنمۇ؟ ياق!...

ئىسلام دىنى ئەمەلىي دىندۇر. ئۇ خىيال ئاسمىنىدا ئۇچۇپ يۈرمەستىن، بەلكى ئىنسان بىلەن بىللە ھەقىقەت ۋە ئەمەلىيەت زېمىنىغا دەسسەپ تۇرىدۇ. ئۇ ئىنسانلارغا قاناتلىق پەرىشتىلەرگە مۇئامىلە قىلغاندەك ئەمەس، بەلكى يەپ- ئىچىپ، كوچىلاردا مېڭىپ يۈرىدىغان ئادەمزات دەپ تونۇغان ھالدا مۇئامىلە قىلىدۇ. ئاللاتائالا ئىنسانىنى يەپ- ئىچىدىغان قىلىپ ياراتقاندەك ئۇلارنى ھېسسىياتە- لىق، گۈزەللىككە، ناخشا- ئۇسسۇلغا، ئويۇن- تاماشىغا ھې- رىسمەن قىلىپ ياراتقان. لېكىن بۇ چەكسىز ئەمەس، بەلكى ئىنسانىيەتكە پايدىلىق، جانلىق ۋە ئەمەلىي بولغان چەك دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتمەسلىكى كېرەك. ئىسلام دىنى بۇ چەككە ناھايىتى دىققەت قىلىدۇ، ئەمەل قىلىدۇ ۋە ئەھمىيەت بېرىدۇ.

پەيغەمبىرىمىزنىڭ ھاياتى مۇكەممەل بىر ئىنسان

هایاتی ئۇچۇن ئەڭ گۈزەل ئۇلگە ئىدى. ئۇ زات ھەقتە چىڭ تۇرۇشتا ئالالاتائالادىن باشقىسغا پەرۋا قىلمايتتى. لېكىن تۇرمۇش ۋە كىشىلەر بىلەن بىللە بولغاندا ئوبدان نەرسىلەرنى ياقتۇرىدىغان، ئوچۇق چىراي، تەبەسسۇم قىلىدىغان، ئوينىشپ چاقچاقلىشىدىغان، ئەمما چاقچىقىدىغۇ ھەقتىن باشقىنى دېمەيدىغان، ناخشا-ئۇسسۇلنى ياقتۇرىدىغان ئىنسان ئىدى. «مەنمۇ ئويۇن چاقچاق قىلمەن، لېكىن ھەق گەپنى قىلمەن» («سەھىپ ھەدىسلەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىل 172 - ھەدىس، 48 - بەت)

ناخشا-ئۇسسۇل، ساز توغرىسىدا رەسۇلىللانىڭ كۆپ رىۋايەتلىرى بار: بىر كۈنى رەسۇلىللا سىرتتىن ئۆيگە كىلىپ قارىسا خوتۇنى ئائىشە رەزىيەللاھۇ ئەنھا يوق تۇرغۇدەك. سىرتقا چىقىپ قاراپ تۇرسا يىراقتىن بىر توپ قىزلارنىڭ كىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئۇ ئائىشە مۇ-شۇلارنىڭ ئىچىدە ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ ساقلاپ تۇ-رۇپتۇ. دېگەندەك قىزلار توپى رەسۇلىللانىڭ ئالدىغا كىلىپ: «يا رەسۇلىللا! مېنى ئىزدىگەنمىدىلە؟» دەپ سوراپتۇ.

«شۇنداق» دەپتۇ رەسۇلىللا. ئائىشە ئەھۋالنى چۈ-شەندۈرۈپ: «يۇقىرىقى مەھەللىدە پالانچى ساھابىنىڭ قە-زىنىڭ تويى بولغانىدى، شۇ قىزنى كۆچۈرۈپ كېتىپ بارد-ىمز!» دەپتۇ. رەسۇلىللا: «ئى ئائىشە! بۇنداقمۇ توي بولامدۇ؟ قېنى بۇ تويىنىڭ داقا-دۇمباق، نەغمە-ناۋاسى، بۇنداق جىمجىتلا توي كۆچۈرسەڭلار خەلق ئىچىدە پىتنە بولمامدۇ؟!» دېگەن.

يەنە بىر قېتىم ھەزرىتى ئائىشە رەزىيەللاھۇ ئەنھا-نىڭ تۇغقانلىرىنىڭ بىرى قىزىنى ئەنسارلارغا ياتلىق قىلغان، رەسۇلىللا ئۇلاردىن: «قىزنى يۆتكىدىڭلارمۇ؟» دەپ سورىغان. ئۇلار: «ھەئە!» دەپ جاۋاب بەرگەن. رەسۇلىللا: «قىز بىلەن بىللە ناخشا ئېيتىدىغانلارنى ئېلىپ باردىڭلارمۇ» دېگەندە ئۇلار: «ياق!» دېيىشكەن. بۇنى ئاڭلاپ رەسۇلىللا: «ئەنسارلار ناخشىغا ئامراق خەلق ئە-مەسمۇ!» دېگەن.

رەسۇلىللا خوتۇنى ئائىشە رەزىيەللاھۇ ئەنھانى ئويۇن كۆرىستىش ئۈچۈن ئالاھىدە ئويۇن بولۇۋاتقان جايغا ئۆزى ئاپىرىپ ئۇ بولدى دېگۈچە يېنىدا ھەمراھ بولۇپ تۇراتتى...

دېمەك، ئىسلام دىنى ناخشا-ئۇسسۇلغا، داقا-دۇمباق، نەغمە-ناۋاغا قارشى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئۆز يولىدا بولۇشىنى قۇۋۋەتلەيدۇ. ئەمما ناخشا-ئۇسسۇلدا كىشىنىڭ جىنسىي ھېسسىياتىنى قوزغايدىغان، ئەدەپ-ئەخ-لاقنى بۇزىدىغان، شەرم-ھايانى تونۇمايدىغان، مەيخور-لۇق، قىمارۋازلىق، زىناخورلۇق ۋە باشقا ناچار ئىللەتلەر-نى ياقلايدىغان، تەرغىب قىلىدىغان مەزمۇنلار بولسا ئىسلام دىنىغا زىتتۇر. بۇ خىل ئەھۋاللارغا قارىتا ئىسلام ئۆلىمالىرى ئۇنى: «ھارام»، «مەكرۇھ»، «مۇباھ» دەپ بىر قانچە كۆز قاراشلاردا شەرھلىگەن. مانا مۇشۇنداق بىر قىسىم ناخشىلارنىڭ ھاراملىقىنى قەيت قىلىشقان. ناخشا ئەسلىي ھالال بولسىمۇ، ئەنە شۇنداق ئەھۋاللار تۇپەيلى-دىن ھارام دائىرىسىگە كىرىپ قالىدۇ. لېكىن تۇي-تۆكۈن، ھېيت-بايرام، ئەمگەك مەيدانى، سەپەردىن قايتقان، زىيارەت قىلغان خۇشاللىق كۈنلەردە ناخشا ئېيتىش، نەغمە-ناۋا قىلىش مۇستەھەپ (يەنى قىلسا بولى-دىغان) ئەمەللەردىندۇر.

ئىسلامىيەتكە بولغان تونۇشىمىز ۋە چۈشەنچىمىز-نىڭ تۆۋەنلىكى مىللىي مەدەنىيىتىمىز ۋە ئۆرپ - ئادەت-لىرىمىزگە خىرىس پەيدا قىلىۋاتىدۇ، بىزنى غەمگە سېلىۋا-تىدۇ. غەيرىيلەرنىڭ دىنىمىزغا تەنقىد قىلىدىغان غەيرىي مەدەنىيىتى، ئۆرپ - ئادىتى بىر قىسىم كىشىلە-رىمىزنى، بولۇپمۇ ياش ئۇغۇل - قىزلىرىمىزنى مەستانە دورامچىلىققا غەرق قىلىۋاتىدۇ. ئەزەلدىن ئۇزۇن چاچلە-رىنى ئۇششاق، چىرايلىق قىلىپ ئۆرۈۋېلىپ، بېشىغا رەڭدار ياغلىق تېڭىپ يۈرىدىغان گۈزەل قىزلىرىمىز بىر بولسا ئۇزۇن چاچلىرىنى كېسىپ، ئەرلەردەك قىسقا چاچ قويۇۋالىدىغان، بىر بولسا، باش كۆزىنى تېڭىپ ھىجاپلىنىدىغان بولۇۋالدى. ئىسلام دىنى ئاياللارنىڭ ئەرلەردەك بولۇۋېلىشىنمۇ ياقتۇرمايدۇ. پەيغەمبىرىمىز: «ئەرلەرگە ئوخشۇغان ئاياللارغا، ئاياللارغا ئوخشى-ۋالغان ئەرلەرگە ئاللا لەنەت قىلسۇن» («سەھىپ ھە-دىسلەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىل، 122 - بەت) دېگەن. شۇنداقلا بىزنىڭ ئىسىل ئەنئەنە-ۋى مەدەنىيىتىمىزمۇ، ئۆرپ - ئادىتىمىزمۇ ياشاش شارا-ئىتىمىز، مۇھىتىمىزمۇ گۈزەل، بەرنا قىزلىرىمىزنىڭ

ئەرەپ چۆللىرىگە كېتىشنى، كونىلىق پاتقىقىغا پېتىپ قېلىشنى ھەرگىز خالىمايدۇ. ھەر مىللەتنىڭ كىيىم - كېچەكنى ئۇلارنىڭ ياشاش شارائىتى، مۇھىتى بەلگىلىگەن. سەبەبى رىيەدە كىيگەن كىيىمنى جەنۇبىي شىنجاڭدا كىيگىلى بولمايدۇ، خۇددى شۇنداقلا قۇم - بورانلىق، توپا - چاڭلىق، قۇرغاق بولغان ئەرەب خوتۇن - قىزلىرىنىڭ كىيىمنى مۆتىدىل ھاۋالىق، پاكىز دىيارىمىزدا كىيگىلى بولامدۇ؟!...

ئەگەر خوتۇن - قىزلارنىڭ ھىجابلىنىۋېلىشى ئىسلام شەرئىتى بولسا ئەرەبستانغا يېقىن ئوتتۇرا شەرق دۆلەتلىرى مىسىر، تۇنىس، تۈركىيە... قاتارلىق ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ خوتۇن - قىزلىرىمۇ يۈز - كۆزىنى تېڭىپ ھىجاپلىنىۋالسا بولاتتى !...

بىز ئۇيغۇر، ئەرەب ئەمەس!!! ئەگەر ئەرەب بولۇشنى خالىسىڭىز قانۇنىي جەھەتتىن سالاھىيەتكە ئېرىشىڭ. چۈنكى: «كىمكى ئۆزىنى بىر مىللەتكە ئوخشاتسا، ئۇ كىشى شۇ مىللەتتىن ھېسابلىنىدۇ» ①.

ئۇنداق بولمايدىكەن ھەر بىر ئۇيغۇر ئەركەك زاتىنىڭ، ھەر بىر ئۇيغۇر ئايال زاتىنىڭ، ھەر بىر ئۇيغۇر يېگىت - قىزىنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىنى، ئۆرپ - ئادەتىنى، ئەنئەنىسىنى قوغداش، راۋاجلاندۇرۇش، زامانىۋىلاشتۇرۇش مەجبۇرىيىتى بار. بىر مىللەتنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشى، يوقىلىشى، پارچىلىنىشى ئۇنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ئەۋلادمۇئەۋلاد يىلتىز تارتىپ مۇستەھكەملەنگەن مەدەنىيىتىنىڭ چىرىپ كەتكەنلىكىدىن بولىدۇ. «دەرەخنى كۆكلەتكىنى يىلتىز، گۈزەل كۆرسەتكىنى يوپۇرماق»دۇر. ئىنشائاللا بىزنىڭ مۇستەھكەم، چىرىماس يىلتىزىمىز بار. («شىنجاڭ مەدەنىيىتى 2006 - يىل 3 - سان «تەپەككۇر ئۇنچىلىرى»دىن) شۇڭا بىز چىرىماس يىلتىزىمىز بولغان ئىسلامىيەتكە چىڭ يېپىشىپ ۋە ئۇنى توغرا تونۇپ، مىللىتىمىزنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ياخشى ۋارىسلىق قىلىپ، مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى توغرا راۋاجلاندۇرۇشىمىز كېرەك.

(ئاپتور: غۇلجا شەھىر ئازاد يولىدا)

① سونەن ئىبنى داۋۇد رىۋايەت قىلغان ھەدىس «جامىيول كەلىمە شەرھ» 658 - بەت.

IRAS

بىلدۇرگۈ

ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنىپ بۇگۈنگە قەدەر ئوقۇرمەنلەر، ئاپتورلار ۋە ھەرقايسى ساھەدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىپ كەلدى. ژۇرنىلىمىز تەتقىقاتلىرىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش، مۇناسىۋەتلىك ساھەدىكى ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى، مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ۋە تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ماقالىلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ.

سەھىپىزدە بولسۇن، «مىراس»تا ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر ئۈنۈمىدار باھالاش ھەيئىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ.

تېلېفون نومۇرى: 4554017 ـ 0991

ھۆرمەت بىلەن: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

نۇرنسا باقى

چاي ۋە چاي مەدەنىيتى دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەرگە ئورتاق بولغان ھەم ئىستېمالنى، ھەم بىر خىل مەدەنىيەتنى بىلدۇرىدىغان قوش قاتلاملىق ئۇقۇم. دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەر، ئىرق، قۇۋملار چاينى ياخشى كۆرۈپ ئىستېمال قىلىدۇ ۋە بىرخىل مەدەنىيەت سۈپىتىدە ئەتىۋارلايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە، قائىدە-يوسۇنلۇق مىللەت بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزى ياراتقان ئالەمشۇمۇل مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرى بىلەن بىر قاتاردا قويۇق چاي مەدەنىيتىنىمۇ ياراتقان خەلق. چاي دېگەن بۇ سۆز لۇغەت مەنسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەم ئىچىدىغان چاينى، يەنى تۆجۇپلەپ دەملەنگەن چاينى، ھەم تېخى خام ھالەتتىكى چاي ماتېرىيالنى ئىزاھلايدۇ. چاي ماتېرىيالى بىلەن دەمىلىنىپ تەييار بولغان چاي ئادەتتىكى ئۇسسۇزلۇق ئۇچۇن تەييارلانغان چاينى كۆرسىتىدۇ. خام ھالەتتىكى چاي دەرەخلىرىنىڭ ياپراق، گۈل-غۇنچىلىرىدىن تەييارلانغان چاي خام ماتېرىيالنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئۇزاق دەۋرلەرگە بېرىپ تۇتۇشىدىغان تارىخي مۇساپىسىدە چاينى قانداقتۇر بىر ئۇسسۇزلۇقنى باسىدىغان، جىسمانىيەتكە مەنپەئەت قىلىدىغان ئىستېمال بۇيۇمى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىپلا قالماي، بەلكى ئۇنى بىر مەدەنىيەت دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن ئەلدۇر. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ھەممە ئۆيدە چاي بولىدۇ. بىزدە ھەممە ئادەم كۈنىگە مۇۋاپىق مىقداردا چاي ئىستېمال قىلىدۇ. بۇ يەردىكى چاي ئىنسانلار ئۆزىنىڭ جىسمانىيىتىنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئۇسسۇزلۇق ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن ئىستېمال قىلىدىغان چاي ئۇقۇمىنى كۆرسىتىدۇ.

چاي دېگەن سۆزنىڭ مەدەنىيەت ئۇقۇمىغا نەزەر سالساق، بۇ چاي ئۇقۇمى مەنە، مەزمۇن جەھەتتە ئۇسسۇزلۇقنى كۆرسىتىدىغان چايغا قارىغاندىمۇ چوڭقۇر ۋە تېخىمۇ كەڭ. ئۇيغۇرلاردا «بىر پىيالە چېيىم بار ئىدى»،

«ئۆزلىرىنى بىر پىيالە چىيىمزغا تەكلىپ قىلدۇق»، «تويغا چولاق چاي، كىچىك چاي ئەكىردۇق»، «تۇز-تاتام ــ چاينىك ھۆرمىتى» دېگەندەك سۆزلەر دائىم ئېيتىلىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلار يۇرتلىرىدا ئەلمىساقتىن تارتىپ چايخانىلار بولغان. ھەرقايسى يۇرتلاردا داڭلىق چايخانىلار ھېلىھەم ساقلانماقتا ھەم راۋاجلانماقتا. دوستلار، ئۇرۇق-تۇغقانلار، ئەل-ئاغىنىلەر ئۆزىنىڭ كۆڭلىنى بۇ يەردە ئىزھار قىلىشىدۇ. ئۆزئارا پىكىر ئالماشتۇرۇپ مەنۇيىتىنى ئوزۇقلاندۇرىدۇ. ھارغىنلىقىنى چىقىرىشىدۇ، ئەقىل تاپىدۇ ۋە ھەمكارلىقنى كۈچەيتىدۇ. دېمەك، چاي ئۇقۇمى ئادەتتىكى ماددىي نەرسىنىڭ ئىسمى ياكى ئۇسسۇزلۇق ئاتالغۇسى بولۇشتىن ھالقىپ مەنۇى پائالىيەت شەكلىدە زاھىر بولىدۇ. بىز پەقەت چاينىڭ مەدەنىيەت ئۇقۇمىنىلا سۆزلىمەكچى بولغانلىقىمىز ئۈچۈن دەمەلەنگەن چاي ياكى چاي ماتېرىيالىنىڭ تۈرى، شەكلى، رەڭگى، تەمى، تەبىئىتى توغرىسىدىكى ئىلمىي تېبابەتكە ئائىت مەزمۇنلارنى بۇ يەردە تەلقىن قىلىپ ئولتۇرمايمىز. بۇ ھەقتىكى گەپلەر تېبابەتكە ئائىت مەسىلىدۇر. بىزنىڭ دېمەكچى بولغىنىمىز مەدەنىيەت ئۇقۇمى، يەنى چاينىڭ مەدەنىيەت ئۇقۇمى يەنى بىز چاينىڭ ئىجتىمائىيەتتە ئويناۋاتقان ئاجايىپ رولىنىڭ ئەھمىيىتىنى، ئۇيغۇرلاردا ئازلىمىش قالغانلارنى ياخشىلاشتۇرۇش ئۈچۈن، جارىستاندا جامائەت ئالدىدا ئاداۋەتخور كىشىلەرگە چاي قۇيۇپ ياخشىلاشتۇرىدىغان ئىش بار. بىرەر ئادەم بىرسىنىڭ كۆڭلىنى ئاغرىتقان، ئورۇنسىز ئازار بېرىپ قويغان، شۇ تۇپەيلىدىن ۋىجدانى ۋە ھېسسىي جەھەتتە، ئەخلاقىي جەھەتتە ئازابلىنىپ قالسا ئۇۋالچىلىققا ئۇچرىغۇچىغا چاي تۇتىدىغان، چاي قۇيۇپ ئۆزىرىخاھلىق ئېيتىدىغان گۈزەل ئادەت بار. مانا بۇ ئۇيغۇر مەدەنىيەت كاتېگورىيەسى ئىچىدە چاينىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرىدىغان ئازغىنا ئاددىي مىسالدۇر.

نۆۋەتتە تۈرلۈك چاي پائالىيەتلىرى ۋە بۇنىڭغا ئەگىشىپ چاي مەدەنىيىتى باھاردىكى بىخلاردەك تەرەققىي قىلدى. بىر قارىسا بۇ ناھايىتى ياخشى ئەھۋال. يەنى بۇ چايلاردا كىشىلەر روھىي جەھەتتە تەسەللى تاپىدۇ. ئۆزئارا بىر-بىرىگە ياردەم ئەھدىسى قىلىشىدۇ. ئۆزئارا مۇڭدىشىپ، دۇچ كەلگەن ئىشلارنى بار مەسلىھەت كېڭىشىدۇ ۋە ئورتاق ھەل قىلىدۇ. كۆڭۈلنىڭ شادلىق تۇيغۇلىرىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشىدۇ، شۇنداقلا ئىناقلىق، ئۆملۈك، ئۈيۇشقاقلىق رىشتىنى چىڭىتىدۇ. مۇشۇ جەھەتلەردە چاي ۋە تۈرلۈك چاي پائالىيەتلىرىنىڭ، چايخانىلارنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى زور. بولۇپمۇ ياشانغانلار خىلمۇخىل سەۋەبلەر تۈپەيلى ئۆزىنىڭ دوست ئەقرا باللىرىنى-يېقىنلىرىنى ۋاقتى-ۋاقتىدا ئىزدەپ كۆرۈشۈپ بولالمايدۇ. مەنچە ئۇلارغا ئۆزئارا پات-پات كۆرۈشۈپ تۇرىدىغان شارائىت يارىتىپ بېرىش كېرەك. ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇڭدىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ سالامەتلىك ئەھۋاللىرىنى دېيىشىش ئارقىلىق ئۆزئارا تەجرىبە توپلايدۇ. نېمىنىڭ سالامەتلىككە زىيانلىق، نېمىنىڭ تەنگە پايدىلىق ئىكەنلىكىنى بىلىۋالىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىللە

ئۇلار جەمئىيەت ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ. قايسى ئىشلارنىڭ مۇۋاپىق، قايسى ئىشلارنىڭ نامۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىشىدۇ. بۇنىڭ ئەقلىي ئىقتىدارىنى ساقلاش ۋە سالامەتلىك، دوستلۇق ۋە روھىي تەشنالىقنى قاندۇرۇش جەھەتتە پايدىسىنى تۆۋەن چاغلىغىلى بولمايدۇ. مۇشۇنداق ئىجابىي پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدىغان چاي پائالىيەتلىرىنىڭ يەنە بىر خاسىيتى شۇكى، بۇ خىل ئىلغار ئىدىيەلىك پىكىرلەرگە تولغان چاي پائالىيىتى جەمئىيەتنى يېتەكلەيدۇ، جەمئىيەتتە ئۆيۇلتاش، يىلتىزداش، پىكىرداش كەيپىياتنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ.

دۇنيادىكى نۇرغۇن ئىشلار سۆھبەت بىلەن، پاراڭلىشىپ، ھېسسىيات ئالماشتۇرۇش، چۈشەندۈرۈش، بىر-بىرىنى ئەپۇ قىلىش، كەچۈرۈش بىلەن يارىدەم ۋە خەيرخاھلىق بىلەن ھەل بولىدۇ. ھاياتتىكى تالاي ۋەقەلەر ئۆلۈم-يېتىم، توي-تۆكۈننىڭ مەسلىھەتلىرى مۇشۇ چايلاردا پىشىدۇ، مۇشۇنداق چايلار ئارقىلىق مەقسەت رويابقا چىقىدۇ.

ھازىر كۆپ قىسىم چايلىرىمىز ئىجابىي رول ئوينىماقتا. بارا-بارا ناچار ئادەتلىرىمىزنى تاشلاپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن خاھىشلارنىڭ ئاجىزلىشىشىغا تۈرتكە بولماقتا. نۇرغۇن خەير-ساخاۋەت، تەربىيە پائالىيەتلىرى، ئەمەلىي يارىدەم، ئىقتىسادىي يارىدەم پائالىيەتلىرىنىڭ تەشكىللىنىشىمۇ مۇشۇنداق چايلارغا باغلانماقتا. مەسىلەن، جەمئىيىتىمىزدىكى ئوقۇشسىز قالغان بالىلارغا يارىدەم قىلىش، كېسەللەرنى يوقلاش، ئالىي مەكتەپ ئوقۇش پۇلىنى تۆلەش، نامرات-قېيىنچىلىقى بار كىشىلەرگە خالىس يارىدەم قىلىشتەك پائالىيەتلەر، يەنە بەزى زىيالىيلىرىمىزنىڭ چاي يىغىلىشلىرىدا ئۆزئارا پىكىر ئالماشتۇرۇش، ئىلىم تەھسىل قىلىش، يېڭىدىن يېڭى تەپەككۇرلارنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئىشلىرىمۇ تېز سۈرئەتتە كېڭىيىۋاتىدۇ.

بىز ئۇيغۇر خەلقى مېھماندوست خەلق، چاي، مەشرەپلەرسىز ھاياتىمىز خۇشاللىقا ئېرىشەلمەيدۇ. شۇڭا بىز مۇشۇ ئۆملۈك، ئىنتىپاقلىقنى ئاساس قىلغان ئادەتلىرىمىزنى قەدىرلىشىمىز ۋە تۇرمۇشىمىزنى مەنىلىك ئۆتكۈزۈشكە ھەممىمىز تىرىشىشىمىز كېرەك.

دېمەكچىمەنكى، ئىجابىيلىققا، ئىلغار مەدەنىيەت تۇسىنى ئالغان بۇنداق چاي پائالىيەتلىرىنى تەشەببۇس قىلىش كېرەك ئەلۋەتتە. لېكىن شۇنىمۇ ئەپسۇسلۇق ئىچىدە كۆرسىتىپ ئۆتەمەي بولمايدۇكى، ھازىرقى جەمئىيىتىمىزدە «قاتار چاي» دەيدىغان بىر خىل چاي بارلىققا كەلدى. بۇ خىل «قاتار چاي»نىڭ تەسىرىنى ھەم ئىجابىي ھەم سەلبىي جەھەتتىن كۆرمەكتىمىز. ئىجابىي تەرىپى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ياخشى تىلەكلىرىنىڭ تۇرتكىسىدە ئۆزئارا سېغىنىش، كۆڭۈل ئىزھار قىلىش، ئىشلارنى كېڭىشىش مەقسىتىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان ياخشى ئادەتلەرگە ۋارىسلىق قىلغان بولسا، سەلبىي تەرىپى ھازىر بىر بۆلۈك چايلار زورمۇزور، بىر خىل شەكىلۋازلىق، بىر خىل رەسمىيەتچىلىك، مەنمەنچىلىك، ئۆزىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ، ھەتتا بۇ چايلار مۇئەييەن ئىقتىساد — پۇلغا باغلانغان بولۇپ، بىر تۈرلۈك سىپايە زورلاش كۈچىگە ئىگە. كىشىلەر خالاپ-خالىماي، بىلىپ-بىلمەي «قاتار چاي»نىڭ يوشۇرۇن زورلىشى بىلەن بىر چاي توپىغا ئىشتىراك قىلىۋاتىدۇ. «قاتار چاي»چى ئۆزى مەجبۇرىي ھالدا نۆۋەتتىدىكى چاينى ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. «قاتار چاي» ساھىبلىرى چاي ئۈچۈرىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن نۆۋەتتە ئۆزىنىڭ مۇھىم ئىشى، مۇھىم پائالىيىتى، شۇ چايغا بېرىش. شۇ كۈنى قىلمىسا بولمايدىغان زۆرۈرىيەتلىرى بولسىمۇ باشقىلارنىڭ تاپا-تەنىسى، كىنايە گەپ-سۆزىدىن، ئۆزى بولمىغان سورۇندا ئۆزى ھەققىدە ياخشى-يامان گەپلەرنىڭ بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، قاتنىششقا مەجبۇرلىنىپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، خىزمەتداشلار چېيى، يۇرتلۇقلار چېيى، ساۋاقداشلار چېيى، دوستلار چېيى، ئەر-ئايال چاي دەپ بىر-بىرىگە ئوخشىمىغان چايلار بارا-بارا ئەرلەرنىمۇ بۇ

سورۇنغا سۆرەپ كىردى. شۇنىڭ بىلەن بىلىپ - بىلمەي بىر ئائىلە بىر ئايدا تۆت - بەش چايلىق بولۇپ قالىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئائىلىنىڭ تۇرمۇش رىتىمى بۇزۇلۇپ بالىلارغا قارىيالمايدىغان، ئەر - ئاياللار مۇڭدىشالمايدىغان چاي گېپىدىن باشقا گەپ بولمىغان، بالىلار ئۆچۈن بىر بەزارلىق تۇرمۇش شەكىللىنىدۇ. بەزى كۇنلىرى ئىككى - ئۈچ چاينىڭ بىراقلا خەۋىرى كېلىپ، تېخىمۇ ۋاقىت قىسىنچىلىقى پەيدا قىلىپ يېتىشەلمەيلا قالىدىغان ئەھۋاللار بار. بىمەنە ۋە ئېسىل ئادەتلەرگە مۇخالىپ تەرىپى شۇكى، بۇ «قاتار چاي» قانداقتۇر بىر خىل ئىختىيارلىقنى، كۆڭۈل خاھىشنى، خالىسلىقنى مەقسەت قىلماي، بەلكى كۆڭۈلسىز مەجبۇرىيەتنى، زورلاش كۈچىنى ئۆزىنىڭ تۇرتكىسى قىلىۋالغان. بۇ بىرى ۋاقىت ئىسراپچىلىقى، ئىقتىسادىي ئىسراپچىلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇ خىل ئادەت ھەر ئادەمگە زۆرۈر ئىشلىرىغا بولغان پۇتلىكاشاڭلىق كەلتۈرىدۇ. ئائىلىسىدە كۆڭۈلسىزلىك، ئازارلىق، نارازىلىق، ھەتتا ئاداۋەتلىك كەيپىياتلارنى بارلىققا كەلتۈردۇ. شۇڭا مۇنداق «قاتار چاي»نى مۇۋاپىق تەڭشەش كېرەك. ئەلۋەتتە زۆرۈر بولغان، كۆڭۈل خالىغان چايلارنى ئۆتكۈزۈش، چايغا چىللاش، ھەمدەملىك، مېھماندوستلۇق خەلقىمىزنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى، بۇنىڭغا توغرا ۋاز كېچىلىق قىلىش لازىم.

قويۇق مەدەنىيەت تۇسىنى ئالغان، ئەجدادلىرىمىزدىن بىزگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن چاي ئادەتلىرىدە بىر خىل گۈزەللىك ساقلانغان. ئۇنىڭدا بىر خىل ئىناق - ئىتتىپاقلىق، خاتىرجەملىك، تەقەززاسى، تەلىم - تەربىيە، مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ۋاز كېچىلىق قىلىش، ئائىلە ئاسايىشلىقى، جەمئىيەت ئەخلاقى قاتارلىق ئېزگۈلەر ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

كېيىنكى ۋاقىتتا بۇ قاتارلىشىپ كېلىدىغان چايلىرىمىزنىڭ سۈپىتىدە، خاراكتېر ئالاھىدىلىكىدە ناموۋاپىق قىلىقلار، خەتەرلىك ئۆسمىلەر مەيدانغا كەلدى. ھەتتا بۇ خىل چايلار مەنمەنلىك قىلىدىغان، ناموۋاپىق بەسلىشىدىغان، ئۆزىنى كۆز - كۆز قىلىدىغان، غەيۋەت - شىكايەت، پىتنە - پاسات تارقىتىدىغان ئۇۋۇغا ئايلىنىپ قالدى.

دېمەك، جەمئىيىتىمىزدىكى بۇ خىل چاي پائالىيەتلىرىنى قانداق ئۆتكۈزۈش، قانداق ئىجابىي مەزمۇنغا ئىگە قىلىش ئىنتايىن مۇھىم ۋە زۆرۈر بىر مەسىلە بولۇپ قالدى.

دېمەك، ئۇيغۇرلار تارىختىن بۇيان چاينى پەقەت ئىستېمال سۈپىتىدە، جىسمانىيەت ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن قوبۇل قىلىپلا قالماي، ئۇزاق ئەسىرلىك تۇرمۇش داۋامىدا مەدەنىيەت دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن. بىز ئەجدادلىرىمىزنىڭ دىل خاھىشى، رايى، مۇھەببەتلىك كۆڭلى، قان - قېرىنداشلىق مېھرى بىلەن داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن گۈزەل ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلىمىز. ئۇنى ئەل - بۇرادەرلىك، يېقىنچىلىقى بىلەن پاكىز، خالىس، ئېلىپ بارغان چايلىرىنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت يالدامىسى دەپ تونۇشىمىز، ئۇنىڭغا ئىجابىي توغرا ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم ئەلۋەتتە. شۇنىڭ بىلەن بىللە نۆۋەتتىكى چاي پائالىيەتلىرىمىزنىمۇ مۇئەييەن دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىشىمىز. زۆرۈر بولمىغان ئەھمىيەتسىز، چاكىنا، مودا قوغلىشىدىغان چايلارنى توختىتىشىمىز، ھەرقانداق بىر ئىلغار مەدەنىيەتنىڭ ئىلغار تەرەپلىرى ۋە ئانچە ئىلغار بولمىغان تەرەپلىرى بولىدۇ. دۇنيا ئىلغارلىقنى بويلاپ ئالغا قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ. مەدەنىيەت ئۆزلۇكسىز يېڭىلىنىدۇ، ھەر قانداق بىر مىللىي مەدەنىيەت ئۆزىنى توختىماي ئىسلاھ قىلغاندا، شاكىلىنى تاشلاپ، يېڭىدىن - يېڭى ھاياتىي مەنىلەرگە ئىگە بولغاندا ئاندىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ ۋە راۋاجلىنالايدۇ.

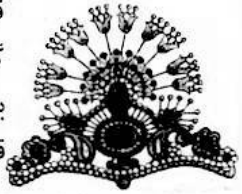
تارىختىن ئوبدان قاراپ ئېسىل ئەنئەنىلىرىمىزنى، گۈزەل ئۆرپ - ئادەتلىرىمىزنى، جۈملىدىن چاي مەدەنىيىتىمىزنى داۋاملاشتۇرۇشىمىز ۋە ئۇنى يېڭىدىن يېڭى ئىلغار مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىپ راۋاجلاندۇرۇشىمىز كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ چاي مەدەنىيىتىمىزگە كىرىپ قالغان تۇرلۇك بىمەنە، ھېچقانداق تەربىيەۋى ئەھمىيىتى، ھۇزۇرى بولمىغان، ھەتتا كۆڭۈلسىزلىك، خاتىرجەمسىزلىك، پاراكەندىچىلىك ئېلىپ كېلىدىغان ئىسراپخورلۇق قىلىدىغان، ئۆمۈرنى بىھۇدە خورىتىدىغان، ئۆزئارا كۆز - كۆز قىلىشىدىغان يامان ئادەت، يامان قىلىقلارنى پاك - پاكىز سۈپۈرۈپ تاشلاش بىلەن بىللە، مۇشۇنداق شىكايەت، تۆھمەتكە دەسمىي سالىدىغان ئەخلاقسىزلىقلارغىمۇ سورۇن، ئىمكانىيەت قالدۇرماسلىقىمىز لازىم.

(ئاپتور: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتىدا)

«دۇانۇ لۇغەتتە تۇرك»تە خاتىرىلەنگەن ئايالالارنىڭ گۈزەللىك ۋە زىننەت بۇيۇملىرى

مۇھەممەدتۇرسۇن ھەسەن

گۈزەللىككە ئىنتىلىش، گۈزەللىك يارىتىش، گۈزەللىك ئىزدەش، گۈزەللىكنى نامايان قىلىش، گۈزەللىكنى ئىپادىلەش ئىنسانىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى. ئەمما ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ گۈزەللىكنى ئىپادىلەش ئۇسۇلى ئوخشىمايدۇ. چىراي گۈزەللىكى ئىنسانىنىڭ تەبىئي گۈزەللىكى بولسىمۇ، لېكىن ئىنسان بۇنىڭغا بىلەنلا قانائەت قىلمايدۇ. يەنى ھەر خىل شەكىلدە گىرىم قىلىش، زىبۇ-زىننەت بېزەكلىرىنى تاقاش ئارقىلىق گۈزەللىكنى قايتا نامايان قىلىشقا تىرىشىدۇ. ئۇيغۇر ئاياللىرى ناھايىتى بۇرۇنلا ئۆزىگە گىرىم قىلىش، زىننەت بۇيۇملىرىنى تاقاپ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ئەندىزىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ھازىر گىرىم بۇيۇملىرى زىبۇ-زىننەت بېزەكلىرىنىڭ تۈرلىرى كۆپەيگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى تاريختىن بۇيان ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىشلىتىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى گىرىم ۋە زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى، ئۇلار ھازىرمۇ ئۆزلىرىنىڭ خاسلىقىنى يوقاتماي كەلدى. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە ئاياللارنىڭ بىر قىسىم گىرىم بۇيۇملىرى ۋە زىبۇ-زىننەتلىرىنىڭ نامى، ئىشلىتىش ئالاھىدىلىكىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن. گۈزەللىك ئىزدەش يۇقىرى پەللىگە چىققان بۈگۈنكى كۈندە ئەنئەنىدىن ياتلاشماسلىق، ئەنئەنىنى ئۇنتۇپ قالماسلىق مەقسىتىدە «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە خاتىرىلەنگەن ئەنئەنىۋى گىرىم بۇيۇملىرى

ۋە زىبۇ-زىننەتلىرىنىڭ بىر قىسمىنى كىتابخانلارنىڭ ھۇزۇرىغا سۇنىمىز.

ئۇيغۇر ئاياللىرى قەدىمدىن باشلاپ بويىنغا ھەر خىل قىممەت باھالىق مارجانلارنى ئېسىپ گۈزەللىكىنى نامايان قىلغان، بۇ ھەقتە «دىۋان»دا مۇنداق ئۇچۇر بېرىلگەن: «مۇنچاق ــ زىننەت ئۇچۇن بويىنغا سالىدىغان قىممەتلىك تاشلار» (1-توم، 621-بەت). بۇنىڭدىن 1000 يىل ئىلگىرى ئاياللار بويىنغا مونچاق ئاسقان بولسا، بۈگۈنكى كۈندە كۆمۈش، ئالتۇنلاردىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرى ئېسىۋالىدۇ. ئەمما شەكلى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزگەرمىگەن. ئەينى ۋاقىتتا ئاياللار بويىنغا ئاسقان قىممەت باھالىق مارجانلار ھېلىھەم ئۆزىنىڭ قىممىتىنى يوقاتقىنى يوق، بۇ زىننەت بۇيۇملىرى ھېلىمۇ ئاياللارغا گۈزەللىك بېغىشلاپ تۇرۇۋاتىدۇ.

«چىچامۇق: نامسىز بارماق، ئۇزۇك مۇشۇ بارماقتا سېلىنىدۇ.» (3-تۇم، 634-بەت). ئۇزۇك ئادەتتە ھەر خىل مېتاللاردىن ياسىلىدۇ. ئالماس، ئالتۇن، قاشتېشى، ياقۇت، كەھرىۋا قاتارلىقلار «يۈزۈك ــ ئۇزۇك، بارماقتا سېلىنىدۇ.» (3-تۇم، 22-بەت). دېمەك، ئۇزۇك سېلىش ئۇيغۇر ئاياللىرىغا نىسبەتەن ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى ئادەت. ئۇيغۇر ئاياللىرى بارماقلىرىغا سېلىۋالغان ئۇزۇكلەر تولىمۇ نەپىس، چىرايلىق بولغاچقا ئاياللارنىڭ قولىغا ئالاھىدە گۈزەللىك بېغىشلايدۇ.

تۇغۇتتىن كېيىن ئاياللارنىڭ يۈزىدە داغ قالىدۇ. ئەمما ئاياللار ھەرقانداق ۋاقىتتا يۈز تېرىسىنىڭ پاكىز، ئاق، سۈزۈك، چىرايلىق بولۇشىنى ئارزۇ قىلىدۇ، شۇڭا ئاياللار يۈزىگە ھەر خىل مايلارنى سۈركەيدۇ.

«دىۋاندا» ئەينى ۋاقىتلاردىمۇ ئاياللارنىڭ يۈز تېرىسىگە ماي سۈركىگەنلىكىگە ئائىت مۇنداق ئۇچۇر بېرىلگەن.

«ئەگىت: داغ چۈشۈرۈش ئۇچۇن يۈزگە سۈرتۈلىدىغان بىر خىل دورا. بۇ دورا زەپە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىن ياسىلىدۇ». (1-توم، 71-بەت). ھازىر يۈز تېرىسىگە سۈرتۈلىدىغان ھەر خىل خىمىيەۋى ماددىلار بىرىكتۈرۈپ ئىشلەنگەن يۈز مايلىرى سېتىلىۋاتىدۇ. لېكىن ئەينى ۋاقىتتا يۈز مايلار تەبىئىي دورا ئۆسۈملۈكلەردىن ياسالغان بولغاچقا، بۇ خىل مايلار ئاياللارغا تەبىئىي گۈزەللىك بېغىشلىغان. ئۇيغۇر ئاياللىرى بۇنىڭدىن نەچچە 1000 يىل ئىلگىرىمۇ يۈزىگە ماي سۈركەپ، ئۆزلىرىنىڭ گۈزەللىكىنى نامايان قىلغان. ئاياللار يۈزىگە ئۇپا ئىشلىتىدۇ. «دىۋان»دا بۇ توغرىسىدا مۇنداق ئۇچۇر بېرىلگەن «ئۇپا-ئۇپا» دېمەك ئۇپا ئىشلىتىشتىمۇ بىزدە ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرى بىلىكىگە يەنە ئالتۇن، كۈمۈش، قاشتېشى قاتارلىقلاردىن ياسالغان بىلەزۈك سالىدۇ. بۇ ھەقتە «دىۋان»نىڭ (1-توم، 672-بەت)تە ئاياللارنىڭ قولىغا بىلەزۈك سالىدىغانلىقىغا ئائىت مۇنداق ئۇچۇر بېرىلگەن. «بۇ بىلەكنى قورۇيدىغان بىلەزۈك»، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ بىلىكىگە سالىدىغان بىلەزۈك تۈرلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس، ئەمما شەكلى ناھايىتى نەپىس، چىرايلىق، ئالتۇن بىلەزۈكنى ھەر خىل گۈل ياپراقلىرى، باشاق شەكىللىرىدە ياسىسا، كۈمۈش بىلەزۈكنى نەقىش، كانارىلار-نى چىقىرىپ ياسايدۇ. قاشتېشى بىلەزۈكنى قاشتېشىدىن ئۇيۇپ ياسايدۇ. ھازىرقى بىلەزۈكلەر ئەينى دەۋردىكى بىلەزۈكلەرنىڭ ئۆزگەرگەن شەكىللىرى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ بىلەزۈك سېلىش تارىخىنىڭ ناھايىتى ئۇزاقلىقىنى كۆرسۈتۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئۆزلىرىنىڭ گۈزەللىكىنى نامايان قىلىش ئۇچۇن قولىغا ئالتۇن، كۈمۈش، قاشتېشىدىن

ياسالغان ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرىنى سېلىۋاتىدۇ.

ئۇنىڭ تۇرلىرى ناھايىتى كۆپ بۇ ھەققىدە «دىۋان»دا مۇنداق ئۇچۇر بېرىلگەن: «ئۆگمەك ــ خوتۇنلار قۇلىقىغا تاقايدىغان ئالتۇن ياكى كۈمۈش ھالقا، زىرە» (1 ـ توم، 142 ـ بەت). قۇلىقىغا ھەرخىل مېتال بۇيۇملارنى سېلىۋالىدىغان مىللەتلەر خېلى كۆپ، بەزى مىللەتلەرنىڭ ئەرلىرىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. بىراق ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ قۇلىقىغا سالىدىغان مېتال بۇيۇملاردىن روشەن پەرق قىلىدۇ. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ شەكلى تېپىك مىللىي خاسلىققا ئىگە. ھازىرقى كۆپ خىل ھەدەنىيەت بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسىتىۋاتقان شارائىتتىمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ قۇ ـ لىقىغا سالىدىغان زىننەت بۇيۇملىرى ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى خاسلىقىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

«دىۋان»دا يەنە ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ قۇلىقىغا سالـ ىدىغان زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ بىر نەچچە خىل شەكلىنىمۇ تونۇشتۇرغان. بۇ زىننەت بۇيۇملىرى ھازىرمۇ ئۆزىنىڭ ئەسلىي نامى بويىچە ئاتىلىپ كەلمەكتە.

چاچ ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ گۈزەللىكىنى نامايان قىلـ ىدىغان مۇھىم ئامىل. ئۇيغۇر ئاياللىرى چېچى قانچە قارا، قويۇق، تۇم، ئۇزۇن بولسا ئۆزىنى شۇنچە گۈزەل، چـ رايلىق ھېسابلايدۇ. چېچى ياخشى ئۆسمىگەن، رەڭگى سارغۇچ، چېچى شالاڭ ئاياللار گۈزەللىككە ئىنتىلىپ بـ شىغا يالغان چاچ سېلىۋالىدۇ، ھازىر قارايدىغان بولساق ئارتىسلاردا بۇ خىل ئەھۋال ناھايىتى روشەن كۆرۈلىدۇ.

«دىۋان»دا بۇ ھەققىدە مۇنداق ئۇچۇر بېرىلگەن: «ئۆگمەك ــ چوپور چاچ خوتۇنلارنىڭ ئۆچكە چوپورىدىن قىلىنغان ياسما چېچى، ئۇلانما چاچ بۇ سۆز ئەسلىدە «باشقا» دېگەن مەنىدىكى سۆزدىن ئېلىنغان (1 ـ توم، 182 ـ بەت). بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى بىزدىكى چاچ گۈزەللىكى، چاچ ھەدەنىيىتى خېلى بۇرۇنلا مۇكەمـ مەل ھەدەنىيەت بولۇپ شەكىللەنگەن.

ئۇيغۇر ئاياللىرى يۈز تېرىسىگە ئەھمىيەت بېرىشتە ئۇپا، ئەگلىك سۈرتۈش بىلەن بىللە يۈزلىرىدە تۇك بو ـ لۇشنى ياقتۇرمايدۇ. شۇڭا دائىم يۈزىنى يېپلاپ، تۈكلىرـ نى پاكىزلاپ تۇرىدۇ. «دىۋان»دا بۇ ھەققىدە مۇنداق ئۇچۇر بېرىلگەن: «يېپلاتتى ــ خوتۇنلار بىر ـ بىرىنىڭ يۈـ زىنى يېپلاشتى. بىر ـ بىرىنىڭ يۈزىگە يېپ سالدى» (3 ـ توم، 141 ـ بەت). ئاياللارنىڭ يۈزىنى يېپلىشى ئۇزاق تا ـ رىخقا ئىگە مۇھىم مەدەنىيەت ئامىلى بولۇپ ھازىرغا قەدەر سەھرالاردا داۋاملاشماقتا.

ئۇيغۇر ئاياللىرى تاشقى گۈزەللىكىنى نامايان قىلىشتا گىرىم قىلىش، زىبۇ ـ زىننەت تاقاش بىلەن بىللە يەنە باش كېيىمىگە ئالتۇن، كۈمۈشتىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرـ نى، قۇش پەيلىرىنى تاقاپ چىراي گۈزەللىكى بىلەن كېيىم گۈزەللىكىنى ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇپ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت ھاسىل قىلغان. بۇ ھەققىدە «دىۋان»دا مۇنداق ئۇچۇر بېرىلگەن: «تۆتۈلدى ــ بۆككە ئالتۇن قاداق تۆتۈلدى» (3 ـ توم، 278 ـ بەت). «دىۋان»دا يەنە ئاياللارنىڭ تۆلكە، بۆلغۇن تېرىسىدىن قاما تەلپەك، جۇۋا كېيىدىغانلىقىنى ئا ـ لاھىدە تىلغا ئالغان. بۇنداق كېيىملەر ھازىر تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەردىكى دۆلەتمەن ئاياللار ئېرىشەلەيدىغان ئىمتىياز بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىچىدە بۇنداق كېيىملەرنى كېيىش 1000 يىل ئىلگىرىلا خېلى كەڭ دائـ ىرىدە ئومۇملاشقان.

گىرىم قىلىش، زىننەت بۇيۇملىرىنى تاقاش مەدەنىي ھاياتنىڭ يۇقىرى سەۋىيەسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇ پەقەت ئىنسان ماددىي جەھەتتىن تويۇنغاندا ئاندىن ئەمەل ـ گە ئاشىدىغان مەدەنىي تۇرمۇش شەكلى. تەرەققىيات مۇشۇ دەۋرىگە قەدەم قويغان بۇگۈنكى كۈندىمۇ گىرىم قىلىش، زىننەت بۇيۇملىرىنى تاقاش، ئەتىۋارلىق ھايۋان ـ لارنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن كىيىملەرنى كىيىش، كىيىملەر ـ گە دەزمال سېلىش ئالاھىدە مەدەنىي كىشىلەرنىڭ ئادىتى، ئەمما بۇ ئادەت ئۇيغۇرلار ئىچىدە خېلى بۇرۇنلا شەكىل ـ لەنگەن.

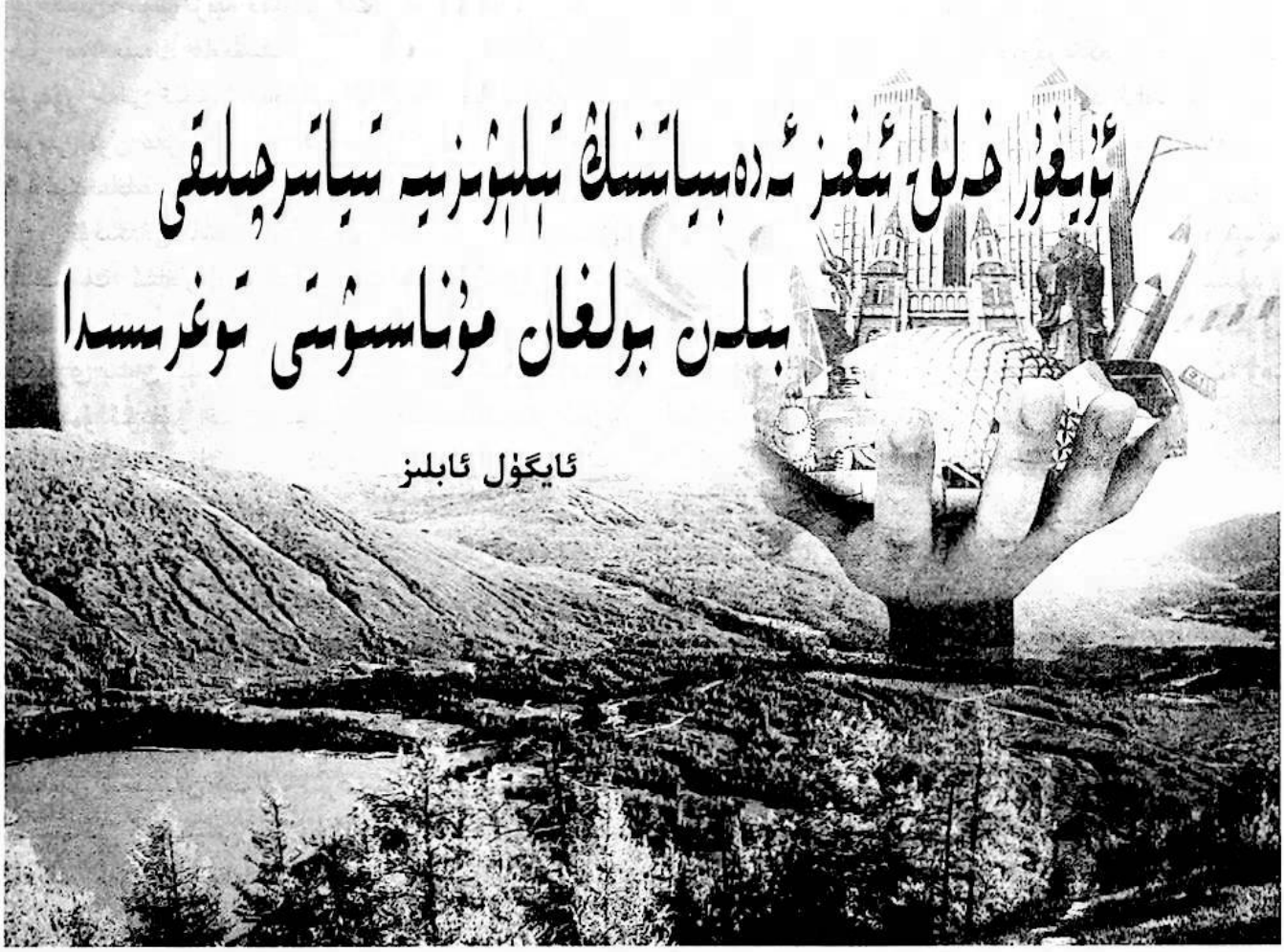
«دىۋان»دا يەنە ئاياللارنىڭ ئۆزىنى كۆتۈش، دورا ئۆسۈملۈكلىرىدىن پايدىلىنىپ مەلھەم دورىلارنى ياساپ ئىستېمال قىلغانلىقى، ھەر خىل قاچىلاردا تاماق پىشۇرىدىغـ گە ئائىت تۇرلۇك ئۇچۇرلار بېرىلگەن. بۇلارمۇ مەدەنـ يەتنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئۇچۇرلار. بۇنداق مەدەنىيەت مەلۇم بىر دەۋردىلا شەكىللەنمەيدۇ. ئۇ ئۇزاق بىر تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى. ھازىرقى مە ـ دەنىيەت ئاشۇ ئۇزاق تارىخقا ئىگە مەدەنىيەتنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى. شۇڭا بۇ خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت شەكلىنى يوقاتماي خەلقىمىزگە يېڭى ئىستېتىك ئۇيغۇلارنى ئاتا قىلىپ كەلمەكتە.

(ئاپتور: چىرا ناھىيەلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە)

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمۇ يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئانىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

«خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قەدىمىي ئەنئەنىلەرگە، رەڭدار شەكىلگە، ئاممىباب مەزمۇنغا، ھەرخىل ژانىرغا، نەپىسلىككە تويۇنغان. ئۇ قوشاق، ئەپسانە، رىۋايەت، داستان، چۆچەك، مەسەل، لەتىپە، چاقچاق، ماقال-تەمسىل ۋە تېپىشماق قاتارلىق كۆپ خىل ژانىرلارنى، بايمەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مول ئەدەبىيات خەزىنىسىدىن ئىبارەت. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلقنىڭ ئەڭگەك ۋە كۈندىلىك تۇرمۇش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشتىكى قورالى، تۇرمۇش ۋە تارىخ دەرسلىكى، شۇنداقلا كۆڭۈل ئېچىش ۋاستىسى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ»①.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئاۋام - خەلقنىڭ ئىدىيەۋى ھېسسىياتى مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ جەريانى ۋە تەجرىبىلىرى، كۈندىلىك تۇرمۇش ساۋاقلىرى، ئەخلاقىي قائىدىلەر ۋە گۈزەل تۇرمۇش غايىلىرى مۇھىم تېما قىلىنىدۇ. ئۇ بەدىئىي ئۇسلۇب جەھەتتىن ئاددىي ۋە ئىخچام، ساددا ۋە يارقىن، ساپ ۋە ئېنىق بولۇپ بايان قىلىشقا قولايلىق. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلق ئاممىسىنىڭ ئەنئەنىۋى تۇرمۇش مەدەنىيىتى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ نوقۇل ھالدىكى بىر خىل ئەدەبىي ھادىسە ۋە پۈتكۈل ئەدەبىياتنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىلا ئەمەس، بەلكى ئەدەبىيات ئۇقۇمىدىنمۇ كەڭرەك بولغان ئۇقۇمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ خەلق سەنئىتى بىلەن خەلقنىڭ ھەر خىل ئۇرۇپ - ئادەت پائالىيەتلىرى بىلەن، خەلقنىڭ جەمئىيەت ۋە

①ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان». شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009 - يىل 9 - ئاي نەشرى، 4 - بەت.

تەبىئەت ھەققىدىكى بىلىملىرى بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن، ناھايىتى كەڭ مەزمۇن ۋە ئەمەلىي رولغا ئىگە ئالاھىدە بىر خىل مەنىۋى مەھسۇلاتتۇر. ئۇ دەل مۇشۇنداق ھەم ئەدەبىياتقا، ھەم فولكلورغا تەۋە بولۇش ئالاھىدىلىكى بىلەن تېلېۋىزىيە سەنئىتى ئەسىرى بولۇشقىمۇ مۇناسىپ كېلىدۇ.

تېلېۋىزىيە سەنئىتىنىڭ بىر تۈرى بولغان تېلېۋىزىيە تىياتىرى ئەنئەنىۋى ئۆرپ-ئادەت، كىيىم-كېچەك، يېمەك-ئىچمەك، يۈرۈش-تۇرۇش، ئەنئەنىۋى سەنئەت، دىن، دۇنيا قاراش، ئىستېتىك قاراش ۋەھاكازالارنى ئېكران يۈزىدە بەدىئىيلەشتۈرۈپ ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك قاتارلىق ژانىرلارمۇ يۇقىرىدىكى مەزمۇنلارنى ئۆزىگە جۇغلىغان. تېلېۋىزىيە تىياتىرىنىڭ مانا مۇشۇنداق كۆپ خىل مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى ئىپادىلەشتەك ئالاھىدىلىكى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر تېلېۋىزىيە تىياتىرىنىڭ مول مەزمۇن ۋە جەلپ قىلارلىق تېما بىلەن تەمىنلىيەلەيدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلقچىللىق، مىللىيلىك، ئىلغارلىق، ئېكولوگىيەلىك، ئۇنىۋېرسالىلىق، ئەنئەنىۋىيلىك، ۋارىسلىق قاتارلىق ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن تېلېۋىزىيە سەنئىتىنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر تۈرى بولغان ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى ئۇيغۇر تېلېۋىزىيە تىياتىرىنىڭ تېما تاللاش ئوبيېكتى بولالايدۇ.

«چۆچەك ئەمگەكچى خەلق تەرىپىدىن يارىتىلغان، توقۇلما پېرسوناژ، چەكسىز ماكان-زامان ئارقىلىق مول سۈژىت ئىچىدە كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئارزۇ-غايىلىرىنى ئىپادە قىلىپ بېرىدىغان ئاغزاكى نەسرىي ئەسەر. چۆچەكلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ژانىرلىرى ئىچىدە ھەجمى نىسبەتەن چوڭ، تارقىلىش دائىرىسى كەڭ ۋە ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى زور بولغان مۇھىم تۈردۇر. چۆچەكلەر مەزمۇن جەھەتتىن كىشىلەرنىڭ رېئال تۇرمۇشى ۋە ئارزۇ-غايىلىرىنى كەڭ ۋە چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئاساس قىلىپ، ھەم رېئال، ھەم خىيالىي بولغان ۋەقەلەر ئىچىدە كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋە تۇرمۇشقا بولغان كۆز قاراشلىرىنى بايان قىلىدۇ»②.

چۆچەكنىڭ باش قەھرىمانى ئەپسانە، رىۋايەتلەردىكىدەك ئىلاھ ۋە تارىخىي شەخس بولماستىن، بەلكى ئادەتتىكى توقۇلما ئادەم بولىدۇ. چۆچەكلەردە تۆۋەن قاتلام ئەمگەكچى خەلقنىڭ ۋەكىلى بولغان دېھقان، يىلقىچى، مەدىكار، دېدەك، پادىچىلار، يوقسۇل، غېرىب قاتلىق باش قەھرىمانغا سىلىشتۇرما ھالدا باي، زومىگەر، پادىشاھ ۋە باشقا ئەمەلدارلارنى قارىمۇقارشى قىلىپ ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ. بۇ ئىككى تەبىقە كىشىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت پۈتكۈل چۆچەكنىڭ سۈژىتىنى تەشكىللەيدۇ. چۆچەكتە بۇ ئىككى تەبىقە كىشىلىرىدىن باشقا يەنە ئايىپ بايلىققا ۋە قالتىس كۈچ-قۇدرەتكە ئىگە نەرسىلەر-مۇ مەۋجۇت. ئەمما ئۇلار چۆچەكلەرنىڭ ئاساسىي تەسۋىرلەش ئوبيېكتى ئەمەس، بەلكى باش قەھرىمانىنىڭ ئىدىيەۋى خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىش ۋە چۆچەك ئاپتورلىرى بولغان خەلقنىڭ مۇھەببەت-نەپرىتىنى ئىپادىلەشنىڭ بىر خىل فانتازىستىك ماتېرىيالى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

چۆچەكلەرنىڭ سۈژىتى تولۇق، باش-ئاخىرى ئېنىق، قاتلاملىرى روشەن، ۋەقەلىكى ئۇزۇن بولۇپ، ۋەقەلەرنىڭ باشلىنىشى، ئاخىرلىشىشى مۇكەممەل بايان قىلىنىدۇ. بۇ تېلېۋىزىيە تىياتىرىنىڭ بايان شەكلىگە ماس كېلىدۇ. تېلېۋىزىيە تىياتىرىدىمۇ تۆگۈن، راۋاج، كولمىناتسىيە، يېشىمدىن ئىبارەت سۈژىت قۇرۇلمىسى تولۇق، قاتلاملىرى ئېنىق ھەم لىنىيەلەر ئۆزئارا زىچ ماسلاشقان، باش-ئاخىرى باغلانغان بولىدۇ. ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىكى تۇرمۇش چۆچەكلىرى، سېھرىلىك چۆچەكلەر ۋە ھەجۋىي چۆچەكلەر تېلېۋىزىيە تىياتىرىنىڭ ئېسىل تېمىسى بولالايدۇ. بۇ تېمىلارنى تۇرمۇش فىلىملىرى، بالىلار فىلىملىرى، كارتون فىلىم قىلىپ ئىشلەشكە باب كېلىدۇ.

چۆچەكلەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنىدا كۆپىنچە قەھرىمانلىق ۋە پەم-پاراسەتكە مەدھىيە ئوقۇلىدۇ. خەلقنىڭ

② ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان». شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009-يىل 9-ئاي نەشرى، 237-، 238-بەت.

گۈزەل تۇرمۇشقا بولغان ئارزۇ-ئارمانلىرى ئىپادە قىلىنىدۇ، ئەمگەكچى خەلقنە ھېسداشلىق قىلىدۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمىي ئۇرپ-ئادەت ۋە ئېتىقادلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. مانا بۇ مەزمۇنلار بۇگۈنكى كۈندىمۇ كەڭ خەلقىمىزنىڭ قوللىشىغا، ئالقىشىغا سازاۋەر بولىدىغان تېمىلار بولۇپ، كىشىلەر بۇ مەزمۇنلارنى بۇگۈنكى جەمئىيەتتىكى ھەرخىل ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە تەتبىقلاپ، ئۇنىڭدىن ئېستېتىك زوق ئالىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنىڭ بىرىنچىدىن، مەزمۇنىنىڭ مولۇقى؛ ئىككىنچىدىن، سۈژېت جەھەتتىكى (زەنجىرسىمان، پاراللېل، كىرىشتۇرمە شەكىل) ئالاھىدىلىكلىرى؛ ئۇچىنچىدىن، قۇرۇلما جەھەتتىكى ئىستىرېئولۇق خۇسۇسىيتى؛ تۆتىنچىدىن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت، ئۇرپ-ئادەت، قائىدە-يوسۇن، دىنىي ئېتىقاد، مىللىي پسىخىكا، مىللىي خاراكتېر، دۇنيا قاراش، كىشىلىك ئالاقە قاتارلىق بىر قاتار تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى ئۆزىگىلىكى ئۇيغۇر تېلېۋىزىيە تېياتىرى ئۇچۇن ئەڭ ياخشى مەنبە بولالايدۇ.

مۇشۇ نۇقتىلارنى تونۇپ يەتكەن بىر قىسىم تېلېۋىزىيە تېياتىرى خادىملىرى بۇ خىلدىكى تېمىلارنى ئىشلەپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىن «ئۇجمە سايىسى»، «ئۇر توقماق»، «ئۇچ ئوغۇل»، «سېھىرلىك ساندۇق»، «چىن تۆمۈر باتۇر»، «بەختلىك» قاتارلىق چۆچەكلەر تېلېۋىزىيە تېياتىرى قىلىپ ئىشلەندى. تېلېۋىزىيە تېياتىرى «ئۇجمە سايىسى» دە بېخىل ۋە ئاچ كۆز باي كەمبەغەل يېگىت ئەپچىلەمگە ئۇجمە سايىسىنى سېتىپ، ئۆزىچە بۇ يالاڭتۆشنى ئەخمەق قىلدىم دەپ ئويلايدۇ، ئەمما ئەپچىلەم باشچىلىقىدىكى يېگىتلەر باينىڭ پۇل دېسە جېنىنى بېرىدىغان ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇجمە سايىسىنى سېتىۋالغاندىن كېيىن، ھەق يوسۇندا ئۇنىڭ ھويلا ۋە ئۆگزىلىرىدە بەخىرامان ئويناپ، باينىڭ بېشىغا دەسسەپ، راسا ئۆچىنى ئالىدۇ ۋە ئۇنى ئۆيدىن تالاغا چىقالمايدىغان قىلىپ قويىدۇ. خەلقىمىز ئەم ئالدىدا رەسۋا بولغان باي ئاخىر باشقا يۇرتقا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. مانا بۇ ۋەقەلىك باشتىن-ئاخىر يۇمۇرىستىك، ھەجۋي كۆرۈنۈش ۋە ئاددىي خەلق تىلى بىلەن ئېكران يۈزىدە كۆرۈنىدۇ. «ئۇر توقماق» فىلىمىدىمۇ ئاچ كۆز تۇغمەنچى، تويماس ۋەزىر قاتارلىق سەلبىي پېرسوناژلار قاتتىق مەسخىرە ئىچىگە ئېلىنىپ، ساددا، ئاق كۆڭۈل، سەمىمىي بوۋايغا ھېسداشلىق قىلىنىدۇ،... مانا مۇشۇنداق ھەرىكەتچان، يۇمۇرىستىك، مول مەزمۇنلۇق، پەلسەپىۋىلىككە تويۇنغان چۆچەكلەر تېلېۋىزىيە تېياتىرى قىلىپ ئىشلىنىپ، ئېكران يۈزىدە قويۇلغاندىن كېيىن تېخىمۇ كەڭ تاماشىبىنلار بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ، خەلقنىڭ قىزغىن ئالقىشى، مەدھىيەسىگە ئېرىشتى. تېخىمۇ يۇقىرى ئېستېتىك ئۇنۇم ياراتتى، كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى غايىۋى ئوبرازلارنى تەسەۋۋۇرىدىن ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا باشلاپ ئەكەلدى. جەمئىيەتكە بولغان ئىجتىمائىي، تەربىيەۋى ئۇنۇمى ئىنتايىن يۇقىرى بولدى. بۇ چۆچەكلەرنى بۇگۈنكى دەۋرگىمۇ تەتبىقلاشقا بولىدىغان بولغاچقا، ئەينى دەۋردە خەلقىمىز ئەيىبلىگەن جازانە-خورلۇق، نەپسانىيەتچىلىك، ئاچ كۆزلۈك، رەھىمسىزلىك قاتارلىق ئىللەتلەر بۇگۈنكى دەۋرىدىمۇ قامچىلاندى. كىشىلەرگە ۋە باللارغا ئىستېخىلىك ھالدا ئىدىيەۋى تەربىيە بەردى. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ سېھرىي كۈچىنى يەنە بىر قېتىم ناماياں قىلدى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى زامانىۋى شەكىل ۋە تېخنىكا بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۇچۇن ئۇنۇملۇك سىناق ئېلىپ بارىدى، شۇنداقلا بۇ فىلىملەر بازارغا سېلىنىپ، ئېقتىسادىي قىممەت يارىتتى. بۇ تېلېۋىزىيە تېياتىرىنىڭ زوقلاندۇرۇش كۈچى يۇقىرى بولۇپ، كىشىلەرگە گۈزەللىك تۇيغۇسى ئاتا قىلدى. ئەينى دەۋردىكى خەلقىمىزنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى بىر پۈتۈن تۇرمۇشى بىلەن تونۇشۇش پۇرسىتىگە ئېگە قىلدى. خەلق ئەقىل-پاراسىتىنىڭ يۇكسەكلىكىنى ھېس قىلدۇردى. ئۇيغۇر تېلېۋىزىيە تېياتىرىدىكى كومېدىيەلىك فىلىملەر ئۇچۇن ئاساس ھازىرلاپ بەردى. تەربىيەۋى ئەھمىيىتىنى جەمئىيەتتىلا ئېپادىلەپ قالماستىن، تېلېۋىزىيە تېياتىرى ئىجادىيەتچىلىرىگىمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تېلېۋىزىيە ئەسىرى قىلىپ ئىشلەشتە تەجرىبە-ساۋاقلارغا ئېگە قىلىپ، بۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى ۋە كەسپىي ئېقتىدارىنى ئۆستۇرۇشكە تۇرتكە بولدى.

«ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى، ئىككىنچى، ھېكمەتلىك سۆز قاتارلىقلارمۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى قىممەتلىك مىراس. ئۇ خەلقىمىز ئەمگەك ۋە

تۇرمۇش تەجرىبىلىرى داۋامىدا خۇلاسىلىگەن، تاۋلانغان، ئىخچام، چوڭقۇر مەزمۇنلۇق، ئوبرازلىق تىل جەۋھىرى بولۇپ قالىدۇ. ئۇ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ قامۇسى بولۇش سۈپىتى بىلەن بىزنى مول ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى بىلىملىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ، مىللىتىمىزنىڭ يۈكسەك ئەخلاقىي پەزىلىتىنى نامايان قىلىدۇ، مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى تېخىمۇ جانلاندۇرىدۇ، شۇنداقلا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى روشەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ماقال-تەمسىل، ئىدىيوملار شەكلى ئىخچام، تىلى جانلىق، ئاھاڭى يېقىملىق، سۆز تەركىبى رەتلىك، ئەستە قالدۇرۇش ئاسان، قايىل قىلىش كۈچى ۋە ئېستېتىك قىممىتى زور بولۇپ، بەدىئىيلىك جەھەتتىن ئىخچاملىق، ئوبرازچانلىق ۋە ئاھاڭدارلىقتىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە»③. ئۇنىڭ مانا بۇ ئالاھىدىلىك ۋە قىممىتى دەل ئۇيغۇر كىنو-تېلېۋىزىيە ئەسەرلىرىدە جانلىق ۋە ئەمەلىي رول ئويناپىدۇ.

كىنو-تېلېۋىزىيە ئەسەرلىرىنىڭ تىلى جانلىق، ئوبرازلىق، ئىخچام ۋە مەزمۇنلۇق بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. ماقال-تەمسىل، ئىدىيوم، ھېكمەتلىك سۆز قاتارلىقلارنىڭ يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەن ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ كىنو-تېلېۋىزىيە تىلىدا ئىشلىتىشكە ئىنتايىن باب كېلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ھەم كىنو-تېلېۋىزىيە ئەمەلىيىتىدە ئىسپاتلانغان. تېلېۋىزىيە تېياتىرى فىلىملىرىگە دىققەت قىلىدىغان بولساق، ھەر بىر تېلېۋىزىيە تياتىرىدا ماقال-تەمسىل، ئىدىيوم، ھېكمەتلىك سۆز قاتارلىقلارنىڭ كۆپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى بايقايمىز. مەسىلەن: «ئۇجمە پىش، ئاغزىمغا چۈش»، «قورققان يەردە جىن بار»، «قورققانغا قوش كۆرۈنەر»، «ئويناپ سۆزلىسەڭمۇ، ئويلاپ سۆزلە»، «ياخشىدىن ئات قالىدۇ، ياماندىن دات»، «كۆمسەم پىشارمۇ، ياپسام پىشارمۇ»، «ئوتى بار يەرنىڭ سۈيى يوق، سۈيى بار يەرنىڭ ئوتى يوق»، «بالا-قازا كۆرۈنۈپ كەلمەس، پۇت-قولىنى سالغىلىتىپ»، «ئات ئايلىخانغا، يول سارىخانغا»، «ئانىنىڭ شادلىقى بالىنىڭ قارىچوقىدا»، «ئۆگەي ئانا بەرگەن تاماقتىن ئۆز ئانىسى بەرگەن تاياق ياخشى»، «كىرپىدەك تۇگۈلۈش»، «قوڭامدا ئىشتان يوق، ئېتىم مارجانبۇۋى»، «قۇياش يەتتە ئىقلىمنىڭ قۇياشى بولغاندەك، بىلىم ئىنسانىيەتنىڭ قۇياشى»، «زۇۋۇلىسنى كىچىك ئۇزۇش»، «ئوسساپ قېلىپسىز»، «ئېتىگىز ھېرىپ قاپتۇ»، «قارا باسقان ئادەمدەك»، «بەشىغا جىن تەپكەندەك»... قاتارلىقلار.

دېمەك، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تېلېۋىزىيە تېياتىرىنى رەڭدار، ئېسىل مەزمۇن مەنبەسى، يېغىنچاق، ئويناق، ئوبرازلىق، جانلىق تىل بايلىقى بىلەن تەمىن ئەتسە، تېلېۋىزىيە تېياتىرى ئۇنى تېخىمۇ كەڭلىككە، ئوبرازچانلىققا، بۇاستىلىككە، دەۋرچانلىققا، ئاكتىلاش ۋە ئوقۇشتىن كۆرۈشچانلىققا ئىگە قىلدى. ئاغزاكى تارقىلىشتىن زامانىۋى مەدىيا ۋاستىلىرى بىلەن تارقىلىدىغان كەڭ ئىمكانىيەتكە ئېرىشتۇردى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى بىلەن تېلېۋىزىيە تېياتىرلىرى قىسمەن جەھەتتىن بىر-بىرىنى توللۇقلىدى، بىر-بىرىگە يانداشتى، قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئەنئەنە بىلەن زامانىۋىلىقنى بىرلەشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن مەدەنىيەتنىڭ يېڭىچە تەرەققىيات ئەندىزىسىنى بەلگىلىدى. مانا بۇ ئىجادىيەت تەجرىبىسى ئەدەبىياتىمىز ۋە سەنئىتىمىزنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا قانداق قىلىپ ئەنئەنىدىن يىلتىزلانغان زامانىۋى تۇسكە ئىگە يېڭى ئەسەرلەرنى يارىتىشنىڭ ئۇلگىسى ھېسابلىنىدۇ. بىزنىڭ يازغۇچىلىرىمىز، سېنارىيىلىرىمىز، دراماتورگلىرىمىز ۋە شۇنداقلا سەنئەت ئىجادىيەتچىلىرىمىز بۇ تەجرىبىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىشى ۋە ئۆز ئىجادىيىتىگە تەتبىقلىشى زۆرۈر، ئەلۋەتتە.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009-يىل 9-ئاي نەشرى.

2. ۋۇسەنجۇن: «تېلېۋىزىيە تياتىرىنىڭ ئېستېتىك تەپەككۇرى»، جۇڭگو مەدىيا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006-يىل 1-ئاي نەشرى (خەنزۇچە).

3. مونىك كارك، ماري كىلەيبر (فرانسىيە): «كىنو ۋە ئەدەبىيات»، مەدەنىيەت-سەنئەت نەشرىياتى، 2005-يىل 3-ئاي نەشرى (خەنزۇچە).

(ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتى 2011-يىللىق ئۇيغۇر ھازىرقى، بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتى يۆنىلىشى ماگىستر ئاسپىرانتى)

③ ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان». شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2009-يىل 9-ئاي نەشرى، 565-بەت.

ھەكسلەرمەزنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئۆرۈپقلىنىش ئادىتى

(1)

بىلگىنكى، بەدەننىڭ قۇۋۇتى غىزا بىلەن. دېمەك، ھەر بىر كىشىگە غىزا يېيىش زۆرۈر. بىراق ھاجەتكە يارىشا يېيىش كېرەك. زورلاپ، ھەددىدىن ئارتۇقچە يېيىلسە، بۇ ھايۋانلار خسلىتىگە ئايلىنىدۇ. غىزانى شۇ دەرىجىدە يېيىش كېرەككى، تاكى تەن ئويلاش ۋە ھەرىكەت قىلىشقا قادىر بولسۇن.

بېيىت:

ئاغزىڭدىن تاشقۇنچە يېمىگىن، ئوغلان،
شۇنچە يەكسى، جانىڭ تاپالسۇن دەرمان.

غىزا يېيىشتىن ئاۋۋال قولنى يۇيۇش ئۇلۇغ كىشىلەردىن قالغان ياخشى خۇلقتۇر. غىزا يېيىلۋاتقان چاغدا ھەدەپ قىمىرلۇۋەرمەسلىك، ئاۋۋال قانداق ئولتۇرغان بولسا، غىزا يەپ بولغۇچە شۇ خىلدا ئولتۇرۇشقا ھەرىكەت قىلماق كېرەك. كۆپ يېيىشكە ئۇرۇنماسلىق كېرەك. بۇ ئۇلۇغلار خسلىتىدۇر. يانپاشلاپ چاي ئىچىش ھەم يامان پېئىلدۇر. تويۇپ يېيىلگەندە بولسا ھەپسىلسىزلىك پەيدا بولىدۇ. ھەزىم قىلىش قىيىنلىشىپ، بارا-بارا مەيدىمۇ ئىشتىن چىقىدۇ. داستىخانغا ئادەتتە ئوڭ قول ئۇزىتىلىدۇ.

ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ ئادىتى شۇنداقكى، لۇقمىنى ئاز-ئاز ئالىدۇ، بىرىنچى لۇقمىنى يۇتۇپ ئولگۇرمەستىن ئىككىنچى لۇقمىغا قول ئۇزىتىلمايدۇ. غىزادىن ئەيىب ئىزدەمەيدۇ. ئەگەر غىزا ياقمىسا، ئىندىمەستىن يېمەي قويۇپ قويىدۇ. ئەگەر بىرەر كىشى ئۇنىڭ يېيىشىنى كۆتۈپ تۇرغان بولسا، ئۇنىڭ خۇرسەندىچىلىكى ياكى ھۆرمىتى ئۈچۈن بىرئاز بولسىمۇ تەناۋۇل قىلىندۇ. غىزا پۇۋلەنمەيدۇ، بەلكى سوغىغچە سەبر قىلىندۇ. مېۋىدىن جۇپ جۇپ ئالماي، بەلكى بىردىن ئېلىندۇ.

غىزا ئەسناسىدا ئۇلۇغ كىشىلەر ھەققىدىكى ھېكايەتلەر ئەسلىنىپ يېيىلىدۇ. ھەر خىل بىھۇدە سۆزلەر قىلىنمايدۇ. مېھمان ئاز يېسە، كۆپرەك يېيىشىگە دەۋەت قىلىنىدۇ. ئەمما ئۇچ مەرتىدىن ئارتۇق تەكلىپ قىلماسلىق كېرەك. بۇنىڭدىن ئارتۇقچە زورلاش ھەم ئەدەپسىزلىك ھېسابلىنىدۇ. مېھماننىڭمۇ ۋەزىپىسى شۇكى، ساھىبخاننى خىجالەتكە قويماسلىقى كېرەك. ئۆيدە قانچە غىزا يېسە، مېھماندا ھەم شۇنچە يېمىكى مۇمكىن. ئەمما غىزا كەمرەك بولۇپ، باشقىلارنىڭ تويۇپ يېيىشىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا يېيىشى توختاتسا، بۇ ئەيىب ھېسابلانمايدۇ. يەنە ساھىبخان خۇرسەندىچىلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭ تەكلىپىگە مۇۋاپىق بىر ئاز ئارتۇقچە يېيىشمۇ گۇناھ ھېسابلانمايدۇ. ئۆزگە كىشىلەرنىڭ غىزا يېيىش پەيتىنى پايلاش، تەكلىپ قىلىنمىغان جايغا غىزا يېيىش قەستىدە كىرىش يامان ئادەتتۇر، ئۇنداق كىشى پەسكەش ئادەم ھېسابلىنىدۇ. يېگەن غىزاسى بولسا ھارامدۇر. تاسادىپەن غىزا ئۇستىگە كېلىپ

قالسا، غىزاغا تەكلىپ قىلغۇچىنىڭ سۆزى چىن دىلدىن ئە-كەنلىكىنى سەزسە ئولتۇرۇپ بىللە غىزا يېيىشى مۇمكىن. ساھىبخانىنىڭ سۆزى زۆرۈرىيەت يۈزىسىدىن ئىكەنلىكىنى سەزسە، ئۇزىر ئېيتىپ قايتمىقى كېرەك. ئەگەر غىزا ساھە-بى سىنالغان دوست بولسا، رۇخسەتسىز ئولتۇرۇشى ۋە غىزايىدىن يېيىشى مۇمكىن.

بىلگىكى، تۆت نەرسە كىشىنىڭ بەدىنىنى سەمرىتىپ كۆچلۈك قىلىدۇ. گۆشنى كۆپ يېيىش، چىرايلىق نەرسىلەرگە تىكىلىش، چۆمۈلۈش ۋە سایاھەت قىلىش. تۆت نەرسە كە-شىنى ئازدۇرىدۇ، شەھۋەتكە ئەرك بېرىش، ئارتۇقچە غەم چېكىش، ئەتىگەن كۆپ سۇ ئىچىش، تۇزلۇق-ئاچچىق نەرسىلەرنى كۆپ يېيىش، ئۇچ نەرسە كۆز نۇرىنى ئاشۇ-رىدۇ: ئۇخلاش ئالدىدىن كۆزگە سۈرمە تارتىش، يېشىل-لىققا تىكىلىش ۋە پاكىز كىيىم كىيىش. ئۇچ نەرسە كۆز نۇ-رىنى كېمەيتۈرىدۇ: خۇنۇك نەرسىلەرگە تىكىلىش، دۈش-مەننى كۆرۈش، نۇرغا تىكىلىش.

ئابدۇلھەق ئىبن سەيىددىن 51: «ئەدەپ ئەس-سالىھىن» («ئالىجاناب كىشىلەرنىڭ ئەدەپى»)كىتابىدىن

(2)

غىزالار ۋە غىزالىنىش قائىدىلىرى ھەققىدە

بىلگىنكى، بارچە تۇرىدىكى غىزالار يېيىلىش قائىدىسىگە قاراپ پايدا ۋە زەرەردىن خالىي بولمايدۇ. «ئەجايىپۇل - مەخلۇقات» كىتابىدا يېزىلىشىچە، كىشىلىك پەيدا بولۇشنىڭ ئەسلىي سەۋەبى كىشى ئۆز مەجەزىگە ماس كەلمىگەن غىزانى يېيىشىدە، بارچە دورىلارنىڭ ئۆتكۈرراقى بولسا مەجەزگە ماس كېلىدىغان غىزا يېيىشتۇر.

كەم غىزا يېيىش ئارقىلىق داۋالىنىش بارچە دورىلاردىن ھەم ئەۋزەلرەك. مېنىڭ ھۆرمەتلىك ئۇستازىم ئېيتار ئىدى: «ئىللەتنىڭ پەيدا بولۇشىغا تۆت نەرسە سەۋەب بولىدۇ: يامان سۇ، ئاچچىق تۇتۇن، بەتبۇي ھىد ۋە ھەزىم قىلىنىشى قىيىن بولغان غىزا!»

ھىكمەت ئەھلىلىرىنىڭ كىتابلىرىدا ئىللەتنى پەيدا قىلغۇچى نەرسە ئالتە دېيىلىدۇ. ئۇلار تۆۋندە كەم ئۇخلاش، كۆندۈزى كۆپ ئۇخلاش، سۈيدۈكنى ئۇزاق تۇتۇش، توق قورساقتا غىزا يېيىش، كېچىسى سوغۇق سۇ ئىچىش ۋە جىنسىي ئالاقىگە ئارتۇقچە مەيىل قىلىشتۇر.

ئادەمزات كۆپ يېيىشنى ئەسلا ئادەت قىلماسلىقى لازىمكى، ھەققەتەنمۇ كۆپ يېيىش ھايۋانلار ئادىتى بولۇپ، ھىكمەت قانۇن-قائىدىسى بويىچە نامەقبۇلدۇر. دېمەك، ئىنسان غىزالىنىش بارىسىدە ناھايىتى ئېھتىيات بولۇشى، ئىمكانى بارىچە كەم يېيىشى، تۇغرا كەلگەن پەيتتە تۇرلۇك غىزالارنى يېيىۋەرمەسلىكى، ھەققىي، چىن ئىشتىھا كەلگەندىلا غىزا يېيىش زۆرۈر. شۇ قائىدىلەرگە ئەمەل قىلغان كىشىنىڭ تېۋىپقا ئەسلا ئىشى چۈشمەيدۇ.

پەرد:

تېبابەتتە شۇنداق يازغنىن كۆردۇم،
ئاچلىق دەۋا ئېرۇر بارچە ئىللەتگە!

يېيىلىدىغان غىزالار تازا ۋە ساپ بولۇشى كېرەك. مىسالەن، نان ئاپەت تەگمىگەن تازا بۇغداي ئۇنىدىن بولۇشى، گۆش بولسا ساغلام ھايۋاننىڭ گۆشى بولۇشى بىلەن بىللە ياخشى پىشۇرۇلۇشى، شەربەتلەر مەجەزگە ماس بولۇشى، ئۇزۇم ۋە ئەنجۈر كەبىلەر بولسا يېتىلىپ پىشقان بولۇشى لازىم.

كەھالىددىن ئىسمائىل بۇخارىنىڭ تېبابەتكە ئائىت كىتابىدا يېزىلىشىچە، كىشىنىڭ قارنى توق بولسىمۇ، باشقا غىزا ئالدىغا كەلتۈرۈپ قويۇلسا، ئۇنىڭدىن ئەسلا يېمەسلىكى كېرەك. بۇنىڭدىن تاشقىرى قاتتىق ۋە ئېغىر ئەمگەكتىن كېيىن نازۇك غىزالاردىن، مىسالەن، سۈت ياكى بىلىققا ئوخشاش نەرسىلەردىن يېيىشكە بولمايدۇ، چۈنكى بۇنداق پەيتتە مەيدە ناھايىتى قىزىپ كەتكەن بولىدۇ ۋە ئۇنىڭغا چۈشكەن نازۇك غىزالار قىزىيدۇ ۋە تېزلىكتە بۇزۇلىدۇ. مەيدىسى ئىسسىق مەجەز كىشىلەر سوغۇق مەجەزلىك غىزالاردىن تەناۋۇل قىلىشى، مىسالەن، غور ئۇزۇم ياكى ئاشقاۋاق يۇمران قاپاق يېيىشى كېرەك.

غىزالارنى بىر-بىرىگە ئارىلاشتۇرۇپ يەپ بولمايدۇ. قېتىقنى ئۇزۇم سۈيى بىلەن، بارچە تۇرىدىكى غىزالاردىن كېيىن شاپتۇل ۋە ئۆرۈكنى يەپ بولمايدۇ. ئۇزۇم بىلەن بېلىقنى، سىركە بىلەن سامساقنى ياكى پىياز، سامساق ۋە خەردەل (گارچىتسە)نى ئۆزئارا ئارىلاشتۇرۇش كېرەك ئەمەس. بارچە تۇرىدىكى ھۆللەردىن كېيىن بولسا سوغۇق سۇ ئىچىپ بولمايدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ھەسەل بىلەن قوغۇننى، توخۇ گۆشى بىلەن بېلىقنى، سامساق، باقلا، (پىدىگەن) ئەيران ۋە قېتىقلارنى ھەم ئۆزئارا ئارىلاشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس.

(مۇھەممەد ئىبن شەيخمۇھەممەد ئەل-جامي: «رىيازەن-ناسىھىن» («نەسىھەتچىلەر بوستانى») 61 كىتابىدىن)

غىزالىنىش ۋە مەجەز ھەققىدە

ئىنسان ئۆز گەۋدىسىگە ئېغىرلىق ۋە كېسەللىك

يەتكۈزمەسلىكى ئۈچۈن ئاز غىزا يېيىشى زۆرۈر. غىزانى شۇ دەرىجىدە يېسۇنكى يېيىلگەن غىزا ئاچلىق يولىنى توسالسۇن. ئاچلىق يولىنى توسۇش ئۈچۈنلا يېيىش پايدا، ئەمما كېرىكىدىن ئارتۇقچە زورلاپ يېيىش زەھەردۇر. ئىنسانغا نېمىكى ئىللەت يۈزلەنسە ئالۋەتتە ئۇ ئارتۇقچە يېيىشتىن زاھىر بولىدۇ. غىزا كۆپ ئىستېمال قىلىنغاندا مەيدىگە كۈچ كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئارتۇقچە سەپرا ۋە زەرداپ ھاسىل بولىدۇ.

ھەكىملەرنىڭ يېزىشلىرىچە، ئىنساندا ئۈچ خىل مىجەز بولىدۇ. بىرىنچىسى ئىسسىق، ئىككىنچىسى — ئوتۇرىچە، ئۈچىنچىسى — سوغۇق. ئىسسىق مىجەزلىك كىشىلەر ئىسسىق مىجەزگە ئىگە غىزالاردىن كۆپ ئىستېمال قىلسا، ئۇلارنىڭ ۋۇجۇددا ئىسسىقلىق كۆپىيىدۇ. سوغۇق مىجەزلىك كىشى سوغۇق مىجەزلىك غىزالاردىن كۆپ يېسە، ئۇنىڭ بەدىنىدە ھوللۇك ۋە سۇسلۇق كۆپىيىدۇ. ئوتتۇرا مىجەزلىك كىشىلەرگە بولسا ئىسسىق ياكى سوغۇق غىزالار ئوڭچە زەھەر قىلمايدۇ.

كىشى ئەتىگەن تۇرغاندا كەيپىياتى ياخشى بولمىسا، بۇنىڭ سەۋەبى ئىككى نەرسە، بىرىنچىسى — ئىچكۈلۈكتىن ۋە ئادەمنى كەيپ قىلغۇچى باشقا نەرسىلەرنى ئىستېمال قىلىشتىن. مەزكۇر نەرسىلەر ئادەمنىڭ ئىچىنى بۇزدۇ، تەبىئىتىنى كىر قىلدۇ، بەدىنىنى ئېغىرلاشتۇرىدۇ؛ ئىككىنچىسى، مەيدىدە كۆيگەن سەپرا ئورنىشىپ ئالغىنىدىن. ئەتىگەن تۇرۇپ تازا ھاۋادىن سۈمۈرسىمۇ ئۆزىدە ناخۇشلۇق ھېس قىلىۋېرىدۇ، كۆيگەن سەپرادىن قۇسۇش ئارقىلىق قۇتۇلۇش مۇمكىن.

(3)

كەم يېيىشنىڭ پايدىسى ۋە كۆپ يېيىشنىڭ زەھەرى ھەققىدە

كىشىنىڭ يېمىشى پاكلىق ۋە ھاللىق بىلەن تېپىلغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭدىن كۆپ ئىستېمال قىلسا تۆۋەندىكى زەھەرلەر يۈزلىنىدۇ: ئاۋۋال كۆپ يېيىشتىن ئېزىلىش، بەزى ھاللاردا بولسا تاسادىپىي ئۆلۈم پەيدا بولىدۇ، كىشىدە پىكىر قىلىش بۇزۇلىدۇ. ھەكىملەرنىڭ سۆزىچە، قورساق قازانغا ئوخشايدۇ، ئۇ يۇرەك ئاستىدا دائىما قايناپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن چىقىۋاتقان ھارارەت ۋە بۇغ يۇرەككە تەسىر قىلىپ، ئۇنىڭ پائالىيىتىدە نۇقسان ھاسىل قىلىدۇ. باشقىلارنىڭ ئېيتىشىچە، كىشىنىڭ ھېچىسى گويا بىر ئۆي بولسا، ئەقىل ئۇنى يورۇتۇپ تۇرغۇچى چىراغدۇر. مەيدىدىن ھاسىل بولغۇچى بۇغ ھېچىگە كۆتۈرۈلگەندە، ئەقىل چىرىغىنىڭ نۇرىنى كىمەيتىمەي قالمايدۇ. ئىككىنچى — ئادەم كۆپ يەپ، كۆپ غىزالانسىقا ئۆگەنگەنسېرى ئىشتىھا ئېشىۋېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇستاد ئەبۇ جەپەر: «ئاشقازان ئەجەب ئەزاكى ئاچ قويغانسىرىڭ توقلۇق ھالىتى ئاشىدۇ، تويدۇرغانسىرىڭ ئاچلىقى كۆپىيىدۇ»، — دېگەنىدى. ئۈچىنچى، كۆپ يېيىشتىن ھەر خىل ئىللەت ۋە ۋەسۋەسىگە چۈشۈش ھالەتلىرى يۈز بېرىدۇ ۋە پەھمۇپاراسەت پەسەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالىملار: «كۆپ يېيىش زېرەكلىك ۋە دانالىقنىڭ كۈشەندىسى»، دەيدۇ. باشقا تائىپە ھەكىملەر بولسا: «كۆپ يېيىش ئەقلىنى يامانلىققا باشلىغۇچى ۋاستە» دېيىشىدۇ. تۆتىنچى — كۆپ يېيىشتىن تەن ئېغىرلىشىدۇ، بەدەن سۇسلىشىدۇ، بۇ ھالەتتىن بولسا ئۈخلىماي قۇتۇلۇپ بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى دانالار: «كۆپ يېدىگۈنى ئۆزۈڭنى قاتقان ھسابلا»، دەيدۇلەر.

غىزا يېيىشتىن ئاۋۋال رىئايە قىلىنىدىغان ئەدەپلەر

غىزانى ئاۋۋال تۇز بىلەن باشلاش قەدىمىي ئادەتتۇر. دەستىخانغا نان سۇندۇرۇلۇۋاتقاندا نانىنى ئىككى قول بىلەن سۇندۇرۇش، كېرەكسىز ئارتۇقچە سۇندۇرۇۋەتمەسلىككە ھەرىكەت قىلىش لازىم. غىزا بولسا ئوڭ قول بىلەن يېيىلىدۇ. غىزانى كىچىك-كىچىك ئېلىش، ئاغزىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە چاينىاش، غىزا بىلەن بىللە قولنى ئاغزىغا تېقماسلىق كېرەك. غىزانى ياخشىلاپ چاينىاپ يۇتقاندىن كېيىنلا باشقا لوقما ئۈچۈن قول ئۇزىتىلىدۇ. غىزانى ئوتە قىزىق ھالدا ئىچمەسلىك ياكى يېمەسلىك، ئۇنى پۈۋلىمەسلىك كېرەك، چۈنكى پۈۋلىگەندە ئاغزىدىن شالۋاك چاچرىشى ئېھتىمالى بار.

«خۇلاسە» كىتابىدىن مەلۇم بولۇشچە، غىزانى پۈرىماسلىق، غىزا يېگەندە سوغۇق سۇ ئىچمەسلىك، ئىچىش لازىم بولۇپ قالسا، پىيالە ياكى قاچىنى ياغلىق قول بىلەن تۇتۇپ، بۇلغىماسلىققا ھەرىكەت قىلىش لازىم.

غىزانى يەپ بولغاندا، ئۇنىڭ كەينىدىن تاتلىقلىق يېيىش، مەسىلەن، قەنت ياكى ھەسەل ئىستېمال قىلىش پايدىلىقتۇر.

(سۇلتان مەھمۇد ئىبن مۇھەممەد ئىبن مەھمۇد: «ئەدەبنامە — مۇزىيەن ۋە زادئۇل — ئاقلىن» («زىياپەت ئەدەپى ۋە مېھمانلار يېمىشى») كىتابىدىن)

پەرھىزنىڭ پايدىلىرى ھەققىدە

بىلگىنكى. پەرھىزنىڭ ساق-سالامەتلىك ئۈچۈن پايدىسى بۈيۈكتۇر. چۈنكى كىشى دورا ئىچىشتىن ئىلاجى بارىچە ساقلانمىقى كېرەك. بارچە ھەكىملەرنىڭ بىر قارارغا كېلىشلىرىچە، كىشىنىڭ جانۇ-تېنىگە تۆت نەرسە زور زىيان كەلتۈرىدۇ: كۆپ يېيىش، كۆپ سۆزلەش، كۆپ جىنسىي ئالاقە قىلىش ۋە كۆپ ئىچىش.

ئېيتىشلىرىچە، كەم يەپ، كەم ئىچىشتىن كۆرە ئىنسان ئۈچۈن پايدىلىقراق دورا يوق. چۈنكى كۆپ يېيىشتىن مەيدە زەئىپ بولىدۇ ۋە بارچە كېسەللىك شۇنىڭدىن پەيدا بولىدۇ، تەن بولسا كۆچسىزلىنىدۇ. قورساقتا يەل پەيدا بولىدۇ، ئاغزىدىن بولسا يېقىمسىز ھىدلەر كېلىدۇ. يۇز ھەم سارغىيىپ، يېگەن غىزا ھەزىم بولمايدۇ.

خەۋەرلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، بىر كۈنى ئەنۇشىئىرۋان غىزالىنىۋاتقاندا، ئۇنىڭ يېنىدا يۇنان ئىسىملىك ھەكىم ئولتۇرغاندا. يۇنان ئەنۇشىئىرۋاننىڭ كۆپ غىزا يەۋاتقىنىنى كۆرۈپ:

ئەي پادىشاھ! ئاز يېيىشنىڭ بەدىنگە پايدىسى زور، كىشى قانچە ئاز يېسە، شۇنچە ساغلام بولىدۇ، — دېدى.

ئەنۇشىئىرۋانغا بۇ سۆز تەسىر قىلىپ، غىزادىن دەرھال قولىنى تارتتى. ھەكىملەرنىڭ ئېيتىشىچە، كىشى ئۈچۈن ئاز يېيىشتىن پايدىلىقراق ئىش يوق، چۈنكى ئادەم كۆپ يېسە، كۆپ ئۇخلىسا، يۇزى سارغىيىپ كېتىدۇ، بەدىنى زەئىپلىشىدۇ، كۆڭلى ناخۇش بولىدۇ ۋە قاپاقلىرى ئىششىيىدۇ.

جىنسىي ئالاقىنىڭ كۆپى ھەم ئىنسان ئۈچۈن زەھەرلىكتۇر. بۇنداق ئادەمنىڭ ئەزالىرىدا سۇسلۇق يۇز بېرىشى بىلەن بىللە يۇرىكى زەئىپ، مەيدىسى بەدھەزىم، كۆزلىرى خىرە، يۇزى بولسا سارغايغان بولىدۇ.

كىمكى كۆپ سۆزلىسە، بۇنىڭدىن ھېچىسگە نۇقسان يېتىدۇ، سەۋدايى بولۇپ تېز قېرىپ قالىدۇ.

ھەكىملەرنىڭ بىر پىكرىگە كېلىپ ئېيتىشلىرىچە، ئاز يېيىش، ئاز ئىچىش ۋە مېيارىدە ئۇخلاش ئىنسان بەدىنىگە سالامەتلىك يېتكۈزىدۇ. شۇنداق يول تۇتقۇلسا غىزا ياخشى ھەزىم بولۇپ بەدىنگە سىڭىدۇ. بېلى بەقۇۋۋەت، كۆزى روشەن، كۆڭلى يورۇق، ئۆزى خۇرسەند، ئېسىدە ساقلاش قابلىيىتى مۇستەھكەم بولىدۇ.

جالىنۇسنىڭ ئېيتىشىچە، كىمكى ئىسسىق ھاممامگە كىرىپ، بېشىدىن ئىسسىق سۇ قۇيۇۋەرسە، كۆزىگە زەھەر قىلىدۇ. ئەمما سۇت كالىدىن سېغىپ ئېلىنغان پەيتتە قانچىلىك ئىسسىق بولسا، شۇ دەرىجىدە ئىسسىقلىقتىكى سۇنى باشتىن قۇيۇش بولسا مېڭىگە پايدا بېرىدۇ ۋە مېڭە قېتىقىنىڭ زىيادە بولۇشىغا يارىدەم قىلىدۇ، باش سۆڭەكلىرىگمۇ پايدىلىقتۇر.

سۇقراتنىڭ ئېيتىشىچە، كىشى قورۇلغان گۆش يەپ، ئارقىسىدىن سۇ ئىچسە، ئاشقازاننىڭ زەئىپلىشىشگە سەۋەب بولىدۇ ۋە غىزا ھەزىم بولۇشى قىيىنلىشىدۇ. كىمكى غىزا يەپ، دەرھال ئۇيقۇغا كەتسە ئويغانغاندا ئۆزىنى ناھايىتى ئېغىر ھېس قىلىدۇ ۋە مەيدى ئىچى پەساد بىلەن تولىدۇ. ھەر بىر ئادەم ھەر كۈنى ئازراق مىقدارىدا مېغىز يەپ يۇرسە، بەلغەملىك يۆتەل يوقىلىدۇ، مېغىز بەدەندىكى سەپرانى يوقىتىدۇ، ئېسىدە ساقلاش قابلىيىتى ياخشىلىنىپ بارىدۇ.

ھەكىملەرنىڭ ئىنتىپاق بولۇپ ئېيتىشلىرىچە، تۆت نەرسە ئادەمنىڭ يۇرىكىگە خۇرسەندلىك ئاتا قىلىدۇ: سايە جايغا قاراش، ئاقار سۇغا تىكىلىش، چىرايلىق خەت ۋە گۈزەل چېھرە.

تۆت نەرسە بولسا كۆزنى خىرەلەشتۈرىدۇ: يالاڭ ئاياغ يۈرۈش، دۇشمەن يۈزىنى كۆرۈش، كۆپ يىغلاش ۋە قاراڭغۇدا ئاق نەرسىگە كۆپ تىكىلىش.

تۆت نەرسە ئابرۇينى كەتكۈزىدۇ ۋە كەيپىياتنى بۇزىدۇ: يالغان سۆزلەش، چوڭلار بىلەن تارتىشىش، ھەددىدىن ئېشىش، تەكەببۇرلۇق قىلىش.

تۆت نەرسە ئابرۇينى زىيادە قىلىدۇ ۋە ياخشى كەيپىيات بېغىشلايدۇ: ۋەدىگە ۋاپا قىلىش، ئەھدىدە مۇستەھكەم تۇرۇش، ساخاۋەتلىك بولۇش، ئەل بىلەن چىقىشىش.

ھەكىملەرنىڭ نەقىل قىلىشلىرىچە، ئەقىل مېڭىدە، تەم مەيدىدە، كۈچ قولدا، غەزەپ ئوتتادۇر ۋە يەنە ئېيتىشلىرىچە، يۈرەك-قانىنىڭ ئۆيى، ئۆت سەپرانىڭ ئۆيى، كۆڭۈل — نۇرنىڭ ئۆيى، تەلاق (تال) — بەلغەمنىڭ ئۆيىدۇر. كىمنىڭ يۈرىكى ساغلام بولسا يۈزى قىزىل، ئۆزى تەندۇرۇست بولىدۇ. كىمنىڭ يۈرىكى زەئىپ بولسا، يۈزى سېرىق بولىدۇ. ھەركىمنىڭ ئۆتى كۆچلۈك بولسا، ئۆزى خۇش چاقچاق بولىدۇ.

(ھاپىز كەلام ئىبن بەدرىددىن: «خۇلاسە تۇل-ھۆكەما» («ھەكىملەر خۇلاسىسى») كىتابىدىن)

(تەييارلىغۇچى: ئابدۇقادىر سادىر گۇما ناھىيەلىك پوچتا ئىدارىسىدىن)

مۇھەببەت ئىزھارى

ئاپاق ئايدىك يۈزلىرىڭگە،
قاپقارا مېڭىك بولاي.
تال چېۋىتەك بويلىرىڭدىن،
ئايرىلماي خىلىك بولاي.

ئاتلىنىپ سەھراغا چىقساڭ،
قامچا رەستىك مەن بولاي.
بارچە خەقنىڭ كۆزى سەندە،
تىلتۇمارىڭ مەن بولاي.

ھەشقىپىچەكنىڭ گۈلىنى،
تېرىمسامۇ ئۇنىدۇ.
كۆڭلى ئاق مېنىڭ ياردىم؟
چىللىسامۇ كېلىدۇ.

ئاسماندىكى ئۇچ يۇلتۇز،
قاراپ باقسام تارازا.
شۇ ياردىمىڭ دەردىدە،
مەيدەمدە بار گادازا.

ئاق قۇشقاچ كېلىپ قوندى،
ئاق چۈجەمنىڭ شېخىغا.
ياردىم مېنى چىللىدى،
ئۇزۇمزارلىق بېغىغا.

ئاقتۇر بىلىكىم ئاقتۇر،
ياردىن تەلىيىم يوقتۇر.
ياردىن تەلىيىم بولسا،
ئۆلسەم ئارمىنىم يوقتۇر.

ئاققىنا كۆڭلەك كىيىپسىز،
ئاق تىكەنلەر ئىلمىسۇن.
ئىككىمىزنىڭ ئارىسىدا،
ۋەدە يالغان بولمىسۇن.

ئارقىدىكى جىگدىدىن،
بىلىم ئالغان ئۆزىڭىز.
مېنى شۇنچە كۆيدۈرگەن
شېرىن-شېكەر سۆزىڭىز.

ئالتۇن ئۇنچە ئەپ قويدۇم،
چىن تەخسىگە سەپ قويدۇم.
يار كۆڭلىگە ئالمىغاي،
تاماشىغا سەپ قويدۇم.

ئالماڭنى ئىغاتمامسەن؟
سۈيۈڭنىڭ ئېقىشىغا.
يازغان خەتلىرىڭ تەگدى
يۈرەكنىڭ بېغىشىغا.

ئالمىنى ئاتسام دەريا‌غا،
لەيلۈالدى چۆكمەيدۇ.
بىزنىڭ يارنىڭ ئوتلىرى
يالقۇنلايدۇ ئۆچمەيدۇ.

ئاي چىقاردا ئاينى كۆردۈم،
كۆن چىقاردا پارنى.
ئايلار ئىزدەپ يىلدا تاپتىم،
بىر سېنىڭدەك يارنى.

ئاينى ئاسماندا دېسەم،
يۈرتۈمدىكى ئاي بار ئىكەن.
تەلمۈرۈپ تۇرغان كېيىكتەك،
گۈل جانان يانمىدىكەن.

ئۇچۇپ كەتتى بىر جۈپ كەپتەر،
جان ئاغزىدا دان- دانسى.
ئەي گۈزەل پېچان قىزى،
ئىشچان يىگىت جانانسى.

ئەي گۈزەل گۈل لالسى،
يۈرىكىم دۇردانسى.
مەن ئۆزۈم كەتكەن بىلەن،
قالدى يۈرەكنىڭ پارىسى.

ئەتلەس كۆڭلىكىم بولسا،
تاۋار- دۇردۇن دېمەسمەن.
كۆڭلۈمدىكى يارىم بار،
باشقىسىنى سۆيمەسمەن.

ئەجەب ئىسسىم قويۇپتۇ،
پېچاندىكى يارىمغا.
يارنىڭ قىلغان سۆزلىرى
تەگدى يۈرەك تارىمغا.

باغقا كىرىپ ئالما يەڭ،
باغنىڭ ئالمىسى بىزنىڭ.
كۆڭۈل بەرسىڭىز ماڭا،
جاندىن ئۆزگىسى سىزنىڭ.

باغقا كىرسەم شۇ يارىم،
گۈل تۈۋىدە ياتىدۇ.
خىلمۇخىل جىلۋە بىلەن،
ئۆز يېنىغا تارتىدۇ.

بۇغداي تېرىسام ئەتىياز،
ئۇنۇپ چىقتى مايسىلار.
چىقتى يارىم ئالدىمغا،
چاچلىرىغا چاچ ئۇلاپ.

بۇلۇت ئەگىپ كەتمەيدۇ،
تاغ بېشىدىكى قاردىن.
ھەرگىزمۇ ئايرىلالماسمەن،
كۆڭلۈمدىكى شۇ يارىدىن.

بۇلبۇلۇم ئۇچۇپ كەتتى،
ئاسمانغا قاراپ.
يۈرىكىمدە قان قالمىدى،
سىرىق سۇ باغلاپ.

ئۇ خېنىمنىڭ دەردىدە
دەريادا ئاقسام.
كۆيۈك ئوتىدىن باغرىمنى
نەم يەرگە ياقسام

ياغلىقىمنى كۆك بويىتتىم،
بىر ئۇچىنى ھاۋارەڭ.
بىزنىڭ باغدا ئالما پىشتى،
كۈندە كېلىپ ئالما يەڭ.

ئاقسارايدىن چىقتى ياردىم،
ئاق بۇلۇتتەك ئاقىرىپ.
ئارقىسىدىن مەنمۇ چىقتىم،
زەپىرەڭدەك سارغىيىپ.

سارغىيىپتۇ - سارغىيىپتۇ،
شۇ خېنىمنىك دەردى بار.
زەردى بولسا سارغىيامدۇ؟
ھەر تەرەپتە يارى بار.

بىزنىك باغنىك ئالمىسى،
قىلتىرىقتەك سانجىلۇر.
يېڭى يار تۇتقان كىشى،
مىرزا گۈلدەك ئېچىلۇر.

مىرزىگۈل ئېچىلغۇچە،
غۇنچىسىنى سانجىپ تۇرۇڭ.
بىز كىچىك، چوڭ بولغۇچە،
سەۋر قىلىپ ساقلاپ تۇرۇڭ.

بۇگۈن كېچە تاڭ ئاتمايدۇ،
يار قېشىمدا ياتمايدۇ.
يار قېشىمدا ياتقاندا،
جېنىم ئېچىمگە پاتمايدۇ.

بېغىمدىكى قىزىلگۈل،
ئېگىلىدۇ، سۇنمايدۇ.
ھېنىڭ ياردىم مېھرىبان،
باشقىسىغا ئۇتمايدۇ.

بۇلاپا بۇگۈن باردۇر،
تاڭنا ئۇنتۇغان ياردىنى.
ئادەمى ھەرگىز ئۇنتۇماس،
راست سۆيگەن ياردىنى.

بىزنىڭ يارلار كېلىدۇ،
سايە قىلىپ ياغلىقنى.
ئىزدىسىمۇ تاپالماس،
ھەندەك سۆزى ياغلىقنى.

بىزنىڭ يار قۇش ھەيدەيدۇ،
ئارقىدا چىرىمداندا.
سېنىڭ ئوتۇڭ ئۆچمەيدۇ،
كۆيىدۇ شېرىن جاندا.

بىزنىڭ يارلار ئوبدان يارلار،
مېلىس ئويىنايدۇ.
شۇنداق ئوبدان يىگىتلەرگە
پوتا سالمايدۇ.

بىر دانە ئىدىم،
ملڭ دانە بولدۇم.
ئەقلى ھوشۇمدىن،
يېگانە بولدۇم.

يېگانە قىلغان،
قارا كۆزۈڭدۇر.
ھەستانە قىلغان،
شېرىن سۆزۈڭدۇر.

جىق سېلىپسەن پىيازنى،
بىزگە ياغقان نېنىڭغا.
ماقۇل بولسالڭ گېپىمگە،
قان قوشۇلار قېنىڭغا.

تار كوچاڭدىن ئۆتمەيمەن،
لېۋەننى ماراپ كەتمەيمەن.
كۆيگىنىمنى بىلمىسەڭ،
ھۇرادىمغا يەتمەيمەن.

تاللار ئېگىلىپ بەش بولدى.
كۈن قايرىلىپ كەچ بولدى.
سەن ياردىمدىن ئايرىلىپ،
تاڭ ئاتقۇزماق تەس بولدى.

تۇگۈش تۇككەندەككىنە،
تۇگۈش يەشكەندەككىنە.
بىز ئىككىمىز توي قىلساق،
گۈل ئېچىلغاندەككىدە.

«پېچان خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىدىن ئېلىندى

مۇختار تۇردى

مارالبېشىنىڭ شەرقىدە، ناھىيە مەركىزىدىن تەخمىنەن 100 كىلومېتر يىراقلىقتا شاقۇر دەيدىغان بىر قەدىمىي يۇرت بار، بۇ جاي تېررىتورىيە جەھەتتە مارالبېشى ناھىيەسىگە، مەمۇرىي جەھەتتە شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش-قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 3-دىۋىزىيە 50-پولك (چىگىلىك مەيدان)گە قارايدۇ. نوپۇسى 5000 ئەتراپىدا. تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 100 مىڭ مو، دائىملىق تېرىپ پايدىلىنىدىغىنى 30 مىڭ مو ئەتراپىدا، كەلكۇن كەلگەن يىلى سۇ مەنبەسى ياخشى بولغان چاغلاردا 70-80 مىڭ موغا يېتىدۇ. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغىنى يېڭى شاقۇر بولۇپ، ئەسلىدىكى شاقۇر زەرەپشان دەريا‌سى (مارالبېشى ناھىيەسى زىمىنىدىكى بۆلۈكى) بويىغا جايلاشقان، يەرلىك كىشىلەر ئۇ يەرنى «كونا بازار» دەپ ئاتايدۇ، سۇ مەنبەسى ياخشى بولمىغانلىقتىن يىلى كۆز پەسلىدە زىرائەتلەرنى تولا كەلكۇن بېسىپ كېتىدىغانلىقتىن ئۇلار 1970-يىللىرى كونا بازاردىن ھازىرقى يېڭى شاقۇرغا كۆچۈپ كەلگەن. شاقۇرنىڭ ھۆل-يىغىنى ئاز، ھاۋاسى قۇرغاق، تۇپرىقى مۇنبەت، سۈيى كەمچىل، تېرىلغۇ يەرلىرى كەلكۇن مەزگىلىدە شور كۆلگە يىغۇېلىنغان، تېرىقچىلىق مەزگىلىدە بىر تۇتاش تارقىتىلىدىغان سۇ بىلەن سۇغىرىلىدۇ. شاقۇرنىڭ ئەتراپىنى ئېپتىدائىي تۇغراقلىقلار ۋە يۇلغۇنزارلىقلار ئوراپ تۇرىدۇ، تۇغراقلىقتىن ئۆتكەندىن كېيىن تەكلىماكان چۆلى قۇملۇقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. شاقۇر بىلەن ئاۋات ناھىيەسىنىڭ غورۇچۆل يېزىسى ئاتلىق بىر كۈنلۈك يول. شۇڭا غورۇچۆللۇكلەر بىلەن شاقۇرلۇقلار ئارىسىدا بۇرۇندىن تارتىپ بېرىش-كېلىش، قۇدىلىشىش، ئۇرۇق-تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ساقلىنىپ كەلگەن. شاقۇرلۇقلار ئۆزلىرىنى يەرلىك دولان يىلى قارا دولان دەپ ئاتىشىدۇ. تۇيۇقسىز ئۆكۈن ۋە ھېيت-بايراملاردا، شۇنداقلا باشقا قۇتلۇق كۈنلەردە بۇ يەردىكى كىشىلەر دولان مۇقام-مەشرەپلىرىنى ئورۇنلاپ ئۆز كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇشىدۇ. شاقۇرلۇقلار تولىمۇ مېھماندوست، ئاق كۆڭۈل، چىقىشقاق، ياقا-يۇرتتىن كېلىپ قالغانلارنى ئالاھىدە ئىززەتلەيدۇ. ئەگەر سىز شاقۇرلۇقلارنىڭ كۆڭلىگە يېقىپ قالسىڭىز، بۇ يەردە يېنىڭىزدا بىر تىيىن پۇل يوق ئەھۋالدىمۇ بىرەر يىلدەك ھايات كەچۈرەلەيسىز. چۈنكى، شاقۇرلۇقلارنىڭ

ھەممىسى يېڭى كەلگەن ئادەملەر (ئەگەر ئۇ دۇرۇس ئادەم بولسىلا) بىلەن دوست بولۇشنى، ئۇنىڭ بىلەن سىر-دىششنى، ئۇنىڭدىن ئۆزى كۆرمىگەن ۋە بىلمەيدىغان سىرتقى دۇنيا ھەققىدىكى پاراڭلارنى (شاقۇرلۇقلار يۇرت-ماكان كۆرۈشنى، سەيلە-ساياھەت قىلىشنى ئانچە ياقتۇرۇپ كەتمەيدۇ) ئاڭلاشقا ھېرىسمەن كېلىدۇ. يېڭى كەلدە-ئاخۇن (مېھمان) بىلەن نۆۋەتلىشىپ تونۇشۇپ دوست بو-لۇشىدۇ ۋە ئۆيلىرىدە بىر نەچچە كۈندىن قوندۇرۇشۇپ، ئوغلاق سويۇپ مېھمان قىلىشىدۇ. بۇ يەرگە سىرتتىن كېلىپ قالغانلار كەتكۈسى كەلمەي ماكانلىشىپ، ئۆيلۈك-ئوچاقلىق بولۇپ قالىدىغان ئەھۋاللار خېلى كۆپ. شۇ سەۋەبتىن، بۇ يەردىكى كىشىلەردە «شاقۇرنىڭ تۇزى ئېغىر» دەيدىغان گەپ ئومۇملاشقان.

شاقۇر قەشقەر بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىسىدىكى بىر جاي بولغانلىقتىن، بۇ يەردىكى كىشىلەر قەشقەر-ئاقسۇ-دولان ئارىلاشما شۇبىسىدە سۆزلىشىدۇ. مەجەز-خاراكتې-رى قەشقەر خەلقىگىمۇ، ئاقسۇ خەلقىگىمۇ ئوخشىمايدىغان ئۆزگىچە بىر ئالاھىدىلىككە ئىگە، قۇۋلۇق-شۇملۇق، ھىيلە-مىكىر دېگەنلەرنى بىلمەيدۇ، ئۇلارنىڭ ئەگىتىپ گەپ قىلىدىغان چاغلىرى تولىمۇ ئاز، كۆڭۈل ئاياپ كەت-مەيدۇ، تەكەللۇپ قىلىپ يۈرمەيدۇ، ئۇدۇل سۆزلۈك، تۇز كۆڭۈل، مەجەزى قوپالراق، ئەمما كۆڭلىنىڭ يامانلىقى يوق.

شاقۇرلۇقلار ئاساسەن تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرىدۇ. بۇ يەردە بۇغداي، قوناق قاتار-لىق ئاشلىق زىرائەتلىرى ۋە كېۋەز، قوغۇن-تاۋۇز قاتار-لىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەر كۆپرەك تېرىلىدۇ. شاقۇر زې-مىنى كەڭرى بىر يۈرت بولۇپ، توغراق ۋە يۇلغۇن كۆپ. بۇ يەردىكى كىشىلەر تاكى 1990-يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا قەدەر توغراق ۋە يۇلغۇن ئوتۇنلىرىنى يېقىلغۇ قىلىپ كەلگەن، ھەتتا ئاتۇش، پەيزاۋات، مارالبېشى ناھىيەسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كىشىلەر تىراكتور، ماشىنىلىق كېلىپ، شاقۇرنىڭ جاڭگىلىغا ئېچكىرىلەپ كىرىپ، توغراق ۋە يۇلغۇن ئوتۇنلىرىنى توشۇپ كېتىشەتتى.

شاقۇرلۇقلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك ئادىتىمۇ ئۆزگىچە-رەك. ئۇلار ئادەتتە كۆكتاتنى ئانچە يەپ كەتمەيدۇ. بۇ يەردە كۆپرەك ئىستېمال قىلىنىدىغىنى قورۇلمىغان تاماق-لار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە شورپىلىق ئۇگرە، نارىن، موندەك (قوناق ئۇنى تۇگرىسى)، كۆمەچ، چۆچۈرە ئا-ساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. باشقا يۇرتلاردا، بولۇپمۇ قەشقەر رايونىدا چۆچۈرە ئادەتتە سۇيى بىلەن، ئانچە-مۇنچە كۆكتات ياكى ئۇگرە ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇلغاندىن كېيىن ئىچىلىدۇ. ئەمما شاقۇرلۇقلار بولسا چۆچۈرىنى پىشۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، خۇددى تۇگرىگە ئوخشاش چويلىدا قاچىغا سۇزۇپ ئېلىپ يەيدۇ. ئوغلاق گۆشى ۋە كاۋىپى شاقۇرلۇقلار ئەتىۋارلاپ يەيدىغان ۋە مېھماننىڭ ئالدىغا تارتىدىغان تاماق بولۇپ، ئوغلاق ئادەتتە پۈتۈن ياكى پارچىلاپ يۇلغۇن شېخىدىن ياسالغان زىخقا ئۆتكۈ-زۈلۈپ تونۇردا كاۋاپ قىلىنىدۇ. ئوغلاق گۆشىنى پۈتۈن پېتى كاۋاپ قىلىش ياكى قازاندا پىشۇرۇشنى شاقۇرلۇقلار «ئۇچتارتىش» دەپ ئاتايدۇ. بۇنداق پۈتۈن پېتى پىشۇ-رۇلغان ئوغلاق گۆشى ياكى كاۋىپى ئادەتتە توي-تۆكۈن-لەردە قۇدىلار ۋە ئەزىز مېھمانلارنىڭ ئالدىغا قويۇلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە شاقۇرلۇقلار ئوغلاقنىڭ ئىچ مېيى، جىگەر ۋە پېيازنى قېيما قىلىپ، تالنىڭ ئىچىگە تىقىپ ئۇنى كاۋاپ قىلىدۇ. بۇ ياغبەرە دېيىلىدۇ. بۇ خىل كاۋاپ بەك كۆچلۈك بولۇپ، يېگەندىن كېيىن بەدەننى قىزىتىۋېتىدۇ، ئاشقازىنى ئاجىز، بەدەنى قۇۋۇۋەتسىز ئادەملەر بۇنداق تا-ماقنى كۆتۈرەلمەيدۇ ياكى ئىسسىقى ئېشىپ كېتىپ ئاغرىپ قالىدۇ. شاقۇرلۇقلار يەنە قورساق ئاغرىقىغا شىپا قىلىدۇ دەپ قاراپ، ئوغلاقنىڭ ئاچچىق ئۇچىينى ئىچىگە چوكا ياكى تاياقتەك بىر نەرسىنى تىقىپ تەتۈر ئۆرۈپ، پاكىز يۇيۇپ تازىلىغاندىن كېيىن كاۋاپ قىلىپ يەيدۇ. بۇ خىل يېمەكلىكمۇ ئاچچىق-چۈچۈك ھەم يېيىشلىك بولۇپ كىشى-لەر تالىشىپ يەيدۇ. شاقۇرلۇقلاردا گۆش يېيىشتە بەسلىش-مەسلىك بار. بۇ يەردە ئىشتىھاسى ئەك ناچار ئا-دەممۇ بىر-ئىككى كىلوگىرام ئوغلاق گۆشىنى كۆرمىدىم دەپلا سوقۇۋېتەلەيدۇ. مەن بۇ يۇرتتىكى تۇرسۇن ئايۇپ ئىسىملىك بىرەيلەننىڭ شۇنداق مۇسابىقىدە پارچىلاپ پې-شۇرۇلغان ئىككى ئوغلاقنىڭ تەڭلىگە سېلىنغان گۆشىنى كەينىگە ئېلىپ قويۇپ، خام پىياز بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ بىر پارچىدىن، بىر پارچىدىن ئېلىپ يەپ بولغانلىقىنى ۋە ئىچى قىزىپ كېتىپ تۇرالماي، بىر كېچە سۇغا چىلىنىپ ياتقانلىقىنى ئاڭلىغانىدىم. بىز ئۇيغۇرلاردا ئۆچكە گۆشى ۋە كالا گۆشى يەل، خاراكتېرى سوغۇق دەپ قارىلىدۇ، شۇ سەۋەبتىن بۇ ئىككى خىل گۆش نىسبەتەن ئازراق

ئىستېمال قىلىندۇ، شاقۇرلۇقلار ئەتىۋارلايدىغان ئوغلاق گۆشى ئەلۋەتتە تۆچكە گۆشىدىن پەرقلىنىدىغان بولۇپ، ئادەتتە تۆغۇلۇپ ئالتە ئايلىقتىن ئاشقان، يېشىغا توشمىغان ھەم قىرقىلمىغان ئوغلاقنىڭ گۆشىدۇر. بۇ خىل گۆشنىڭ خاراكتېرى ئۈيغۇر تېبابىتىدە ئىسسىققا جورىلىدۇ. شاقۇر-لۇقلاردا تۆغۇتتىن يېڭى قويقان ياكى ئاغرىقچان ئاياللار-نى ئەنگىزنى ئالىدۇ دەپ قاراپ، ئوغلاق تېرىسىگە ئالە-دىغان ئادەت بار.

شاقۇرلۇقلار چارۋىچىلىقتا مەكىت قويى ۋە ئۆچكىنى ئاساس قىلىپ باقىدۇ. بۇ چارۋىلار ئادەتتە توغراقلىقلارغا ۋە توقايلارغا قويۇپ بېرىلىدۇ، ئۇلار ئاساسلىقى توغراق غازىڭى، چىگە (لوپنۇر كەندىرى)، قامغاق، كۆك يانتاق قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ چېچىكى، چۇچۇكبۇينىڭ ئۇ-رۇقى قاتارلىقلارنى تېرىپ يەيدۇ، شاقۇرنىڭ جاڭگاللىرىدا يەنە يەرلىك كىشىلەر شاپ دەپ ئاتايدىغان بىر خىل چاتـ قالسىمان دەرەخ ئۆسىدۇ، بۇ خىل دەرەخنىڭ يوپۇرمىقى سۈلۈق ھەم تۇزلۇق بولۇپ، مال-چارۋىلار ئۇنى ياقتۇ-رۇپ يەيدۇ ۋە يېگەندىن كېيىن كۆپ ئۇسسايدۇ ھەمدە سۇنى كۆپ ئىچىپ ئىتتىك سەمرىيدۇ، گۆشىمۇ تەملىك بو-لىدۇ. شاقۇردا چارۋىسى يوق ئادەم ناھايىتى ئاز، بايلىرد-نىڭ ئالدىنىڭ بىرەر 1000 دىن، كەينىنىڭ 300-400 دىن، ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ 30-40 تىن جاڭگالدا مال چارۇد-سى بولىدۇ. ئۇلاردا بايلىقنى كۆز-كۆز قىلىدىغان ئىشلار يوق دېيەرلىك بولۇپ، شۇنچە كۆپ مال-چارۋىسى بار كىشىلەرمۇ ئاددىي-سادىدا كېيىنىپ يۈرۈيدۇ، چوڭ گەپ قىلمايدۇ. ئۇلار ھەرگىزمۇ چارۋىسىنىڭ سانىنى باشقىلارغا ئەينەن دەپ يۈرمەيدۇ. ناۋادا قانچىلىك مىلىڭىز بار؟ دەپ سوراپ قالغۇدەك بولسا، ئاللانىڭ بەرگىنى بار دەپلا قويىدۇ خالاس. شاقۇر زېمىنىدا ئۆسىدىغان توغراق-لار ئادەتتە ئاچچىق توغراق ۋە قاپاق توغراق دەپ ئىككى خىل بولىدۇ. بۇ يەردە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن بەزى قەدىمىي توغراقلارنىڭ غولىغا قۇرامىغا يەتكەن ئىككى-ئۈچ ئەرنىڭ غۇلىچى يەتمەيدۇ. شاقۇر-لۇقلار ئادەتتە ئۆيگە سۇيا ياسمايدۇ، ئۇلار ئەنە شۇنداق چوڭ-چوڭ توغراق ياغاچلىرىنى شال تىلدۇ-رۇپ، كات دەيدىغان سۇپاسمان بىر نەرسىنى قۇرۇپ، شۇنىڭ ئۈستىدە يېتىپ قوپىدۇ. بۇ سالامەتلىككە پايدىلىق بولۇپ، ئادەم ئۇنىڭ ئۈستىدە ياتقاندا بەدەن زەي تارتىپ قالمايدۇ، رېماتىزمنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كاتنىڭ ئاستىغا بەزى زۆرۈر تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى، قوغۇن-تاۋۇز ۋە قىشلىق كۆكتات-لارنى قويۇپ ساقلىغىلى بولىدۇ. ئاچچىق توغراقنىڭ يو-پۇرمىقى قىرتاق بولغاچقا، مال-چارۋىلار ئانچە يەپ كەتـ مەيدۇ. قاپاق توغراقلارنىڭ شېخى مالغا چارتاپ بېرىلە-دۇ، شاخ چارتاشقا ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋابنى شاقۇرلۇقلار ئوراق دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئورغاق شەكىللىك تۆمۈر ئەسۋاب بولۇپ، بەزىلىرى پولات شاردىن سوقۇلغان بولە-دۇ. تۆت-بەش مېتىر ئۇزۇنلۇقتا ياغاچتىن ساپ ئورنىتىلە-دۇ، تولىمۇ ئۆتكۇر، ئۇنىڭ بىلەن ئادەمنىڭ بىلىكى ۋە پا-قالچىكى چوڭلۇقىدىكى توغراق شاخلىرىنى ئانچە قىينال-مايلا چارتىغىلى بولىدۇ. بۇنداق ياۋا شاخلىرى چارتۇبتىل-گەن توغراقلار تۇز ۋە ساغلام ئۆسىدۇ، ياغىچى يارامليق بولىدۇ، ئۆي سېلىشقا ئىشلىتىلىدۇ. شاقۇرلۇقلارنىڭ ئۆي سېلىش ئادىتىمۇ ئۆزگىچە بولۇپ، ئۇلار تاكى ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 90-يىللىرىغا قەدەر ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر-دە ئولتۇرۇپ كەلگەن. بۇ خىل ئۆينى يەرلىكلەر سىنجا تاملىق ئۆي دەپ ئاتايدۇ. بۇنداق ئۆي ئاستى (ئۇلى) — ئۇستىگە تۆشۈك ئېچىلغان زەگىندە (تەگلىك ياغاچ) قويۇ-لۇپ، زەگىندە ئارىسىغا سىنجا (ئادەمنىڭ پاقالچىكى ياكى يوتىسى چوڭلۇقىدىكى توغراق ياغىچى) ئېلىنىپ، ئاساس-لىق قۇرۇلمىسى (رامكىسى) تۇرغۇزۇلغاندىن كېيىن، سىنجىلار ئارىسىغا بىر قۇر خام خىش تىزىلىپ، خىشلار لاي بىلەن مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ، بى خىل تام قوپۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇستى كاكۇل لاي بىلەن سۈۋىلىدۇ، بۇنداق ئۇسلۇبتا سېلىنغان ئۆيلەر قىشتا ئىسسىق، يازدا سالقىن بولىدۇ. يەر تەۋرەشكە چىداملىق بولۇپ، كەلكۇن-دە قالغان تەقدىردىمۇ، سىنجا ئارىسىغا ئېلىنغان خام خىشلار سۇدا ئېرىپ ئېقىپ كېتىدۇ، ئەمما ئۆينىڭ رامكە-سى ساقلىنىپ قالىدۇ، تام ياكى ئۆگزە ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ ئادەمنى بېسىۋېلىپ، جانغا زامىن بولىدىغان ئىشلار بولمايـ دۇ. مېنىڭچە، بۇ خىل ئۆيلەر ئۇيغۇر بىناكارلىق مەدەنىيە-تى ئۈستىدە ئىزدىنىۋاتقان ئالىملارنىڭ تەتقىق قىلىپ كۆ-رۈشگە ئەرزىيدۇ.

شاقۇر زېمىنىدا چۇچۇكبۇيا، توغراق غاربىقونى (مو-گۈسى)، چۆل كېپىزى (توشقان زەدىكى)، ئاچچىق تاۋۇز (ياۋا تاۋۇز) قاتارلىق كەم ئۇچرايدىغان قىممەتلىك

دورىلىق ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدۇ. يەرلىك كىشىلەر چۈچۈك بۇيىنلىك يىلتىزى ۋە چۆل كېپىزى قاتارلىقلارنى كولاپ ئېكىلىپ سېتىپ قوشۇمچە كىرىم قىلىدۇ، بىراق يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان ئالاقىدار ئورۇنلار ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى قوغداش ھەققىدە بەلگىلىمە چىقارغاندىن كېيىن چۈچۈكبۇيا يىلتىزىنى كولاش مەنئى قىلىندى. شاقۇرلۇقلاردا تۇغراق سۇيى تۇرلۇك كېسەللەرگە شىپا بولىدۇ ۋە ئۆمۈرنى ئۇزارتىدۇ دەيدىغان قاراش بار، شۇڭا بۇ يەردىكى بىر قىسىم كىشىلەر دە تۇغراق سۇيىنى ئېچىدىغان ئادەت ساقلانغان.

شاقۇرلۇقلارنىڭ توي مۇراسىمى باشقا يۇرتلارنىڭكىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ، پەقەت ئوخشىمايدىغان بىرلا ئادەت بار. يەنى توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، كىشىلەر تويىنىڭ غىزاسىغا ئېغىز تېگىشكە باشلىغان چاغدا يىگىت تەرەپتىن بىر ئاقساقال ۋە قىز تەرەپتىن بىر نوپۇزلۇق ئايال ئوتتۇرىغا چىقىپ، توي قىلغۇچىلارنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ۋە تويغا ئىشتىراك قىلغۇچىلار سوۋغات سۇپىسىدە ئېلىپ كەلگەن رەخت، پۇل-پۇچەكلەرنى پالانىنىڭ بىر كىيىملىك دۇخاۋىسى ياكى پۇستانىنىڭ بىر بەلباغلىقى، مانچە پۇل ئاتىغىنى بارىكەن دەپ كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا بىرمۇبىر ئېلان قىلىدۇ.

شاقۇرنىڭ ئۆلۈم-يېتىم ۋە دەپنە ئادەتلىرىمۇ باشقا يۇرتلارنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەمما بۇ يەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى مىيىتنى ئۇككە سېلىپ دەپنە قىلىش ئادىتىنىڭ ئىپتىدائىي ئىزناسى قىسمەن ساقلىنىپ قالغان. يەنى شاقۇرنىڭ زېمىنى قۇمسالىق بولۇپ، كۆپىنچە جايلاردا گۆر كولىغاندا، ئىچ يەرلىك ئالغىلى بولمايدۇ، شۇ سەۋەبتىن بەزى چاغلاردا ھېيت توغراقنىڭ نۇرىغا سېلىنىپ دەپنە قىلىنىدۇ.

شاقۇرنىڭ جاڭگاللىرىدا ياۋا توڭگۇز، ياۋا توشقان، جەرەن، مولۇن، تۈلكە، قارچۇغا، مۇشۇكياپىلاق، قىرغاۋۇل، ئاق يەر يىلىنى، كىلەر، تاختاق، سېرىق قۇيرۇق (چاشقان ئائىلىسىگە تەۋە جانلىق)، چۈغۇندەك (بىر خىل قۇش)، كۆك ئىشكەل (كۆك كەپتەر، ياۋا كەپتەر) قاتارلىق ياۋايى ھايۋان ۋە قۇشلار ياشايدۇ. كۆكۈيۇن، سالجا، كانا، ئىستەپ تاپار (بىر خىل كۆمۈتسىمان ھاشارات) قاتارلىق زىيانلىق جانلىق ۋە پارازىت ھاشاراتلارمۇ كۆپ. شاقۇرلۇقلار كۆك ئىشكەل (ياۋا كەپتەر)نى بۇغۇزلاپ، قېنىنى قول-پۇت، بەلىنىڭ ئاغرىغان قىسمىغا تېمىتىپ دورا قىلىدۇ. چۈغۇندەكنىڭ تۇك ۋە پېيلىرىنى زىققا كېسىلگە شىپا بولىدۇ دەپ قاراپ، تاماكا ئورنىدا چېكىدۇ. شاقۇرلۇقلاردا يەنە كىرپىنى تىرىك پېتى سېغىز-لايىنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ، قىزىتىلغان تونۇردا دۇمبىلەپ پىشۇرۇپ، گۆشىنى سىيگەك بولۇپ قالغان ياكى تاش بۆرىنىڭ ئىششىپ يوغىناپ قالغان كېچىك بالىلارغا يېگۈزۈپ، داۋالايدىغان ئادەت بار.

شاقۇر گەرچە ئۆزى كىچىك بىر يۇرت بولسىمۇ، ئەمما بۇ يەرنىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق تارىخى ۋە تارىخىي ئىزلىرى بار. بۇ يەردىكى قەدىمىي جايلاردىن نۇقتىلىق قىلىپ توققۇز قىزلىرىم مازىرى، سائادەتبايىنىڭ گۇمبىزى، قارا ساي قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. يۇرت چوڭ-لىرىنىڭ ئېيتىشچە، يۇقىرىدا ئىسمى قەيت قىلىنغان مازار ۋە گۇمبەز 300 يىلدىن ئارتۇقراق تارىخقا ئىگە ئىكەن. سائادەتباي شاقۇرنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشىگە ھەسسە قوشقان، ئۇل سالغان، تۇنجى بولۇپ بوز يەر ئاچقان ۋە ياقا-يۇرتلاردىن ئادەملەرنى كۆچۈرۈپ كېلىپ، شاقۇرغا ماكانلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە ھالىدىن خەۋەر ئالغان ساخاۋەتلىك كىشى، يۇرت ئاقساقالى ۋە يەرلىك باي ئىكەن. توققۇز قىزلىرىم مازىرىغا كەلسەك، ئەينى يىللاردا جوڭغارلار باستۇرۇپ كەلگەندە، يەرلىك كىشىلەر ئۇلارنىڭ زۇلۇمىغا قارشى قانلىق كۈرەش قىلغان بولۇپ، توققۇز قىز ئەنە شۇ كۈرەشتە باتۇرلارچە جەڭ قىلىپ شەھىت بولغانلىكەن ۋە تۇغراقلىقنىڭ ئىچكىرىسىگە دەپنە قىلىنغانلىكەن. ئەمدى قارا سايغا كەلسەك، شاقۇرنىڭ شەرقىي شىمالىدىن تەخمىنەن 30 كىلومېتىر يىراقلىقتا قۇم-شېغىللىق، تۆپتۇز كەتكەن، تەخمىنەن 300 گېكتار كۆلەمدىكى بىر سايلىق بار، بۇ جاي يىراقتىن قارىماققا قارا رەڭدە كۆرۈنىدۇ، شۇڭلاشقا يەرلىك كىشىلەر ئۇنى قارا ساي دەپ ئاتايدۇ. بۇ جايدىكى قۇم-شېغىللارنى 30-40 سانتىمېتىر كولىغاندا تۇرلۇك رەڭ ۋە شەكىللەردىكى سۈزۈك ھەم چىرايلىق تاشلار چىقىدۇ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى قۇرۇتۇلغان كىشمىش ئۇزۇم ۋە باشقا ھۆللەرگە، بەزىلىرى پاقا ۋە باشقا جانلىقلارغا ئوخشايدۇ. بەزى جايلىرىنى چوڭقۇرراق كولىسا ئاق رەڭلىك، سۈزۈك خرۇستال تاشلارمۇ چىقىدۇ، بۇ خىل تاشنى قۇياشقا تۇتۇپ قارىغاندا، بىر قۇياش ئالتە-يەتتە بولۇپ

كۆرۈندۇ. ئاغىلاشلارغا قارىغاندا، بۇ بىر سىرلىق جاي بولۇپ، كېچىسى خورازنىڭ چىللىغان، ئىتلارنىڭ ۋاۋىغان، قوي-كالا، ئات-ئېشەكلەرنىڭ مۆرىگەن، مەرىگەن، ھاڭ-رىغان ۋە كىشىنگەنلىرى، كىملەرنىڭدۇر قاقاھلاپ كۈلگەن ۋە يىغلىغان ئاۋازلىرى، ھۆپىگەرلەرنىڭ خېرىدار چىللاشلىرى ئاڭلىنىدىكەن. يېشى 90 دىن ئاشقان بەزى مويسېپىتلارنىڭ قەيت قىلىشچە، قاراساي ئەسلىي بىر قەدىمىي شەھەر بولۇپ، مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ۋەيران بولۇپ، قۇمغا غەرق بولۇپ كەتكەن بولۇشى، خەلق چۆچەك ۋە ئەپسانە-رىۋايەتلىرىدە تىلغا ئېلىنىدۇ-غان كىتىك شەھىرى شۇ بولۇشى مۇمكىن ئىكەن.

شاقۇرلۇقلار باشقا يۇرت خەلقىگە ئوخشاشلا خۇش چاقچاق ۋە يۇمۇرىستىك خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلاردا بىر-بىرىنى لەقمى بىلەن قوشۇپ ئاتايدىغان ئادەت بار. ئادەتتە كىشىلەر بىراۋنى ئىزدىمەكچى ياكى دېرىكىنى ئالماقچى بولۇپ باشقىلاردىن گەپ سورىغاندا، ئىزدىمەكچى بولغان ئادەمنىڭ ئىسمىنى لەقمى بىلەن قوشۇپ ئېيتمىسا، كۆپىنچە ئادەملەر تونۇمايدىغانلىقىنى ياكى ئېسىگە ئالالمىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇ يەردە كۆپ ئۇچرايدىغان كىشى لەقەملىرى تۆۋەندىكىچە: قاسىم ئۆردەك، مۇسا مەگىلەك، داۋۇت قاقشال، ساۋۇت توغراق، ئەمەت ساقال (بۇ ئەسلىي كوسا ئادەم ئىدى — ئا)، خېلىل داخىڭگە (دىمىقى ئۇستۇن، ھاكاۋۇر دېگەن مەنىدە — ئا)، يۇنۇس يەكەن، ئابدۇكېرەم قەشقەر، ۋەلى پوم، مەخسۇم تۆمۈرچى، توختى بوجاق (بۇرۇنقى يېزا باشلىقى دېگەن مەنىدە بولسا كېرەك — ئا)، گۈلسۇم قايماق، ئىمىن مەزىن، ئابدۇۋەلى باۋۇش، ئوبۇل ماتۇر، ئوبۇل تاجى، سىدىق تورغاي، ئىلى قىزىل تۇمشۇق، ئاۋۇت قاسساپ، كېرەم خاتتۇ (مەنسىنى بىلەلمىدىم — ئا)، ياسىن تۆمۈرچى، ماموت بانكا، توختى چۆرگىلىمەچ، ھوشۇر قاپقان، ئىبراھىم تېرىچى، ئىمىن دۇكان، مۆمىن ئەسكەر، داۋۇت ساقچى، قۇربان بۇرۇت ... ۋەھاكازا.

يۇقىرىدا قەيت قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، شاقۇرلۇقلار ئادەتتە ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىيالېكتىدا، قەشقەر-ئاقسۇ-دولان شىۋىسىنى ئاساسلاشتۇرۇپ سۆزلىشىدۇ، ئەمما بۇ يەردە يەنە يەرلىك خەلقلەرلا چۈشىنەلەيدىغان، شاقۇرلۇقلارغىلا خاس بەزى شىۋىلەرمۇ ساقلانغان. تىل-شۇناسلارنىڭ تەتقىق قىلىپ پايدىلىنىشى ئۈچۈن تۆۋەندە مەن بۇ شۇۋە سۆزلىرىدىن خاتىرە قالدۇرغانلىرىمنى ئو-قۇرمەنلىرىمىزنىڭ دىققىتىگە سۇنىمەن:

1. چۈنچ — يېشىغا يەتكەن، قىرقىلغان، تېخى تۈغ-مىغان چىشى ئوغلاق.

2. چىتەن — يۇلغۇن چۈنقىلىرىدا توقۇلغان بورىسى-مان تۇرمۇش بۇيۇمى بولۇپ، ئادەتتە ھارۋا شوتىسىنىڭ گىرۋىكىگە قاشا سۈپىتىدە ئورنىتىلىپ، سامان توشۇغاندا ئىشلىتىلىدۇ، چىتەن باغلانغان ھارۋىغا سامانىنى جىقراق باسقىلى بولىدۇ.

3. ئوراق — دەرەخ شېخىنى چارتاشقا ئىشلىتىلىدە-غان ئورغاقسىمان تىغلىق ئەسۋاب.

4. شاپ — جاڭگالدا ئۆسىدىغان بىر خىل چاتقالسى-مان دەرەخ.

5. ياغبەرە — ئوغلاقنىڭ تېلى ئىچىگە جىگەر، پىياز، ئىچ ماي قاتارلىقلارنى توغراپ قېيما قىلىپ تىقىپ، تونۇر-دا پىشۇرۇلغان كاۋاپ.

6. زەگىندە — ئۆينىڭ ئۈلى ۋە تورۇسنىڭ گىرۋە-كىگە ئىشلىتىلىدىغان ياپىلاق ياغاچ.

7. سىنجا — زەگىندىگە مىندۇرۇلىدىغان تومىلاق ئوق ياغاچ.

8. لالما يەر — ئۇزاق مەزگىل تېرىلماي ئاق پېتى تاشلۇپتىلگەن ياكى ئېچىشقا بولىدىغان بوش يەر.

9. چول — كەلكۇن مەزگىلىدە سۇ باسقان كىچىك-رەك كۆل ياكى سۇ تۇرۇپ قالغان كۆلچەك.

10. كۆك ئىشكەل — كەپتەرنىڭ ياۋىسى، كۆك كەپتەر.

11. ساتما — قوغۇن-تاۋۇز ئېتىزلىرىغا ياكى مالچىلار توغراقلىقلار ئارىسىغا دەرەخ شاخلىرىدىن ياسى-غان كەپە.

12. چۇغۇندەك — مۇشۇكياپىلاققا ئوخشاپراق كې-تىدىغان، جۇغى ئۇنىڭدىن كىچىكرەك بىر خىل قۇش.

13. ئۇچتارتىش — ئوغلاق ياكى پاقلان گۆشىنى پۇتۇن پېتى سۇدا پىشۇرۇش ياكى كاۋاپ قىلىش.

14. باسقا — شوتا.

15. بالداق — ئەپكەش.

16. قالجاق — جەرەنىنىڭ چىشسى (باللىغىنى).

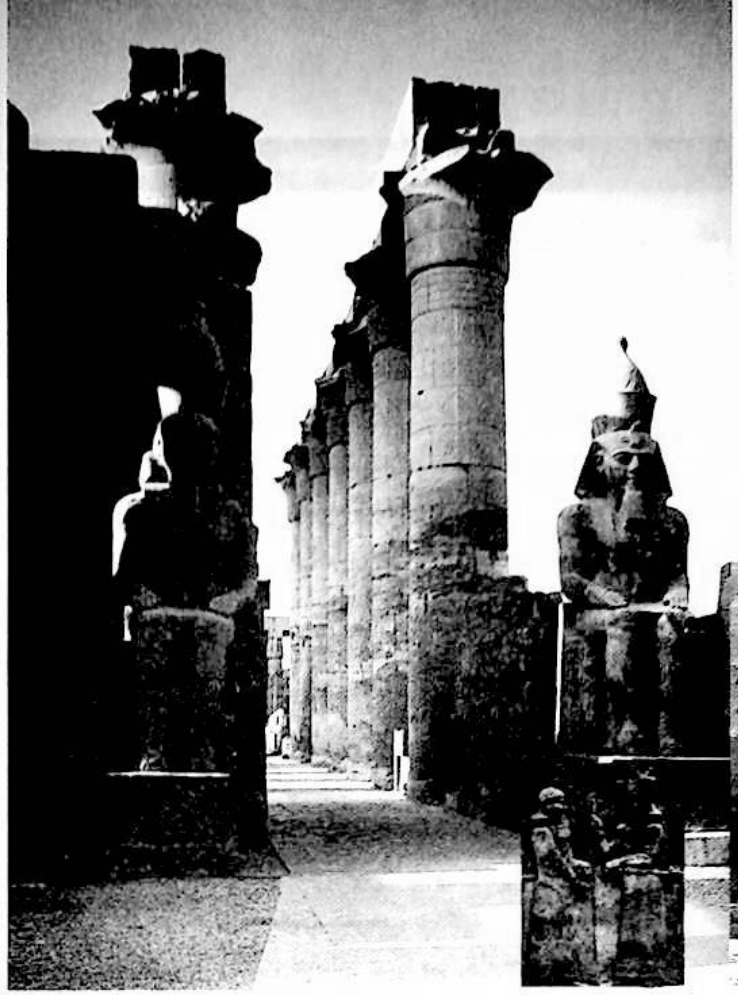
شاقۇرلۇقلار دولان دىيارىدا ياشايدىغان باشقا ئۇيغۇر قېرىنداشلارغا ئوخشاشلا ئوۋ ئوۋلاشقا ھېرىسمەن

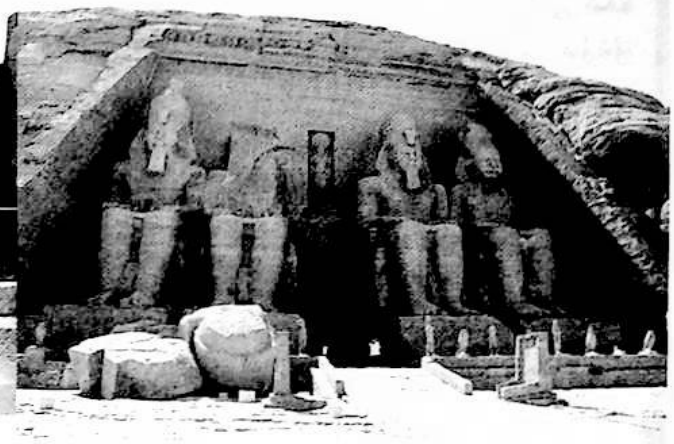
بولۇپ، ئۇلار قارچۇغا، قۇش (بۇركۈت)نىڭ يۇڭىنى تۈتۈپ، ئۇنى كۆندۈرگەندىن كېيىن خام تېرىدىن تىكىلىگەن پەلەينى كىيىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قارچۇغا ياكى بۈركۈتنى قوندۇرۇپ، ئاتلىق ھالدا جاڭگال ۋە توقايلاردا ياۋا توشقان ۋە جەرەن قاتارلىقلارنى ئوۋلايدۇ. شاقۇردا بۇنىڭدىن باشقا يەنە قىش پەسلىدە مەھەللە بويىچە جەم بولۇپ، چارشەنبە ۋە شەنبە كۈنلىرى كوللېكتىپ يۇاۋا توشقان ئوۋلاشقا چىقىدىغان ئادەت بار. بۇ خىل ئوۋنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: بىر - ئىككى مەھەللىدىن 500 - 600 دەك قۇرامغا يەتكەن ئەركەكلەر توپلىشىپ، ھەربىرسى بىردىن يۇلغۇن كۆتىكىدىن ياسالغان چوماقنى ئېلىپ، ئاقساقالنىڭ باشچىلىقىدا جاڭگال توقايلاردا ھويلا قۇيىتۇپ ماڭىدۇ، بۇنداق كۆپ ساندىكى ئادەملەرنىڭ ھويقۇيتىشىدىن شەكىللەنگەن ئاۋاز تولىمۇ يىراقتىن ۋە ھەيۋەتلىك بولۇپ، بۇنى ئاڭلىغان ياۋا توشقانلار قورقۇپ، ئۇۋىسىدىن چىقىپ تەرەپ - تەرەپكە پىتراپ قاچىدۇ، ئولجىنى كۆرگەن ھامان ھەر بىر ئادەم قولىدىكى چوماقنى ئولجىغا قارىتىپ ئاتىدۇ. بۇ خىل ئوۋ ئوۋلاش مۇراسىمىغا ئادەتتە ئۆزىنى توختاتقان، بېشىدىن نۇرغۇن ئىسسىق - سوغۇقلار ئۆتكەن، مەھەللىدە ھەممە ئادەم ھۆرمەتلەيدىغان كىشىلەر ئاقساقال قىلىپ سايلىنىدۇ. ئوۋ جەريانىدا ھەممە بىردەك ئاقساقالنىڭ كۆرسەتمىسىگە بويسۇنۇشى، ئۇنىڭ ھۆكۈمىگە شەرتسىز ئىتائەت قىلىشى كېرەك. ئۇنداق بولماي بويۇنتاۋلىق قىلغانلار سەپتىن چىقىرىۋېتىلىدۇ. ئاقساقال تولىمۇ ئەقىللىق ۋە ئادىل بولۇپ، ئولجىغا كىمنىڭ ئاتقان چومقى باشتا تەگكەنلىكىنى نۇقسانسىز بىلەلەيدۇ ۋە ئولجىنى ئەڭ باشتا چوماق ئېتىپ تەگكۈزگۈچىگە بۇيرۇيدۇ. ئەگەر بىراۋنىڭ ئاتقان چومقى ئولجىغا تەگكەن، ئەمما يىقىلماي ئورنىدىن تۇرۇپ قېچىپ كەتكەن، ئۇنى ئىككىنچى بىرسى سوقۇۋالغان ۋە يىقىتقان بولسا، ئولجا ئىككىنچى قېتىم سوقۇۋالغۇچىغا بۇيرۇپ بېرىلىدۇ. ئەگەر بىر ئولجىغا ئىككى ياكى بىر نەچچە ئادەمنىڭ ئاتقان چومقى تەڭ تەگكەن بولسا، ئاقساقالنىڭ ئۇنى ئاردىدىكى بىرەرسىگە بۇيرۇغىنىدىن نارازى بولۇپ تالاش - تارتىش قىلىنسا، ئۇ چاغدا ئولجا ھېچكىمگە مەنسۇپ بولمايدۇ ۋە ئاقساقالنىڭ ئۆزىگىلا تەۋە بولۇپ كېتىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، شاقۇرلۇقلارنىڭ بۇ خىل كوللېكتىپ ئوۋ ئوۋلاش پائالىيىتى كىشىگە ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى، يەنى ۋار - ۋارلىق دەۋرىدە ياشاۋاتقان ئىنسانلارنىڭ ئوۋچىلىق مەدەنىيىتى ۋە شۇ چاغدىكى مەنزىرىنى ئەسلىتىدۇ. بەلكىم بۇ ئاشۇ ئۇزاق قەدىمكى دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ تىرىكچىلىك پائالىيىتىنىڭ بۇگۈنكى دەۋرىمىزدىكى ئىزناسى ۋە نامايەندىسى بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھەقتە مەدەنىيەت ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئايرىم تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا ئەرزىيدۇ.

ئەپسۇس، مەن يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان ھەر ئىككى كەسىپنىڭ ئەھلى ئەمەس، بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنى مۇشۇ ساھەدىكى قىزىققۇچى ئالىملارنىڭ ئىشلىشىگە مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

مەن شاقۇرغا ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا كەلگەن، ئۇ چاغدا شاقۇرنىڭ يوللىرى توپا بولۇپ، شاخ - شۇمبا ۋە ئاندا - ساندا شېغىل بېسىلغان ئىدى. بۇ يوللاردا پەقەت چوڭ تېپىتكى تراكتورلار ۋە ئات، كالا ھارۋىلىرىدىلا ماڭالايتتى، قاتناش قوراللىرى ماڭغاندا يولدىن توپا - چاڭ ئۆرلەپ، ئادەمنىڭ ئوستېبىشىغا قونۇپ تونۇغۇسىز قىلۋېتەتتى، توپىلار قاتناش قوراللىنىڭ چاقىغا ئەگىشىپ خۇددى دەريا سۈيىدەك پۇرقىراپ ئاقاتتى، ئاردىدىن 20 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتتى، زامان ۋە دەۋرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، شاقۇر ۋە ئۇنىڭ مۇھىتى، يوللىرى، خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدا نۇرغۇن ئۆزگىرىش ۋە ياخشىلىنىشلار بارلىققا كەلدى. ئەينى يىللاردىكى توپا يوللار بۇگۈنكى كۈندە ئاسفالتلاشتى. بۇ يازمىدا تىلغا ئالغانلىرىم 15 - 20 يىلنىڭ ئالدىدىكى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ۋە ئاڭلىغان ئۇچۇرلاردۇر. بۇنى شاقۇر ھەققىدە يېزىلغان مۇكەممەل خاتىرە دەپ ئېيتالمايمەن، يەنە تولۇقلاشقا تېگىشلىك مەزمۇنلار بار بولۇشى مۇمكىن. شاقۇرنى، ئۇ يەردە بىللە ئويناپ چوڭ بولغان دوست - بۇرادەرلىرىمنى، كىچىكمىدە قوي باققان توقايلىقلارنى، كەچ كۈزدە يوپۇرماقلىرى سارغىيىپ ئالتۇن رەڭدىن تۈس ئالىدىغان توغراقزارنى، قىزغۇچ يۇلغۇن چېچەكلىرى بىلەن قاپلىنىپ كېتىدىغان دالالارنى خويمۇ سېغىنىدىم. پۇرسەت بولسا بېرىپ، گۆدەك چاغلىرىمدا مەسۇم ئىزلىرىم قالغان بۇ مېھرى ئىسسىق زېمىننى كۆرۈپ كەلگەيمەن. ئۇمىدىم شۇكى، شاقۇر ۋە ئۇ يەردىكى قېرىنداشلار ئامان بولغاي.

(ئاپتور «تارىم» ژۇرنىلى نەشرىياتىدا)

خاتۇشا

(خىتتىم شەھىرى)

خىتتىم مەدەنىيەت مۇزىيى

ئانودولو مۇزىيى (خىتتىم مەدەنىيەت مۇزىيى) دۇنيا بويىچە ئەڭ داڭلىق مۇزىيلارنىڭ بىرى. بۇ يەردە كۆرگەزمە قىلىندىغىنى، ئىنسانىيەت قەدىمكى مەدەنىيەتلىرىنىڭ بىر قىسمى بولغان ـــ خىتتىم مەدەنىيىتى بىلەن ئاسسىرىيە مەدەنىيىتىدۇر.

بۇ مۇزىيى ئەنقەرە شەھىرىدىكى بىر خارابى قەلئە ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ، 1464 ـ يىلى، يەنى 12 ـ ئەسىردە سېلىنغان، تۆۋرۈكلۈك قۇببە شەكىللىك ئىمارەت. بۇ يەر ئەسلىدە ئوسمان ئىمپېرىيەسى ۋاقتىدىكى سودىگەرلەر چۈشىدىغان دەڭ بولۇپ، كېيىن ئوت ئاپىتى تۈپەيلىدىن تاشلىۋېتىلگەن. 1921 ـ يىلى تۈركىيە ھۆكۈمىتى بۇ مۇزىيغا ئۇل سېلىپ، 1967 ـ يىلى رەسمىي سىرتقا ئېچىۋەتكەن. مۇزىيدا كۆرگەزمىگە قويۇلغان بۇيۇملار ئومۇمەن يىل تەرتىپى بىلەن تىزىلغان. بۇ مۇزىيى خىتتىم مەدەنىيىتىنىڭ پەيدا بولۇپ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئاخىرقى باسقۇچتا زاۋاللىققا قاراپ يۈزلەنگىنىدەك تارىخىي جەريانلارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. شۇنىڭدەك خاتتى مەدەنىيىتىنى ئۇزلۇكسىز خىتتىم مەدەنىيىتى داۋاملاشتۇرغان ھەم بۇ جەريانداغى ھىتتىت ئىمپېرىيەسىنى ۋە شۇنداقلا مىسىر مەدەنىيەتلىرىنىمۇ تەدرىجىي قوبۇل قىلغانلىقىدەك تارىخىي جەريانلاردا قالدۇرغان چوڭقۇر ئىزنالىرىنى يورۇتۇپ بەرگەن. بۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن خىتتىملىقلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، تىل يېزىقى، يەنى شۇنىڭدەك لايىھىلەش، تاختىلار، دىنىي ئېتىقادى، ئەدەبىيات ـ سەنئىتى، ھەيكەلتىراشلىق، قاپارتما نەقىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس تۈرمۇشتىكى كۆپ تەرەپلىمىلەر ئېنىق گەۋدىلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە خىتتىملىقلار ئورناتقان قانۇن ـ نىزاملار ئىنسانىيەت قەدىمكى مەدەنىيىتىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن دەپ قارالماقتا.

مۇزىيدىكى كۆرگەزمە بۇيۇملار تۆت بۆلەككە بۆلۈنگەن:

1 ـ بۆلەكتە، كۆرگەزمىگە قويۇلغىنى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7500 ـ يىلىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5500 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تاش قوراللار دەۋرىدىكى بۇيۇملار بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئانادولودا ھازىر يوقاپ كەتكەن بىر قەبىلە ياشىغان، بۇ قەبىلىدە ئۆتكەن كىشىلەر غاردا ياشىغىنى بىلەنمۇ يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا، دەسلەپكى يېزا ئىگىلىك ئىجتىمائىي دەۋرىدە تۇرغان. بىراق ئاشۇ غارلاردىن ئېلىپ كېلىنىپ كۆر-

گەزمىگە قويۇلغان قىيا تاش رەسىملىرىگە قارىغاندا ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ئاللىبۇرۇن رەڭگارەڭ مەزمۇن بىلەن تولغان، بۇ قىيا تاشلارغا سىزىلغىنى ھەرخىل تۈستىكى ئا-دەملەر، ھەر خىل ھايۋان ۋە ئوۋ ئوۋلاۋاتقان كۆرۈ-نۈش، شۇنىڭدەك ئاللىبۇرۇن لاۋا-جىنسىتىن پايدىلىنىپ، سوقۇپ ياسالغان ھەرخىل ئەسۋابلار ئىدى.

2-بۆلەكتە، مىلادىدىن بۇرۇنقى 5500-يىلىدىن مى-لادىدىن بۇرۇنقى 3000-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مىس قوراللار دەۋرى ئەكس ئەتكەن. بۇ ۋاقىتتا كىچىك ئاسىيالىقلار ئاللىبۇرۇن مىس تاۋلاشنى بىلىپ بولغان. ئۇلار يالغۇز مىس تاۋلاش تېخنىكىسىنلا تەرەققىي قىلدۇ-رۇپ قالماستىن، ئومۇمىيۈزلۈك كۆچلۈك بولغان ئىقتىسا-دىي ئىگىلىكى بىلەن ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى بىر-بىرىگە مەھكەم باغلىغان. ئارخېئولوگ ئالىملىرى بىر نۇقتىنى يە-شەلمەي شۇبھىلىنىپ كەلگەنىدى، چۈنكى ئۇلار تا ھازىر-غىچە ئاساسلىق قەلەي كېنى مەنبەسى ياكى قەلەي كېنىنى تاۋلاپ ئېرىتىشكە ئىشلەتكەن بىرەر ئوچاقنى ئىسپات قىلىپ كۆرسىتەلمىگەن، ھەتتا بۇ سىر تاكى 20-ئەسىرگە كەلگەندىمۇ تېخىچە يېشىلمەي كەلگەن بولۇپ، مانا بۇنىڭ يەشمىسىگە ئانادولو يەنە بىر قېتىم جاۋاب قايتۇردى. ئەس-لىدە كىشىلەر ئانادولونىڭ جەنۇبىدىكى شەھەر تارسۇسنىڭ (TARSUS) شىمالىدىن 60 ئىنگلىز لىسى سىرتىدا بىر قەلەي كېنىنى يەنە زور مىقداردىكى قالدۇق قەلەي كېنىنى ۋە ساناقسىز كىچىك تېپتىكى ساپالدىن ياسالغان ئېرىتىش قازانلىرىنى بايقىغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭلىرى ئادەتتە تاماق ئېتىدىغان قازانچىلىك چوڭلۇقتا ئىدى. مانا بۇ تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 3290-يىلىدىن مىلادى-دىن بۇرۇنقى 1840-يىللىرىغىچە بۇ يەرنىڭ بىر بىرونزا (مىس، قوغۇشۇن، قەلەي ۋە ئالىيۇمىن قېتىشمىسى) تاۋلاش مەيدانى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن.

3-بۆلەك، مىلادىدىن بۇرۇنقى 3000-يىلىدىن مىلا-دىدىن بۇرۇنقى 2000-يىللارنىڭ ئارىلىقىدا بولغان. بۇ كىچىك ئاسىيالىقلار ئاللىقاچان مىس قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىغا كېلىپ بولغان ۋاقىت. شۇ ۋاقىتتىلا «ℵ» بەلگە مىستىن ياسالغان ھەر خىل بۇيۇملارغا چۈ-شۈرۈلگەن. بولۇپمۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى 2300-يىللىرىغا كەلگەندە، ھەر خىل مىس بۇيۇملار ۋە مىس قوراللارنىڭ ئىشلىتىلىشى ئىنتايىن ئومۇملىشىپ كەتكەن. بېزەك بۇيۇم-لىرى ئىچىدە، مەسىلەن، قېزىپ چىقىرىلغان مىس بۇغا، مىس قويلار ئىنتايىن نەپىس قۇيۇلۇپ ياسالغان.

4-بۆلەك، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1950-يىلىدىن مى-لادىدىن ئىلگىرىكى 1750-يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا توغرا كېلىدۇ. مىلادىدىن بۇرۇنقى 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇ-رىلىرىدىن باشلاپ ھىندى ياۋروپا ئىرقىدىكى خىتىملىقلار كىچىك ئاسىياغا قەدەم باسقان. ھازىرمۇ بوغاز كوي خارا-بىلىكىدە ئۇلارنىڭ قەلئە ۋە تۇرالغۇلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا. ئەڭ ئاۋۇالقى ئاھالىسى «خاتتۇش» دەپ ئاتال-غان بولۇپ، مەنىسى خاتتىلارنىڭ زېمىنى دېگەن مەنىدە ئىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىللە-ردا خاتتىلار بىلەن باشقا بىر كۆچمەن ئۇرۇشقاق قەبىلە ئوتتۇرىسىدا جەڭ بولۇپ، خاتتۇشلىقلار جەڭدە ئۇلارنى ھالاك قىلغان. كېيىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن بىر تۇركۈمى تۈيۇقسىز خاتتىلارغا قارىتا ئىسيان كۆتۈرۈپ، خاتتۇشنى ۋەيران قىلىپ تۇزلۇۋەتكەن. يېڭى كەلگەن مىللەتلەرنىڭ ئىچىدىكى بىر مىللەت خاتتۇشنى قايتىدىن قۇرۇپ چىقىپ، نامىنى خاتتۇشا دەپ ئاتىغان ھەم مەركەزگە ئايلاندۇر-غان. بۇ قەبىلىنىڭ باشلىقى ئۆزىنىڭ ئىسمىنى خاتۇشلى دەپ ئۆزگەرتكەن. بۇ دېگەنلىك «خاتۇشالىقلارنىڭ پادى-شاھى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، مۇشۇنىڭدىن باشلاپ خان-دانلىق قۇرۇلغان. لېكىن ھازىرقى زامان ئارخېئولوگ ئا-لىملىرى تېخىچە بۇ يەردىكى يېڭى مىللەتنىڭ قەيەردىن كەلگەنلىكىنى ئېنىق دەپ بېرەلمەيدۇ. يەنە ئۇلارنىڭ بۇ يەرگە تۇركۈملەپ كەلگەنمۇ ياكى بىر-بىرلەپ كېلىپ كۆ-پەيگەنلىكىنمۇ بىلمەيدۇ، مانا بۇ خىتىم پادىشاھلىقىنىڭ باشلىنىشىدۇر. بۇ پادىشاھقا بېقىنغۇچىلار بولسا خىتىملىقلار دەپ ئاتالغان.

تەرجىمان ئىلاۋىسى: ئەسەردىكى خاتۇشا دېگەن ئاتالغۇ خەنزۇچە ماتېرىياللاردا بىر نەچچە خىل خەت شەكلى بىلەن ئېلىن-غان (تىرناقتىكى ئىنگلىزچە سېلىشتۇرمىسى) مەسىلەن،

(Hattusha) 汉梯沙، (Hattusa) 萨图哈 دەپ ئېلىنغان؛

خىتىم دېگەن ئاتالغۇ بولسا (Hittit، Hattush) 汉梯، 哈梯، (Hatti) 赫梯 دەپ ئېلىنغان؛

خىتىم مىللىتى: (Hittie) 赫梯族، (Hatti) 哈梯族

خىتىملىقلار: (Hittie) 赫梯人، (Hattic) 哈梯人 دەپ ئې-لىنغان؛

شۇڭا ئاساسەن ئاھالە تەرجىمىسى ئېلىندى.

(دۇنيا مىراسلىرى كىتابىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: مېھرىگۈل قادىر)

(ئاپتور: شىنجاڭ خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىدە)

بۇخەلچەم ئابدۇۋەلى

ئۇيغۇرلار ئۇرۇق - قەبىلە شەكلىدە تۇرمۇش كەچۈرگەن ۋاقىتلاردىن تارتىپلا قەبىلە نامى، لەقەملەرنى قوللىنىپ كەلگەن. ئۇلار ئۇزاق يىللىق تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئۇرۇق - جەمەتتىن قەبىلىگە، قەبىلىدىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن مىللەت گەۋدىسىگە قاراپ ئۆزگىرىشتەك جەريانلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. بۇ جەريانىدا ئۇلار نەسەبى، قەبىلە نامى قاتارلىقلارنى تەدرىجىي تاشلىغان. ئەمما ئۇيغۇرلاردا ھازىرقى شارائىتتا، تارىخىي ئەنئەنىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى سۈپىتىدە ئۆز جەمەتى بىلەن بولغان قانداشلىقنى ئىپادىلەشتە ۋاستە بولىدىغان جەمەت لەقەملىرى ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇ لەقەملەر ئاۋات خەلقلىرى ئارىسىدىمۇ ئوخشاشلا كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، جەمەت لەقەملىرى ئاۋات خەلقىنىڭ فولكلور مەدەنىيىتىدىكى كۆرۈنەرلىك مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ بىرىدۇر.

لەقەم ماكان، زامان ۋە دەۋر تۈسىگە ئىگە بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە بولۇپ، ئۇ روشەن مىللىي خاسلىقنى، مۇئەييەن ئېستېتىك ئاڭنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرگەن. ئۇنداقتا، ھارام توشقان لەقەملىك ئاۋات خەلقى ئارىسىدا جەمەت لەقەملىرى قانداق رول ئويناپ كەلدى؟

ئاۋات ـــ مەمۇرىي جەھەتتىن ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيە بولۇپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا، تارىم ئويمانلىقنىڭ غەربىي شىمال چېتىگە جايلاشقان. شىمالىي قىسمى بوستانلىق ھەم تۈزلەڭلىك، ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي قىسمى توغراقلىق، قۇملۇق، چاتقاللىق؛ يەرلىك خەلقلەر ئۇزاق تارىخىي مۇساپە جەريانىدا، چەكسىز قۇملۇق، توغراقلىق، يايلاقلاردا چارۋىچىلىق ۋە قوشۇمچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، شەھەر مەدەنىيەت تەسىرىگە كۆپ ئۇچراشماي ياشاپ كەلگەن.

ئاۋات خەلقلىرى ئارىسىدا ئۇرۇق - تۇغقان سۈرۈشتۈرۈش، جەمەتىنى بىلىشتە ئاساسلىق لەقەمگە تايىنىش ئەنئەنە سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە. بۇ جەمەت لەقەملىرى ئەجدادتىن ئەۋلادقىچە مىراس قېلىش نەتىجىسىدە، ئەجداد بىلەن ئەۋلادنى باغلايدىغان، كىشىلەرنىڭ جەمەت لەقەملىرىنى بۇگۈنگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئاساسلىرىنى نېمىلەردىن ئىبارەتلىكىنى چېرەك؟ بۇ لەقەملەر ئاۋات خەلقى تۇرمۇشىدا قانداق رول ئويناپ كەلدى؟

تېگى - تەكتىنى، مەلۇم توپ بىلەن بولغان ئىجتىمائىي بىرلىك مۇناسىۋەتنى ئىنىقلاپ بېرىدىغان ۋاستە سۈپىتىدە مۇھىم فۇنكسىيەگە ئىگە بولغان.

ئاۋات خەلقنىڭ جەمەت لەقەملىرىنىڭ شۇنچە كەڭ ئومۇملىشىشى ۋە ئالاھىدە مەدەنىيەت ھادىسىسى سۈپىتىدە بۈگۈنگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنى بىر قانچە تەرەپلەردىن كۆرسىتىش مۇمكىن.

1. يەرلىك كىشىلەر ياشىغان تەبىئىي جۇغراپىيەلىك مۇھىتنىڭ تەسىرى

ئاۋاتنىڭ تەبىئىي شارائىتىدىن قارىغاندا، سازلىق، جاڭگاللىق، قۇملۇق، توغراقلىقنىڭ ئىگىلىگەن كۆلىمى بىر قەدەر كۆپ. ئەسلىدىكى نوپۇس سانى ئاز بولغان يەرلىك خەلقلەر ياشىغان زېمىن كەڭ، تارقىلىشى تارقاق، دەشت-باياۋان چەكسىز بولۇشتەك ئامىللار تۈپەيلى، شۇ كەڭ زېمىندىكى ئازغىنا كىشىلەرنى پەرقلەندۈرۈش ئۇچۇن قويۇلغان نام مەلۇم شەخسكە لەقەم بولۇپ سىڭىپ قالغان، كېيىن بارا-بارا ئۇرۇق-تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىنى ئىپادىلەيدىغان جەمەت لەقىمىگە ئايلىنىپ كەتكەن. بۇنداق لەقەملەر كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، تۈلكىلەر، كارەكلەر، كالۋالار، خالتىلار، كالپۇكلار، قاڭجۇقلار، چارالار، مۇشۇكلەر، شاقەلەندەر، موغاللار...

2. ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتىن يېتىلگەن پىسخىكا، جەمەتچىلىك ئېڭى ۋە تۇرمۇش ئادىتىنىڭ تەسىرى

يۇقىرىدا تەكىتلەنگىنىدەك، ئاۋات خەلقلىرى ياشىغان قۇملۇق، دەشت-باياۋانلىق بىلەن بوستانلىق گىرەلەشكەن جاپالىق مۇھىت، يېرى كەڭ، ئادەمى ئاز بولۇش، تارىخىنىڭ ئەگرى-توقاي سىناق ۋە بېسىملىرى، يۇلار-نىڭ زۇلۇملىرى، بوز يەر ئۆزگەرتىش داۋامىدىكى جاپالار ئۇلارنىڭ ۋۇجۇددا قەيسەرلىك، مەردلىك، قوپاللىق، توپلىشىشقا مايىللىق، كىچىككىنە نەرسىدىن بولسىمۇ خۇشاللىق تېپىشقا ئامراقلىق، ناخشا-ئۇسسۇلغا ھېرىسمەنلىك، كۆلكە-چاقچاق، يۇمۇرغا سەزگۈر بولۇشتەك ئالاھىدىلىكنى شەكىللەندۈرگەن. بولۇپمۇ بۇ كەڭ زېمىندا بىر ئۇرۇق توپى بويىچە ئولتۇراقلىشىپ ياشاش ئادىتىنىڭ ئۇزاق مۇددەت داۋاملىشىپ كېلىشى جەمەتچىلىك ئېڭىنىڭ كۈچلۈك بولۇشىغا تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە لەقەم سۈرۈشتۈرۈش ئارقىلىق بىر ئىجتىمائىي تۇپتىكى كىشىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىلىش، ئايرىشتىكى مۇھىم ۋاستە بولغان.

ئاۋات خەلقنىڭ تۇرمۇشىدا مۇقام-مەشرەپ، كۆلكە-چاقچاق مۇھىم ئورۇندا تۇرغانلىقى ۋە شۇ ئاساسىتا كوللېكتىپ كۆڭۈل ئېچىش سورۇنىنىڭ كەڭ، خەلقنىڭ توپلىشىش پۇرستىنىڭ كۆپ بولغانلىقى نۇرغۇن لەقەملەرنىڭ كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا قويۇلۇپ سىڭىپ قېلىشىغا تۈرتكە بولغان.

3. ئېتىقاد چۈشەنچىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك لەقەملەرنىڭ تەسىرى

ئاۋات خەلقنىڭ لەقەملىرى كۆپىنچە ھاللاردا سەلبىي مەنىلىك تۈس ئالسىمۇ، ئۇلۇغلارنى ئۇلۇغلاش، پەخىرلەنىش ھېسسىياتى، ئۆزلىرىنى ئېسىل نەسەبكە باغلاش ئارزۇسى بىلەن لەقەملەرگە ۋارىسلىق قىلىدىغان ئەھۋاللار كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ نەزەرىدىكى ئۇلۇغلارنىڭ لەقەم ئاتا قىلغىنىغا چوڭقۇر ئىشىنىشتە بولغان. بولۇپمۇ خوجىلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي رېئاللىق لەقەملىرىنىڭ تېخىمۇ كۆپ قويۇلۇشىغا تۈرتكە بولغان. ئەمەلىي تەكشۈرۈش ۋە زىيارەتلەردىن مەلۇم بولۇشچە، ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ مۇرتلىرىنىڭ مۇشۇ دىيارىدا ئېلىپ بارغان پائالىيىتى ئاۋات خەلقىگە تەسەۋۋۇر قىلغۇسز دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن. ئاپاق خوجا بارغانلا يېرىدە لەقەم قويۇپ ماڭغان. ئاپاق خوجىنىڭ پەيغەمبەر ئەۋلادى ئىكەنلىكىگە شەكسىز ئىشەنگەن خەلق ئۇنى خىزىر سۈپىتىدە تونۇغاچقا، ئاپاق خوجا قويغان دەپ قارالغان لەقەم تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن. تامتوغراق يېزا ئۇيغۇر كەنتىدىكى كارەك جەمەتىدىن بولغان 102 ياشلىق دېھقان بوۋاي نۇردۇن ھاشىر (ھاشىر تەيجىنىڭ ئەۋلادى)نىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، بۇ يۇرتتىكىلەر ئاساسەن كارەك جەمەتىدىن، يەنە بىر جەمەت بولسا كالۋا جەمەتىدىن (باشقا كىچىك جەمەتلەرمۇ بار). بۇ لەقەمنى ھەزرىتى ھىدايىتۇللا ئىشان (ئاپاق خوجا) قويۇپ بەرگەنكەن. يەنى، ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى ھەزرىتى ھىدايىتۇللا ئىشان دەيدىغان بىر ئۇلۇغ زات بولۇپ، لەقىمى قازان ئىكەن. بۇ زات نۇرغۇن مۇرتلىرى بىلەن بىللە يۇرت كېچىپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقاچ تىلەمچىلىك قىلىپ ماڭىدىكەن. نەزىر بەرگەنلىرىگە ياخشى لەقەم، ياخشى تىلەك تىلەپ

دۇنيا قىلىپ كېتىدىكەن، نەزىر بەرمىگەنلەرنىگە لەنەت ئوقۇپ ماڭىدىكەن. كارەك جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئاۋازى يۇقىرى چىققاچقا كارەك لەقمىنى قويغانكەن. شۇ ھەزرەت بەرگەن لەقەمنىڭ خاسيىتىدىن كارەك جەمەتى يۇرتقا باشچىلىق قىلىپ ئابروي تېپىپ ئۆتكەنكەن. يەنە بىر چوڭ جەمەت بولغان كالۋا جەمەتىنىڭ لەقمىنىمۇ شۇ ھەزرەت بەرگەنكەن. ھەزرىتى ئىشان مەھەللىدىن ئۆتۈۋاتقاچ شۇ جەمەتتىكى بىرسىنىڭ ئۆيىگە كىرىپتۇ. ھەزرىتى ئىشان قارىسا ئۇ كىشى قوناق ساقلاش ئۈچۈن ئورا كولاۋاتقانكەن. ئۇ كىشىدىن نېمە ئىش قىلۋاتقانلىقىنى سوراپتىكەن. «چارۋىلىرىمغا بېرىش ئوچۈن تەييارلاۋاتىمەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. «ئوندىقتا، دۇلدۇلۇمغا ئازراق بېرەمسىز؟» دەپ ئۆتۈنسە، ئۇ كىشى دۇلدۇلنى بەخىرامان قوناققا قويۇۋېتىپ ھەزرىتى ئىشانىنى تۆرگە باشلاپ مېھمان قىلىشقا باشلاپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن ھەزرىتى ئىشان ھەم ھەيران قاپتۇ، ھەم ئاچچىقى كەپتۇ - دە: «ئاشلىقىنى ئادەم يېمەمدۇ!؟ سەن بىر كالۋا خەق ئەكەنسەن. بۇنىڭدىن كېيىن لەقمىڭ كالۋا بولسۇن» دېگەنچە پىشىنى قېقىپ چىقىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جەمەت ئوجمە مەھەللىلىرىگە تارقىلىپتۇ ①.

4. ئىجتىمائىي تۈزۈلمە ۋە سىياسىي تۈزۈلمىنىڭ تەسىرى

ئاۋاتلىق يېزا - كەنتلىرى پۈتۈنلەي دەريا ئېقىنلىرىنىڭ ئارالىلىرىغا جايلاشقان. ھەر بىر ئارالچى بىر ئايماققا مەنسۇپ بولۇپ، زېمىنىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قارىماستىن ئېقىن ئارالچىسىنى پاسىل قىلىپ بىر ئايماق خەلقى باشقۇرۇپ كەلگەن. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئورۇق - قەبىلە شەكىلىدىكى تۈرمۇش شەكلىنىڭ سۇس سېمىاسى ساقلانغان. بۇ خىل تۈزۈلمە خېلى يېقىنقى يىللارغىچە داۋاملاشقان. تۈرلۈك خەلق بېجى ئېلىش، بوز يەر ئۆزگەرتىش ۋە زەيلىك چېپىش ھاشىرى قاتارلىقلاردا بىر لەقەم ئەزالىرى بويىچە تەقسىم قىلىنغان.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، جەمەت لەقەملىرىنىڭ ئاۋات ئۇيغۇرلىرىدا مەۋجۇت بولۇش، ئومۇملىشىش ئاساسلىرى پەقەت يۇقىرىدا قەيت قىلىنغانلىرىلا بولماستىن، يەنە نۇرغۇن تەرەپلەردىنمۇ كۆرسىتىش مۇمكىن. يېقىنقى مەزگىللەرگە كەلگەندە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، خەلقنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ ئۆسۈشى، جەمەتچىلىك ئېڭىنىڭ سۇسلىشىشىغا ئەگىشىپ، لەقەم سۈرۈشتۈرۈش ئەنئەنسى بۇرۇنقىغا قارىغاندا مەلۇم دەرىجىدە سۇسلاشقان بولسىمۇ، يەنىلا بۇ ئادەتنىڭ ھازىرغىچە تەسىر كۆچىنى يوقاتمىغانلىقىنى ھېلىھەممۇ مەۋجۇت بولۇۋاتقان ۋەقەلىك رولىنى ئۆتەۋاتقان جەمەت لەقەملىرىدىن بىلىۋېلىش تەس ئەمەس. ئۇزاق يىللار مابەينىدە خەلقنىڭ روھىغا سىڭىپ كىرىپ تىندۇرما ھاسىل بولغان بۇ خىل مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى ئېتراپلىق، ئىلمىي، چوڭقۇر تەتقىق قىلىش نۆۋەتتىكى تەخىرسىز خىزمەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، يەرلىك خەلقنىڭ ساقلىنىپ كېلىۋاتقان تۈرمۇش ئادەتلىرى، تارىخى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، ئېتنىك تەركىبى، پىسخىكىسىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ماتېرىياللىق قىممەتكە ئىگە.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. جۇڭگو سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر ئاۋات ناھىيەلىك كومىتېتى تۈزگەن: «ئاۋات تارىخىي ماتېرىياللىرى (1)»، 1997 - يىل 5 - ئاي.

2. ئازات رەخمىتۇللا سۇلتان باشچىلىقىدا تۈزگەن: «ئۇيغۇر فامىلە تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىللىق 10 - ئاي، 1 - نەشرى.

3. ئىسمەت قاسىم: «قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ لەقەم ئادەتلىرى توغرىسىدا»، «ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1998 - يىللىق 3 - سان.

4. مېھراي مەمتىلى: «قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ جەمەت لەقەملىرى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولى»، «شىنجاڭ تەزكىرچىلىكى» ژۇرنىلى، 1999 - يىللىق 4 - سان.

5. ئارسلان ئابدۇللا: «ئۇيغۇرلارنىڭ جەمەت لەقەملىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2001 - يىللىق 4 - سان.

6. ئىسمائىل تۆمۈرى: «ئۇيغۇر لەقەملىرى توغرىسىدا»، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2004 - يىللىق 2 - سان.

7. ئارزۇگۈل مۆمىن: «ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى سەككىز ناھىيە ۋە بىر شەھەرنىڭ يەرلىك لەقەملىرى ھەققىدە»، «ئاقسۇ ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 2011 - يىللىق 4 - سان.

(ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتى جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى كەسپى 2011 - يىللىق ماگىستر ئاسپىرانتى)

① 2013 - يىل 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئاۋات ناھىيە تامتوغراق يېزا ئوجمە كەنتىدە ئولتۇرۇشلۇق 102 ياشلىق دېھقان بوۋاي نۇردۇن ھاشىر بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبەت.

ئابلەت نۇردۇن

(1)

خۇنەن ئۇيغۇرلىرى يۇەن سۇلالىسى دەۋردە غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى. ئۇلار غەربىي يۇرتتىن خۇنەنگە كۆچۈپ بارغان نەچچە 100 يىلدىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ جاپالىق مېھنىتى، ئەقىل-پاراسىتىگە تايىنىپ، خۇنەندىكى باشقا مىللەت خەلقى بىلەن ئىچ-قويۇن-تاشقويۇن بولۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش، يەرلىكنىڭ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشۇرۇش، جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىنىڭ مەدەنىيىتىنى بېيىتىشتا خېلى زور تۆھپە يارatتى.

خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەجدادلىرى تارىخى يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. خۇنەن ئۆلكىلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى تۇزگەن، يۆلۈ نەشرىياتى 1994-يىلى نەشر قىلغان «خۇنەن ئۇيغۇرلىرى» ناملىق كىتابتا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بېسىلغان: «جىيەن جەمەتىنىڭ نەسەبنامىسى» ناملىق كىتابتىن نەقىل كەلتۈرۈلۈپ، «ئۇلار (خۇنەن ئۇيغۇرلىرى) غەربىي يۇرتتىكى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىدىن خەلىل سانغۇننىڭ ئەۋلادى، خەلىل قومۇل-لۇق، ئۇنىڭ ئاتا-بوۋىسى غەربىي يۇرت ئۇيغۇر ئاقسۆ-كەلىرىدىن بولۇپ، قۇچۇ ئېلىگە قاراشلىق ئىدى» دېيىل-گەن. قۇچۇ (高唱) دېگەن يەر نامى ئەڭ دەسلەپتە غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋردە ئوتتۇرىغا چىققان. ئەينى چاغدا كىشىلەر بۇگۈنكى تۇرپان شەھرىنىڭ شەرقىدىكى سىڭگىم ئېغىزىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاستانە بىلەن قاراغوجا ئا-رىلىقىغا جايلاشقان قەدىمىي شەھەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدە-كى جايلارنى «قۇچۇ» دەپ ئاتىغان. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»گە ئاساسلانغاندا، «ئۇنىڭ (قۇچۇنىڭ) يەر تۈزۈلۈشى ئېگىز، ئاھاللىرى با-ياشات» ئىدى. خەنزۇچە كىتابلاردا قۇچۇنىڭ نامى يەنە «和州 (خېجۇ)»، «火洲 (خوجۇ)»، «哈拉和

(خالا خېجۇ)» دەپمۇ ئاتالغان. قەدىمكى تۈركچە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلاردا «قۇچۇ»، «قۇجۇ»... دەپ ئاتالغان. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»تە قۇچۇنلىك ئۇيغۇر شەھىرى، شۇنلىك بىلەن بىللە شۇ جايدىكى بارلىق شەھەرلەرنىڭمۇ نامى ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. ھازىر يەرلىك ئۇيغۇرلار قۇچۇنى «ئىدىقۇت شەھىرى» (ئىدىقۇت تۇرغان شەھەر دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتايدۇ.

مىلادىيە 840-يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خاندانلىقى ئېچكى-تاشقى سەۋەبلەر بىلەن گۈمران بولغاندىن كېيىن، بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار پانتېكىننىلىك باشچىلىقىدا ئۇچ تۇر-كۈمگە بۆلۈنۈپ غەربكە كۆچكەن، غەربتىكى بەشبالىقتا كۆچكەن ئۇيغۇرلاردىن بۆكۆ تېكىن باشچىلىقىدىكى بىر تارماق ئۇيغۇرلار قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان، قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاستانىسى قۇچۇ شەھىرى ئىدى.

«يۇەن سۇلالىسى تارىخى. بارچۇق ئارت تېكىننىڭ تەرجىمھالى»دا: «قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ زېمىنى شەرقتە قومۇلدىن باشلىنىپ، غەربتە تىبەت زېمىنىنىڭ غەربىگە، شىمالىي بەشبالىق (ھازىرقى جىمسار ئەتراپلىرى) غا، جەنۇبىي گەنسۇدىكى جيۇچۇەنگە تۇتۇشىدۇ» دېيىلگەن.

مىلادىيە 12-ئەسىردە قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى يەللۇغ تاشىن قۇرغان قارا قىتاي (غەربىي لياۋ) سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىغا ئىتائەت قىلغان. قارا قىتاي ھۆكۈمرانلىرى ئۆز تەۋەسىدىكى جايلارغا، جۈملىدىن قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا «باسقاق» ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ ھەربىي ۋە مالىيە ئىشلىرىنى نازارەت قىلغان. كېيىنكى مەزگىللەردە قارا قىتاي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى قارا قۇچۇ خانلىقىنى سىياسىي جەھەتتە كونترول قىلىشنى كۈچەيتكەن ھەمدە خەلقنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىغان. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، يەنى 1209-يىلى (يۇەن تەيزۇنىڭ 6-يىلى) قۇچۇ ئىدىقۇتى تىمۇر بارچۇق ئارت تېكىن قارا قىتانلارنىڭ قۇچۇدىكى كەنجى باسقاقى (نازارەتچىسى) شاۋكىمنى ئۆلتۈرۈپ، يەر-لىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان مۇڭغۇللارنىڭ سەردارى چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلغان. بۇ ھەقتە «خۇنەن ئۇيغۇرلىرى» ناملىق كىتابتا: «مىلادىيە 1211-يىلى (سۇلۇك سۇلالىسى ئىگزۇئىنى جيادىلىك 14-يىلى) قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى بىلەن خەلىل (勒哈 ــ خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇنجى ئەجدادى، خەنزۇچە خالىي دېگەن ئىسمىنى بەزىلەر قارا دەپ تەرجىمە قىلىشنى تەۋسىيە قىلمۇاتىدۇ. ئەمما خەنزۇچىدىكى 拉 خېتى ئادەتتە «را» ئەمەس، «لى» ياكى «رى» دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ. شۇڭا مەن «خالىي» دېگەن خەنزۇچە خەتنى «لي» دەپ تەرجىمە قىلىشنى مۇۋاپىق كۆردۇم. بۇ جەھەتتە تارىخچىلار، تىلشۇناسلار داۋاملىق ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ) كىرۈلىن دەريا-سى بويىدا چىڭگىزخان (تېمۇچىن) بىلەن كۆرۈشۈپ، قوۋمىغا باشچىلىق قىلىپ بەيئەت قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى» دېيىلگەن. چىڭگىزخان ئۇلارنىڭ تەلىپىگە قوشۇلغان ۋە قىزىنى قۇچۇ ئىدىقۇتىغا ياتلىق قىلغان.

قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار يۇەن سۇلالىسىنىڭ (مۇڭغۇللارنىڭ) غەربكە يۈرۈش قىلىشى ۋە تاڭغۇت (غەربىي شيا)، جىن سۇلالىلىرىنى مۇنقەرز قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان.

خەلىل باتۇر ۋە چەبدەس بولۇپ، ھەممە جەڭىدە زەپەر قۇچۇپ تۇھپە ياراتقاچقا، يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن ئىشتۇرلىنىپ، ھۇجۇمچى سانغۇن دېگەن مەرتىۋە بېرىلگەن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى يۇەن سۇلالىسىدە مىراسخور ئەمەلدار بولغان.

مىلادىيە 14-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يۇەن سۇلالىسى مۇنقەرز بولۇپ، مىڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندا، مىڭ تەيزۇ جۇ يۈەنجاڭ خەلىلنىڭ ئەۋلادى خەلىل باشىنى زېمىن كېڭەيتىش قورشاۋۇلى ۋە ئاستانە يەنجىڭ (بۈگۈ-كى بېيجىڭ)نىڭ باشبۇغى قىلغان. ئۇ مىڭ سۇلالىسىنىڭ لى ۋېنجۇڭ، شۇي دا قاتارلىق سەركەردىلىرى بىلەن ھەم-كارلىشىپ داتۇڭغا ھۇجۇم قىلىش، يېڭچاڭنى ئىشغال قىلىش جەڭلىرىگە قاتنىشىپ، دۈشمەنلەرنى يوقىتىشتا زور تۇھپە ياراتقان. مىڭ تەيزۇ، جۇ يۈەنجاڭ خەلىل باشىغا جىيەن (يوقاتقۇچى، دۈشمەنلەرنى قىرىپ يوقاتقۇچى دېگەن مەنىدە) دېگەن فامىلىنى ئىنئام قىلغان. خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ جيەن فامىلىسىنى قوللىنىشى ئەنە شۇ ۋاقىت-تىن، يەنى مىلادىيە 1371-يىلى (مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇ-نىڭ 4-يىلى)دىن باشلانغان. جۇ يۈەنجاڭ يەنە ئاسراندى قىزى تۇ يىنى خەلىل باشىغا ياتلىق قىلغان. خەلىل باشىغا جەنۇبنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، جەڭشياڭ مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇقى قاتارلىق مەرتىۋىلەرنى بېرىپ، خەلىل باشىنى ئوت-تۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىسيانچىلارنى تىنچىتىشقا

ئەۋەتكەن. خەلىل باشى ئىسيانچىلارنى تىنچىتىش، مىلك سۇلالىسىنىڭ جەنۇبتىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش جەريانىدا تۆھپە ياراتقاچقا، ئۇنىڭغا يەنە ۋەلىئەھدى دەپ مەرۋپ بېگى، كېڭەش بېگى مەرتىۋىلىرى بېرىلگەن. خەلىل باشى مىلادى 1388 ـ يىلى (مىلك سۇلالىسى خۇڭۋۇ ـ نىلك 12 ـ يىلى) ھەربىي يۇرۇش داۋامىدا قازا قىلغان ۋە خۇاڭلۇڭگالىك (بۇگۇنكى خۇنەن ئۆلكىسى چاڭدى شەھەر ـ لىك ھاراق زاۋۇتىنىڭ ئورنى)غا دەپنە قىلىنغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ قوۋمىدىكى ئەسكەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تابىئاتلىرىمۇ خۇنەندىكى تاۋىيۈەن ناھىيەسىدە ماكانلىشىپ قالغان.

خەلىل باشى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى بەيجۇ (بايجۇ، ئىسمى يالىك يەن) دادىسىنىڭ جەڭشيالىك مەھكىمە ـ سىنىڭ تۇتۇقى دېگەن مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە مىلك سۇلالىسىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن، مىلادىيە 1389 ـ يىلى يۇننەن، گۇيجۇلارغا يۇرۇش قىلىپ، جەڭگىدە زور نەتـ ـجە ياراتقان ۋە چېگرانى تىنچىتىش سانغۇنى، ۋەلىئەھدى مەرۋپ بېگلىككە تەينىلەنگەن، ھەربىي يۇرۇشتىن قايتـ ـىشدا ئورەككە چۈشۈپ كېتىپ قازا قىلغان، ئۇنىڭ جەسـ ـىتىمۇ يارلىققا بىنائەن خۇاڭلۇڭگاڭدىكى دادىسىنىڭ قەبرـ ـىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنغان.

جۇ يۈەنجاڭ بەيجۇنىڭ تۆھپىلىرىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، خۇنەن ئۆلكىسى تاۋىيۈەن ناھىيەسىنىڭ شەرقـ ـىدىن 40 كىلومېتر يىراقلىقتا جايلاشقان شىنشىڭ يېزىسى خۇچۈن كەنتىگە «پەزىلەت راۋىقى»، جېنجياڭاڭغا «جەـ ـنۇبنى تىنچىتىش زالى (جىڭنەنتاڭ)»، بېيلۇگاڭ دېگەن يەرگە «ساداقەت سارىيى»، تاۋىيۈەن ناھىيەسىدىكى فېڭـ ـشۇكۇ يېزىسى (خۇيزۇ ـ ئۇيغۇر يېزىسى)غا «جەنۇبنى تىنـ ـچىتىش قىرائەتخانىسى»نى ياسىتىپ، ئۆز قەلىمى بىلەن «جەنۇبنى لەرزىگە سالغان» دېگەن بېغىشلىمىنى يېزىپ، «جەنۇبنى تىنچىتىش زالى»غا ئاستۇرغان، ھازىر خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇنجى ئەجدادى خەلىل بىلەن ئوغلى بەيـ ـجۇنىڭ قەبرىسى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە جۇ يۈەنجاڭنىڭ بېغىشلىمىسى ئويۇلغان تاش ئابىدە تىكلەنـ ـدى.

بەيجۇ ئۆلگەندىن كېيىن، مىلك سۇلالىسى ھۆكۈمرانـ ـلىرى خەلىل باشى ۋە بەيجۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا چاڭدېنىڭ باقاۋۇللۇـ ـقىغا ۋارىسلىق قىلىپ، خۇنەندىكى چاڭدې، تاۋىيۈەن ئەتـ ـراپلىرىدا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا پەرمان چۈـ ـشۈرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن خەلىل باشى، بەيجۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىن تارتىپ ھازىرقى خۇنەن ئۇيغۇرـ ـلىرىنىڭ 20 نەچچە ئەۋلاد 600 نەچچە يىلدىن ئارتۇق تارىخىي جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈپ، تاۋىيۈەننى ئاساس قىلىپ خۇنەننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دېھقانچىلىق ۋە سودا ـ سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، يەرلىكنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا تېگىشلىك تۆھپە قوشۇپ كەلدى.

(2)

نەچچە 100 يىللاردىن بۇيان خۇنەندە ئولتۇراقلـ ـشىپ، خۇنەننىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىلـ ـگىرى سۈرۈش، ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېـ ـيىتىش ۋە گۈللەندۈرۈشكە مۇھىم تۆھپە قوشقان خۇنەن ئۇيغۇرلىرىدىن نۇرغۇن قەھرىمان، ئۇلۇغ ئەربابلار مەيـ ـدانغا كەلگەن. ئالايلۇق، خۇنەن ئۇيغۇرلىرىدىكى جېمـ ـجەمەتنىڭ ئاساسىنى سالغان خەلىل باشى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى بەيجۇ ئەنە شۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولۇپ، ئۆچمەس تۆھپىلەرنى ياراتقان. چىڭ سۇلالىسى دەۋردە خۇنەن ئۇيغۇرلىرى يەنە جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى كۈرەشلەرنى ئېلىپ بارغان. ئۇيغۇر قەھرىمانى جېمـ ـەن رۇيەن 1 ـ قېتىملىق ئەيۋۇن ئۇرۇشى جەريانىدا خۇمې پوتىينى جان تىكىپ قوغداپ، ئەنگلىيە تاجاۋۇزچىـ ـلىرىغا باتۇرلارچە زەربە بەرگەن، ئۇنىڭ ئىش ئىزلىرى تىللاردا داستان قىلىشقا ئەرزىيدۇ. جېمـ ـەن شەنشۆ نەنىڭ ئەتراپىدا ئەيۋۇن سودىگىرىنى جازالاپ، ئەيۋۇننى كۆيدۈـ ـرۈپ، خەلقنىڭ ئىرادىسىنى ئۇرغۇتقان. خۇنەندىكى ئۇيـ ـغۇرلار ئامېرىكا چېرىك، زاۋاللىقتا يۈزلەنگەن چىڭ سۇلا ـ لىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تىز پۈكمەي، خۇڭ شيۇچۈەن رەھـ ـبەرلىكىدىكى تەيپىڭتيەنگو قوزغىلاڭچىلىرى قوشۇنىنى قوللـ ـغان ۋە بۇ قوشۇنغا قاتناشقان. بۈيۈك ئىنقىلاب مەزگىلىدە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ مەشھۇر مارشالى خې لۇڭ قوشۇن باشلاپ خۇنەندىكى چاڭدې، تاۋىيۈەنگە ھۇجۇم قوزغىغاندا، ئۇيغۇرلار ئامېرىكا باشقا مىللەت خەلقلەـ ـرى بىلەن بىرلىكتە خې لۇڭ رەھبەرلىكىدىكى مىللې ئىنقىلابـ ـبې ئارمىيەنى قارشى ئالغان. ئۆزلىرىنىڭ ئاشلىق، يوتقان ـ كۆرپىلىرىنى تەقدىم قىلىپ، مىللې ئىنقىلابىي ئارمىيەگە

ياردەم بەرگەن. ۋەتەننىڭ بېشىغا كەلگەن بالايىئاپەت، خەلقنىڭ ئازاب- ئوقۇبىتى خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا- كى يۇكسەك ئىرادىلىك، ھەققانىي كىشىلەرنى مىللەتنىڭ روناق تېپىشى، خەلقنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى كېينكىلەر بېسىپ كۇرەش قىلىشقا ئۇندىگەن. جىەن چۇينىڭ ئەر- ئايال ئىككىيلەن ئىنقىلابىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، زوراۋان كۇچلەرگە باش ئەگمەي، ئەكسىيەتچى دائىرىلەر تەرىپىدىن قەتل قىلىنىپ، ئۆزلىرى- نىڭ ياش ھاياتىنى تەقدىم قىلغان. جىەن جۇفۇ ئىجتىھات- لىق، تىجارەتكە ماھىر بولۇپ، چاڭدېدىكى سودا- سانا- ئەت ساھەسىدىكى داڭدار كىشىلەردىن بولۇپ قالغان. ئۇ بېيىغاندىن كېيىن شەخسىي ھۇزۇر- ھالاۋەتنى كۆزلىمەي، نام- ئاتاققا بەرىلمەي، جامائەت پاراۋانلىقى ئىشلىرىغا ئىش- تىياق باغلاپ، نامراتلارغا يار- يۆلەكتە بولۇپ، ماڭارىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيەلەپ، ئۆز يېرىنىڭ مەدەنىيەت، مىللىي، دىنىي ئىشلىرىنى راۋاج- لاندۇرۇش، ئىگىلىكىنى گۈللەندۇرۇش ئۈچۈن تۆھپە قوشقان. جىەن بوزەن ئوقۇغۇچىلىق دەۋرىدىن باشلاپلا ئىنقىلابىي ئىلغار ئىشلارغا ئۆزىنى بېغىشلىغان. بىلىملىك زاتلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ۋەتەن، خەلق ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان، ئىنقىلاب غەلبە قىلغاندىن كېيىن خىزمەت كۆرسەتتىم دەپ مەغرۇرلانماي، ھۆكۈ- مەت ئىشىدا پاك- دىيانەتلىك بولغان. مەيلى ئىلگىرىكى يالقۇنلۇق ئۇرۇش يىللىرىدا بولسۇن ياكى كېيىنكى تىنچلىق يىللىرىدا بولسۇن، ئۇ ھەقىقەتكە ئىنتىلىش ئېتىقا- دىنى باشتىن- ئاياغ ئۆزگەرتمەي، جۇڭگو تارىخىنى ئو- مۇمىيۈزلۈك تەتقىق قىلىشتا چىڭ تۇرغان، كونا تەلىماتلار- غا قارىغۇلارچە ئەگەشمەي، نوپۇزلۇق مەنسەپدارلارغا خۇشامەت قىلماي، تارىخقا ئوبيېكتىپ، ئادىل مۇئامىلە قى- لىشتا چىڭ تۇرۇپ، جۇڭگو تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بايراق تىكلەپ بەرگەن. جىەن بوزەنىڭ ھاياتى ئېلىمىز- نىڭ مۇنەۋۋەر زىيالىيلىرىنىڭ قىممەتلىك ئەخلاق- پەزىلە- تىنىڭ نامايەندىسىدۇر.

جىەن بوزەن ئۇيغۇر بولۇپ، 1898- يىلى تاۋۇەن ناھىيەسىنىڭ جىەنجىگاك دېگەن يېرى (ھازىرقى فېڭشۇ يېزىسى خۇيزۇ- ئۇيغۇر كەنتى)دە دۇنياغا كەلگەن. تولۇق- سىز، باشلانغۇچ مەكتەپنى مەزكۇر كەنتتىكى مىللىي باش- لانغۇچ مەكتەپتە، تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپنى تاۋۇەن ناھىيەسى جاڭجىياك باشلانغۇچ مەكتىپىدە، ئوتتۇرا مەكتەپ- نى چاڭدېدىكى ئۆلكىلىك 4- ئوتتۇرا مەكتەپ (ھازىرقى چاڭدې شەھەرلىك 1- ئوتتۇرا مەكتەپ)تە ئوقۇپ، ئوقۇش پۈتكۈزگەندىن كېيىن ۋۇخەن مەخسۇس پەن ئو- قۇتۇش مەكتىپى (ھازىرقى ۋۇخەن ئۇنۋېرسىتېتى)گە كىرىپ ئوقۇغان. ئوقۇش پۈتكۈزگەندىن كېيىن، ئىنقىلابقا قاتناشقان. 1926- يىلى شىمالغا يۈرۈش ئۇرۇشىغا قاتناش- قان. بۇيۇك ئىنقىلاب مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ھەممە كۆچىنى تارىخ تەتقىقاتىغا بېغىشلاپ، تارىخ ئەسەر- لىرىنى يېزىش ئارقىلىق ئىنقىلابىي خىزمەت بىلەن شۇغۇل- لانغان. 1937- يىل 5- ئايدا جۇڭگو كومپارتىيەسىگە ئەزا بولغان. 1940- يىلدىن باشلاپ ئۇزاق مەزگىل جۇ ئېن- لەينىڭ رەھبەرلىكىدە چۇڭچىلىك، نەنجىلىك، شاڭخەي، شياڭگاك قاتارلىق جايلاردا بىرلىك سەپ ۋە نەزەرىيەۋى تەشۋىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ ۋەتەنپەرۋەر زاتلار، تەرەققىپەرۋەرلىك، دېموكراتىك ھەرىكەتلەر ۋە ئوقۇغۇچىلار ھەرىكەتلىرىنى رىغبەتلەندۇرگەن. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇ يەنە بىرلىك سەپ، مىللەتلەر خىزمىتى، نەزەرىيەۋى تەشۋىقات ۋە ماڭا- رىپ ئىشلىرى قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. مەملىكەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى 1- نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ئەزاسى، 1- ، 2- ، 3- نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتېيىنىڭ ۋەكىلى، مەركىزىي مىل- لەتلەر ئىشلىرى كومىتېتنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو پەنلەر ئاكا- دېمىيەسى پەلسەپە، ئىجتىمائىي پەن بۆلۈمىنىڭ ئەزاسى (ئاكادېمىك)، بېيجىڭ ئۇنۋېرسىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇشتەك بىر قاتار ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، جىەن بوزەن «مېنىڭ فامىلەم، مېنىڭ يۇرتۇم» ناملىق مەشھۇر ئىلمىي ماقالىسىنى يېزىپ، خۇنەن ئۇيغۇرلىرى، جۈملىدىن ئۆز ئەجدادىنىڭ غەربىي يۇرتلۇق ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى دە- لىللەپ چىققان.

جىەن بوزەننىڭ مۇھىم تۆھپىلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇ ۋىيېتنام كومپارتىيەسى ۋە ۋىيېتنام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرغۇچىسى خۇجمىننى تۇرلۇك چارە- ئامالالار بىلەن گو- مىنداڭ تۇرمىسىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىققان، ئىشەنچلىك

تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بۇ ئىشنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق بولغان:

1938-يىلى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش تىركىشىش باسقۇچىغا كىرگەنىدى. شۇ يىلى 8-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىكى مەلۇم بىر كۈنى چۇڭچىڭدا جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى جۇ ئېنلەي جىيەن بوزەننى چاقىرتىپ ئۇنىڭغا: «ۋېيېتنام مۇستەقىللىق ئۇيۇشمىسى (كېيىنكى ۋېيېتنام كومپارتىيەسىنىڭ تەكتى) نىڭ رەئىسى خۇ جىمىن گۇاڭشىدا قولغا ئېلىنىپتۇ. ھازىر گۇيلىندا تۇرۇشلۇق جاڭ فاكۇي ئىدارە قىلمۇاتقان 4-ئۇرۇش رايونىدا قاماقلىق ئىكەن. جۇڭگو كومموئنستىك پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى بىزنىڭ بارلىق چارە-ئامالالر بىلەن ئۇنى قۇتقۇزۇشىمىزنى قارار قىلدى» دەيدۇ. بۇنىڭدىن 10 كۈن ئىلگىرى خۇ جىمىن ۋېيېتنامنىڭ گاۋپىڭ ئۆلكەسىنىڭ بېيىۋ (ھىندىچىنى كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى تۇرۇشلۇق جاي) دېگەن يېرىدىن يولغا چىقىپ، گۇاڭشىنىڭ جىڭشى دېگەن يېرى ئارقىلىق جۇڭگو چېگرىسى ئىچىگە كىرىپ، چۇڭچىڭغا بېرىپ جۇ ئېنلەي بىلەن كۆرۈشۇپ، ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلىمەكچى بولغان. ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىنىڭ باشلىقى رۇەن xx ۋېيېتنامنىڭ ئىستىقبالىدىن ئۇمىدسىزلەنگەنلىكتىن، نەۋرە ئاكىسى ئارقىلىق يەرلىك ساقچى ئىدارىسىگە مەخپىي خەۋەر يەتكۈزگەن. شۇنىڭ بىلەن خۇ جىمىن دەرھال قولغا ئېلىنغان. جىيەن بوزەن خۇ جىمىننى قۇتقۇزۇش ۋەزىپىسىنى ئۆزىگە بېرىشنى قاتتىق تەلەپ قىلدۇ، مۇشۇنداق بولدىغانلىقىنى جۇ ئېنلەي ئاللىبۇرۇن قىياس قىلىپ بولغانىدى. چۈنكى بەش يىل ئىلگىرى نەنجىڭدا لى لیۇرۇنى قۇتقۇزغان ئىش ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا روشەن گەۋدىلىنىپ تۇراتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ جىيەن بوزەنگە مۇنداق دەيدۇ: «ئەھۋال ئەنە شۇنداق، خەلقئارا تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ ۋېيېتنام شۆبەسى چۇڭچىڭ قانۇن چىقىرىش مەھكىمىسىدىكى سۇن كېۋا بىر پارچە جىددىي تېلېگرامما يوللاپ، خۇ جىمىننى قويۇپ بېرىشنى ھاۋالە قىلغان. ئەمما سۇن كې دېگەن بۇ ئادەم بەكلا قورقۇنچاق بولۇپ كارغا كەلمەيدۇ. ھازىر بىز 1-قەدەمدە ئاشۇ تېلېگراممىنى قولغا چۈشۈرۈشىمىز، ئاندىن كېيىن مۇۋاپىق بىرەيلەننى تېپىپ ئۇنى جىاڭ جېيشىغا يۈزتۇرا تاپشۇرۇشىمىز لازىم...» قانۇن چىقىرىش مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى تەن جېن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىم سىزگە مەلۇم، مېنىڭ ئۇنىڭ بىلەن ھەم يۇرتداشلىقىم، ھەم شەخسىي ئاغىنىدارچىلىقىم بار. مېنىڭچە ئۇ بىزگە ياردەم قىلىدۇ» دەيدۇ جىيەن بوزەن. جىيەن بوزەن ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ، قانۇن چىقىرىش مەھكىمىسىگە بېرىپ تەن جېن بىلەن كۆرۈشىدۇ. تەن جېن جان دەپ ماقۇل بولىدۇ. سۇن كي تەن جېندىن كەلگەن تېلېفونىنى ئالغاندىن كېيىن، تېلېگراممىغا ئۆز قولى بىلەن: «مەھكىمە باشلىقىمىز تەن جېننىڭ مالال كۆرمەي ئەھۋالغا قاراپ بىر تەرەپ قىلىشىنى ئىلتىماس قىلىمىز. سۇن كې» دەپ تەستىق سالىدۇ. جىاڭ جېيشى بىلەن كۆرۈشۈشكە قايسى ئاتاقلىق ئادەمنى ئەۋەتىش كېرەك؟ جىيەن بوزەن لى زۇڭرېننى ئېسىگە ئالىدۇ. لى زۇڭرېن تېلېگراممىنى كۆرگەندىن كېيىن: «جىيەن ئەپەندى، بۇ خۇ جىمىن ئەپەندى ۋېيېتنام كومپارتىيەسىنىڭ داڭلىق ئادەمغۇ دەيمەن؟» دەپ سورايدۇ. جىيەن بوزەن دەرھال بۇ ئىشنىڭ پايدا-زىيىنىنى سۆزلەيدۇ: «مۇئاۋىن زۇڭتۇڭمىز ئويلاپ باقسا بولىدۇ، خۇ جىمىن ۋېيېتنام كومپارتىيەسىنىڭ داھىيسى، سەركەردىسى. ياپون قاراقچىلىرى گۇاڭشىغا كەلسە، كەلگۈلۈك ھەممىدىن ئاۋۋال ئۆزلىرىگە كېلىدۇ، مەسئۇلىيەت تىن قېچىپ قۇتۇلماق تەس. ۋېيېتنام گۇاڭشى بىلەن چىش بىلەن كالپۇكتەك يېقىن. ناۋادا كېيىنكى كۈنلەردە گۇاڭشىدا ياپون قوشۇنلىرى بىلەن تۇتۇشۇپ قالسىلا، ۋېيېتنام سىلىنىڭ چېكىنىدىغان ۋە ھۇجۇمغا ئۆتىدىغان بازىلىرى بولۇپ قالىدۇ». لى زۇڭرېن جىيەن بوزەننىڭ ئېيتقانلىرىنىڭ ئورۇنلۇق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ تۇز كۆڭۈللۈك بىلەن: «جىيەن ئەپەندى، مەن ئەتىلا خۇەن جاڭ (فېڭ يۈيشياڭنىڭ تەخەللۇسى) بىلەن بىللە بېرىپ، بۇ تېلېگرامنى جىاڭ زۇڭتۇڭغا يۈزتۇرا تاپشۇرىمەن» دەيدۇ. ئەتىسى لى زۇڭرېن فېڭ يۈيشياڭ بىلەن بىللە بېرىپ جىاڭ جېيشى بىلەن كۆرۈشىدۇ، جىاڭ جېيشى بۇ ئىشنىڭ پايدا-زىيىنىنى دەڭسەپ كۆرۈپ، مېھمان كۈتۈش ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى لى ۋېيغا جاڭ فاكۇيغا تېلېگراممىنى يوللاپ، خۇ جىمىننى دەرھال قويۇپ بېرىش توغرىسىدىكى بۇيرۇقنى يەتكۈزۈشنى ئېيتىدۇ. شۇنداق قىلىپ جىيەن بوزەننىڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن خۇ جىمىن گومىنداڭ

تۇرمىسىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ، بىر قېتىملىق خەۋپتىن ئامان قالدۇ.

جىيەن بوزەننىڭ پەرزەنتلىرىمۇ ئاتىسىنىڭ ئۆزىنى ئىلىم-پەن، تەتقىقات ئىشلىرىغا بېغىشلاش، ئىلىم-پەن ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىغا يار-يۆلەك بولۇش ئېسىل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ئالايلۇق، جيەن بوزەننىڭ ئوغلى، بېيجىڭدىكى «خۇاپۇ» شىركىتىنىڭ لىددەرى جيەن جىڭخەي يېقىندا جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىكى تەتقىقاتچى ھاشىم ئەپەندى قاتارلىقلارنىڭ «لوپنۇر دېيالېكتى» ناملىق 2-قىسىملىق ئىلمىي ئەسىرىنىڭ مىللەتلەر نەشرىياتىدا نەشر قىلىنىشىغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بېرىپ، بۇ ئەسەرنى ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى.

(3)

ئۆزىنى ئەمگەكچان، ئەقىل-پاراسەتلىك، باتۇر ئۇيغۇر ئوغۇلارنىڭ بىر تارمىقى دەپ ھېسابلايدىغان خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى جەريانىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ مول ۋە ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئەپسانە، رىۋايەت، قىسسە، چۆچەك، قوشاق ۋە ماقال-تەمسىللىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئۇنى ئۆزى ياشىغان مۇھىتنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشتۇرۇپ ئىجادىي بېيىتقان، خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇ بىباھا مەدەنىيەت مىراسلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە ۋەتىنىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ «جالۇ گوۋلانىڭ سۇ ئەكىلىشى»، «جالۇ گوۋلانىڭ ئىستقامەتتە ئولتۇرۇشى» قاتارلىق ئەپسانىلىرى ئەلۋەتتە داڭلىق. بۇ ئەپسانىلەرنىڭ نامايەن بولۇشىدا خەنزۇلار ئېتىقاد قىلىدىغان ئىلاھنىڭ نامىدىن كەلگەن. يەر نامايەن بولۇشىدا يەرلىك ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردىن كەلگەن بولۇپ، قويۇق يەرلىك تۇسكە ئىگە. ئۇ بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بىلەن خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئالماشقان ۋە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەرسە؛ يەنە بىر تەرەپتىن خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ قىممەت قارىشى بويىچە ئەپسانە توقۇشتەك ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

خۇنەن ئۇيغۇرلىرى فولكلورىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ چۆچەكلىرىدە ئاساسلىقى خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى (ئەسلى زاتى)، جەمئىيەت ئۆزگىرىشلىرى، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇشى قاتارلىقلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن «جۇ خۇڭۈنىڭ خوتۇن ئېلىپ بېرىشى»، «جۇ خۇڭۈنىڭ فامىلە ئىنئام قىلىشى»، «بەيجۇنىڭ ئوتۇغات قوبۇل قىلىشى»، «جاھىل ياۋغا قىلىچ چېپىش» قاتارلىق رىۋايەتلەردىكى باش قەھرىمانلارنىڭ ھەممىسلا زېرەك، باتۇر، ئۇرۇشقا ماھىر بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باتۇر ھەم پاراسەتلىك ئەكىلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئەۋلادلارغا ئەجدادلارنىڭ قىينىچىلىق ئۇستىدىن غەلبە قىلىش روھىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

خۇنەن ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنى ئىككى قىسىمغا بۆلۈشكە بولىدۇ. بىر قىسمى شىنجاڭدىن تارقىلىپ كەلگەن چۆچەكلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارىخى بىر قەدەر ئۇزاق. بۇنىڭغا «نەسىردىن ئەپەندى» قاتارلىقلارنى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۇنىڭ مەزمۇنى ئاستا-ئاستا مەھەللىۋىلەشكەن، يەنە بىر قىسمى بولسا ئۇيغۇرلار خۇنەنگە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن پەيدا بولغان. خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ئەمەلىي تۇرمۇش ئاساسىدا ئىجاد قىلغان. تارقالغان ۋاقتى ئانچە ئۇزاق بولمىغان چۆچەكلەر، رىۋايەتلەر، ھەسىلەن، «جيەن چىخۇانىڭنىڭ ھېكايىسى». خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ خەلق لەتىپىلىرىدە مىللەتنىڭ قىزىقى، خۇش چاقچاق ئالاھىدىلىكى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈلگەن. يۇمۇرلار تۇرمۇش ھەۋەسلىرى، كىشىلىك ھايات پەلسەپىسىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن.

خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا كۆپلىگەن مول مەزمۇنلۇق خەلق ماقال-تەمسىللىرىنى ئىجاد قىلغان، بۇلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ ماقال-تەمسىللەرنىڭ مەزمۇنى مول، تېمىسى ھەر خىل، تىلى راۋان، ئاممىباب، ئوخشتىشلىرى جايىدا، ئوبرازى ئېنىق، ئەستە قالدۇرۇشقا ئاسان.

ئۇنىڭدىن باشقا خۇنەن ئۇيغۇرلىرى يەنە ئاساسلىنى مەدھىيەلەيدىغان، ھەقىقىي چىن مۇھەببەتنى كۈيلەيدىغان، سەممىي ئاق كۆڭۈللۈكنى قەدىرلەيدىغان، ئەمگەك

مېۋىلىرىنى ئەزىزلەيدىغان، كىشىلىك تۇرمۇش پەلسەپىسىنى ئۆگىتىدىغان نۇرغۇن قوشاق، مەسەل، بالىلار چۆچەكلىرىنى ئىجاد قىلغان.

خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرى ئىچىدە نەسىردىن ئەپەندى ھەققىدىكى ھېكايىلەرمۇ خېلى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بۇنىڭغا خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا تارقالغان «ئەپەندىنىڭ ئۆيلىنىشى»، «جەرىمانە تۆلەش»، «ئالتۇن ۋە ھەقىقەت»، «ئەقىل ئىزدەش»، «دېھقاننىڭ قۇدرىتى»... قاتارلىقلارنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن. بۇ ھېكايىلەردە نەسىردىن ئەپەندى ئۆزىنىڭ چېچىلىكى، يۇمۇرلۇق قىزىق گەپلىرى ئارقىلىق فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى خان-پادىشاھ، ۋەزىر-سەركەردە، دىنىي ئاقسۆڭەك قاتارلىقلارنىڭ ئەپتى-بەشىرىسىنى دادىللىق ۋە ئۇستىلىق بىلەن ئېچىپ بېرىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ كۆچلۈك مۇھەببەت-نەپرەت ھېسسىياتىنى، ھەقىقەت ۋە گۈزەل تۇرمۇشقا بولغان ئىنتىلىشىنى ئىپادىلەپ بەرگەن، كىشىلەر ئۇنىڭدىن مەنىۋى روھىي ئوزۇق ئالغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنياغا داڭلىق قەھرىمانلىق داستانى (ئېپوسى) «ئوغۇزخان رىۋايىتى»مۇ خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا خېلى كەڭ تارقالغان. ئۇلارغا تارقالغان «ئوغۇز-خان رىۋايىتى»نىڭ تېكىستى ئانچە تولۇق بولمىسمۇ، ئەمما بۇ خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇيۇشۇشچانلىقىنى ۋە شىنجاڭ، خۇنەن ئىككى جايىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتاق تارىخىي مەنبەگە ۋە ئورتاق مىللىي ھېسسىياتقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ فولكلورى ئىچىدە ماقال-تەمسىللەرمۇ مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇلاردا ھازىرغىچە «قوم يىغىلسا تاغ بولۇر، ئەل يىغىلسا باغ (بولۇر)»، «مۇساپىر بولمىغىچە ئۇزۇن يۇرتنىڭ قەدرىنى بىلمەس»، «توشقاندەك 1000 يىل ياشىغىچە، شۇڭقاردەك بىر كۈن ياشا»، «بىر نېيەتتە ئۆم بولسا، قۇمدىن ئالتۇن چىقار»، «بىلىم ئالاي دېسەڭ، يىڭنە بىلەن قۇدۇق قاز»، «بىلىملىك ياشنار، ئۆلمەس، بىلىمسىز يىغلار، كۈلمەس»، «تېجەپ تۇتسالا مول بولۇر، بۇزۇپ چاچسالا چۆل (بولۇر)»، «بىر تال باشاق بىر قوشۇق ئاش»، «سىير ساغسالا سۇت چىقار، يەر تېرىسالا ئاش (چىقار)» قاتارلىقلار ئۆتەن، ئەل يۇرت، ئىنتىپاقلىق، باتۇرلۇق، بىلىم، تېجەشلىك بولۇش ھەققىدىكى چوڭقۇر پەلسەپىۋى ئىدىيە-يەتكە ئىگە ماقال-تەمسىللەر ساقلانغان. بىز خۇنەنلىك ئۇيغۇرلار يازغان «خۇنەن ئۇيغۇرلىرى» ناملىق كىتابنى تەرجىمە قىلىش داۋامىدا، بۇ كىتابقا كىرگۈزۈلگەن خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ فولكلورلىرىغا دائىر خېلى كۆپ ماتېرىياللارنى ئاپتونوم رايونىمىزدا ئاشكارا نەشر قىلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ فولكلورلىرىغا ئائىت كىتاب-ماتېرىياللاردىن ئەينى بويىچە تاپتۇق، بۇمۇ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن خۇنەندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ فولكلور جەھەتتىكى ھەمبەھاشلىق يېقىن مۇناسىۋىتىنى كۆچلۈك دەللىلەپ بېرىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان خۇنەن ئۇيغۇرلىرىغا دائىر ئەھۋاللارنى تونۇشتۇرۇش ۋە بۇ جەھەتتىكى تەكشۈرۈش ۋە خىزمەتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مەتبۇئاتلاردا بۇ ھەقتىكى ئۇيغۇرچە كىتاب، ماقالە ۋە تەتقىقات ماقالىلىرى خېلى كۆپەيدى. بۇنىڭغا خۇنەن ئۆلكىلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تۇزگەن، ئابلەت نۇردۇن بىلەن جۇمەخۇن تەرجىمە قىلغان، 1994-يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «خۇنەن ئۇيغۇرلىرى» ناملىق كىتابنى؛ تىلەك ئىبراھىم تۇزگەن «ئۇيغۇر ئالىمى جىيەن بوزەن» ناملىق كىتابنى؛ ئابلەت نۇردۇن يازغان «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان «خۇنەن ئۇيغۇرلىرىغا دائىر چوڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان «خۇنەن ئۇيغۇرلىرى»، «ئۇيغۇر ئالىمى جىيەن بوزەن ۋە خۇ جىمىن»، «خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ فولكلورى» قاتارلىق ماقالىلەرنى؛ ئابدۇرازاق سايىم قاتارلىقلار يازغان، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان «خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخى ھەققىدە مۇلاھىزە» ناملىق ئىلمىي ماقالىنى؛ ئەركىن ئىمىننىياز قۇتلۇق يازغان «تۇرپانشۇناسلىق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان «خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ خۇنەندە ئولتۇراقلىشىپ قېلىشىنىڭ سەۋەبى توغرىسىدا» ناملىق ئىلمىي ماقالىنى ۋە جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتى چاڭشادا ئاچقان ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىندا ئوقۇلغان خۇنەن ئۇيغۇرلىرىغا دائىر ئىلمىي ماقالىلەرنى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ.

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق ئاخبارات-نەشرىيات ئىدارىسىنىڭ ئالىي مۇھەررىرى)

غالىب بارات ئەرك

تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدا سېھرىلىك بىر زېمىن بار، بۇ ئويمانلىقتىكى ئەڭ پەس جاي بولغانلىقتىن بارلىق ئېقىنلار مۇشۇ تامان ئاقىدۇ، جۇملىدىن چوڭ ئېقىنلاردىن خوتەن، ياركەنت ۋە قەشقەر دەريالىرى ئاقسۇ دەريا سى بىلەن قوشۇلۇپ ھەيۋەتلىك تارىم دەريا سىنى شەكىللەندۈرگەن. تارىم ئېقىنى شەرقە قاراپ ئېقىپ، لوپنۇر ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىن شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ «يېشىل كارىدور»نى شەكىللەندۈرگەن ھەم داۋاملىق جەنۇبقا ئېقىپ، چاقىلىق ناھىيە بازىرىنىڭ 50 كىلومېتردەك شىمالىدا «قارا بوران كۆلى» (ھازىرقى «تارتما كۆلى» مۇشۇ كۆلنىڭ بىر قىسمى)نى شەكىللەندۈرگەن، «قارا بوران كۆلى»دىن ئېقىن تارتىپ مىرەن بوستانلىقىنىڭ 20 نەچچە كىلومېتر شەرقىي شىمالىدا «قارا قوشۇن كۆلى»نى ھاسىل قىلغان، سۇ ئۇلغايغان يىللاردا «قارا قوشۇن كۆلى»دىن ئېقىن تارتىپ نەچچە ئون كىلومېتر شەرقىدىكى «لوپ كۆلى»گە قۇيۇلغان. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ ھايا تلىقىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان يەنە بىر ئېقىن تەكلىماكان چۆلىدىن باشلانغان «قايدۇ دەريا سى» بولۇپ، باغراش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ، باغراش كۆلىدىن ئېقىپ چىقىپ شىمالغا ئېقىپ، كورلا ۋە لوپنۇرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، شەرقە قاراپ ئېقىپ لوپ كۆلىگە قۇيۇلىدۇ، بۇ دەريا بۇرۇن «كورلا دەريا سى» دەپ ئاتالغان، كېيىنچە كورلا ۋە لوپنۇردا دەريانىڭ قاسىنقىدىكى كۆنچى مەھەللىسى شەكىللەنگەنلىكتىن، «كۆنچى دەريا سى» دېگەن نامى ئومۇملاشقان (لوپنۇر ناھىيە بازىرى 1960-يىللىرىغىچە كۆنچى دەپ ئاتالغان، مويىسپىتلار ھازىرمۇ مۇشۇ نامنى قوللىنىدۇ). تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تۈزلەڭلىكلەردە دائىم ئېقىن يۆتكەپ تۇرغان، بەزى دەۋرلەردە قوشۇلۇپ جەنۇبقا ـــ تارىم دەريا سىنىڭ

ئېقىنى بويىچە ئېقىپ قارا بوران، قارا قوشۇن كۆللىرىگە قۇيۇلۇپ، ئاندىن لوپ كۆلىگە ئېقىپ كىرگەن. بەزى دەۋرلەردە قوشۇلۇپ شەرققە قاراپ ئېقىپ، كۆنچى دەريا-سىنىڭ ئېقىنى بويىچە لوپ كۆلىگە قۇيۇلغان، بەزى دەۋر-لەردە ئۆز ئېقىنلىرىدا ئېقىپ، كۆنچى دەرياسى لوپ كۆل-نى، تارىم دەرياسى قارا بوران، قارا قوشۇن كۆللىرىنى ئايلاغ قۇيۇلۇش ئورنى قىلغان. يەنە بىر ئېقىن قۇرۇم تاغ-لىرىنىڭ شەرقىي قىسمى بولغان ئالتۇنتاغ (بەزى مەلۇمات-لارچە ئالتىن تاغ ــ يەنى ئاستىن تاغ بولۇشى كېرەك)دىن باشلانغان چەرچەن دەرياسى چەرچەن ناھىيە بازىرىدىن ئۆتۈپ، شەرققە بۇرۇلۇپ، تاتراق بوستانلىقى ئارقىلىق ۋاششەھرىنىڭ شىمالى بىلەن قارا بوران كۆلىگە قۇيۇل-غان. مانا كۆرگىنىمىزدەك، تارىم ئويمانلىقىدىكى نۇرغۇن دەريا-ئېقىنلارنىڭ ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا ئېقىپ كېلىشى بۇ يەردە ھاياتلىق ئۈچۈن ناھايىتى ياخشى شارا-ئىتلارنى ھازىرلىغان. شۇڭا بۇنىڭدىن 6000 ـ 7000 يىللار بۇرۇنقى ئېپتىدائىي ئىنسانلار ئىشلەتكەن سېپتا تاش قوراللار، 4000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ بولغان «كىچىك مەرەن قەبرىستانلىقى» ۋە «قەدىمكى قەبرىستانلىق جلغا قەبرىستانلىقى» (گۇمۇگۇ)دىن مومىيا-لار بايقالدى.

بۇ سىرلىق ۋە سېھىرلىك زېمىن نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۆزىگە سېھىرلىۋالدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ نۇرغۇن چەت ئەل ئالىملىرى، ئېكسپېدىتسىيەچى-لىرى يوپۇرۇلۇپ كېلىپ تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىشقا كى-رىشىپ كەتتى، بۇلارغا پېرژېۋالسكىي، كوزلوف، بونۋا-لوت، سېۋىن ھېدىن، ستەيىن، خونتېكتون... قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. مۇشۇلارنىڭ ئىچىدە رۇسىيەلىك ئو-فىتسېر نىكولاي مىخايلوۋىچ پېرژېۋالسكىي (1839 ـ 1888) 1876 ـ يىلى غۇلجىدىن يولغا چىقىپ، تەكرىتاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، قارا شەھەر ـ كورلىغا كەلگەن. ئۇ 1876 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىن كورلىدىن لوپ كۆلىنى نىشان-لاپ يولغا چىققان. جەنۇبقا قاراپ يۈرۈپ، تارىم دەريا-سىنى بويلاپ، قارا بوران ۋە قارا قوشۇن كۆللىرىگە كەلگەن. پېرژېۋالسكىي 1877 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنە-دىن 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىگىچە قارا قوشۇندا تۇرۇپ تەكشۈ-رۈشتە بولغان، شۇ قېتىم قايتقاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ تارىخ-تىكى لوپ كۆلىنى بايقىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئورنىنىڭ جۇغگو-نىڭ خەرىتىلىرىدە خاتا ئىكەنلىكى، ئورنى جۇغگو خەرىتە-لىرىدىكى كۆلىنىڭ بىر گىرادۇس جەنۇبىدا ئىكەنلىكىنى ئېلان قىلغان. ئىتالىيەلىك داڭلىق سەييياھ ماركوپولودىن كېيىن، تۇنجى بولۇپ لوپ رايونىغا كەلگەن پېرژېۋالىس-كىيدىن كېيىن، 1885 ـ يىلىدىن 1887 ـ يىلىغىچە ئەنگلىيە-لىك كارىپي ۋە دالگلىش، 1887 ـ يىلى ياڭخاسبەند، 1889 ـ يىلى فىرانسىيەلىك بونۋالوت، 1889~1890 ـ يىللىرى گىروم گىمايلوف قاتارلىقلارمۇ لوپ رايونىغا كېلىپ تەك-شۈرۈشتە بولغان. پېرژېۋالسكىي يەنە بىر قېتىملىق ئېكس-پېدىتسىيەسىدە 1885 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىگىچە قارا قوشۇن كۆلى بويىدا تۇرۇپ تەكشۈرۈشتە بولغان. پېرژېۋالسكىينىڭ لوپ كۆلىنىڭ ئورنى توغرىسىدىكى بايانلىرىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، ئىلىم ساھەسىدە زىلزىلە قوزغىغان. 1888 ـ يىلى گېرمانىيە-لىك شەرقشۇناس بارون ۋون رىچخوفېن (1833 ـ 1905) پېرژېۋالسكىي بايقىغان «لوپ كۆلى»نىڭ ئورنىدىن گۇ-مانلىنىپ، ئۇنىڭ تارىم دەرياسىنىڭ ئايلاغ قۇيۇلۇش كۆلى ــ يەنى تارىختىكى لوپ كۆلى بولماستىن، بىر ئارىلىق كۆل ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. 1893 ~ 1894 ـ يىللىرى رۇسىيەلىك كوزلوف لوپ رايونىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىدا قۇرۇق ئېقىندىن بىرى بارلىقىنى بايقىغان بولسىمۇ، بۇ قۇرۇق ئېقىن، يەنى كۆنچى دەريىسى ئېقىنى بويىچە تەكشۈرۈپ تارىختىكى لوپ كۆلىگە يېتىپ بارالمىغان. بۇ ۋاقىتتا رىچخوفېننىڭ شاگىرتى، شۋېتسىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى سېۋېن ئاندېر-رىس ھېدىن (1865 ـ 1952) لوپ كۆلىنىڭ سىرىنى ئېچىش ئۈچۈن دىيارىمىزغا كېلىپ ئېكسپېدىتسىيەسىنى باشلىغان. 1896 ـ يىلى سېۋېن ھېدىن كۆنچى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋە تارىم دەرياسىنىڭ تارىملىرى توغرىسىدىكى قا-راشلىرىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، كوزلوف «لوپ كۆلى» ناملىق بېروشورا نەشر قىلدۇرۇپ، كۆنچى دەرياسى شەرققە ئېقىپ بېرىپ قارا قوشۇن كۆلى (پېرژېۋالسكىي بايانىدىكى لوپ كۆلى)گە قۇيۇلدۇ دەپ يېزىپ، سېۋېن ھېدىننىڭ قاراشلىرىنى ئىنكار قىلغان ۋە پېرژېۋالسكىينىڭ شۆھرىتىنى قوغدىماق بولغان. سېۋېن ھېدىن مۇشۇ مۇنا-زىرىلەرنى چۆرىدەپ تەكشۈرۈشى نەتىجىسىدە، 1900 ـ يە-لىنىڭ باشلىرىدا كۆنچى دەرياسىنىڭ كەڭلىكى 91.4 مېتر، چوڭقۇرلۇقى 3.66 مېتردىن 4.58 مېتىرغىچە كېلىدىغان

قۇرۇق ئېقىنىنى بايقىغان ھەمدە تارىختا تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرى مۇشۇ ئېقىن بويىچە ئېقىپ لوپ كۆلىگە قۇيۇلۇ-غان دەپ قاراپ، دەريا بويلاپ تەكشۈرۈپ، ئاخىر كىرو-ران شەھرى خارابىسگە يېقىن بولغان لوپ كۆلىنى بايقى-غان ھەم مۇشۇ تەكشۈرۈشلىرىنى ئاساس قىلىپ «كۆچمە كۆل» نەزەرىيەسىنى 1902-يىلى ئېلان قىلغان. سېۋېن ھېدىن ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى باشلاپ قارا قوشۇن كۆ-لىنى نىشانلاپ كېتىۋاتقاندا زاپاس سۇيى خېلىلا ئازلىغانى-دى. ئۇلار بىر ئويمانغا كېلىپ يۇلغۇن تۇۋىددىن قۇدۇق قازماقچى بولغاندا، ئالدىنقى كۇنىدىكى قونالغۇسىدا گۈر-جەكنى ئۇنتۇپ قالغانلىقىنى بىلىشكەن. ئەترەتتىكىلەرنىڭ ھاياتى ئۈچۈن گۈرجەك ئىنتايىن مۇھىم ئىدى، ئۇنى تېپىپ كېلىشنى لوپلۇق ئۇيغۇر يىگىتى ئۆردەك تەلەپ قىلغان. سېۋېن ھېدىن بۇران چىقىش ئېھتىماللىقىنى بىل-گەچكە كۆپ ئەنسىرىگەن بولسىمۇ، ئەترەتتىكىلەرنىڭ ھا-ياتى ئۈچۈن ئۆردەكنىڭ بېرىپ تېپىپ كېلىش تەلىپىگە قو-شۇلغان ھەمدە ئۆزىنىڭ ئېتىنى ئۇنىڭغا بېرىپ، ئۇچرىشال-مىسا قارا قوشۇن كۆلىنى نىشانلاپ مېڭىشنى تاپىلاپ يولغا سالغان. ئۇنىڭ ئويلىغىنىدەك، ئارىدىن ئىككى سائەت ئۆتكەندە، قاتتىق بۇران چىققان. گۈرجەكنى ئىزدەپ يولغا چىققان ئۆردەك قاتتىق بوراندا يولدىن ئېزىپ قېلىپ بىر خارابلىككە بېرىپ قالغان ھەم شۇ يەردە تۇنە-گەن. شامال پەسەيىپ، تاڭ سۈزۈلگەندە ئۆزى بېرىپ قالغان خارابلىكتىن ئويما بېزەك بار بىر نەچچە ياغاچنى ئاتقا ئارتىپ گۈرجەكنى تېپىپ سېۋېن ھېدىنلارغا يېتىش-كەن، بۇ 1900-يىل 3-ئاينىڭ 28-كۈنى ئىدى. سېۋېن ھېدىن ئۆردەك ئېلىپ كەلگەن ياغاچ بېزەك ۋە قەدىمكى خارابە توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلاپ تولىمۇ ھاياجانلاۋ-غان، گەرچە دەرھال بېرىپ تەكشۈرگۈسى بولسىمۇ، سۇ، ئوزۇقلۇق، تەبىئەتنىڭ ئىللىشى، بۇران پەسلىنىڭ يېتىپ كېلىشى قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن 3-ئاينىڭ 13-كۈنىدىن باشلاپ ئىسلام باي كېچىسى ئوت يېقىپ بەلگە بېرىۋاتقان قارا قوشۇن كۆلى تامان يۈرۈشكە مەجبۇر بولغان ھەمدە ئۆردەككە كېيىنكى يىلى ئۇزىنىڭ قايتا كېلىدىغانلىقىنى، يول باشلاپ ئاشۇ خارابىگە ئېلىپ بېرىشنى جېكىلىگەن.

1901-يىلىنىڭ بېشىدا سېۋېن ھېدىن يەنە ئەترەت تەشكىللەپ كۆنچى دەريا‌سى ۋە تارىم دەريا‌سى بويلىرىدا تەكشۈرۈشتە بولغان ھەمدە خەرىتىسىنى سىزغان. 3-ئايدا ئۆردەك ئالدىنقى يىلى بايقىغان خارابىلىك (ستەيىن 1906-يىلى LB دېگەن شەرتلىك بەلگىدە كۆرسەتكەن)، ھازىر كىروران شەھرى خارابىسى دېيىلمۇاتقان قەلئە (ستەيىن 1906-يىلى LA دېگەن شەرتلىك بەلگىدە ئاتىغان) ۋە باشقا خارابىلىلەرنى بايقىغان ھەم تەكشۈرگەن. مۇشۇ تەك-شۈرۈش داۋامىدا 150 پارچە تارشا پۈتۈك ۋە قەغەز پۇ-تۇكلەرنى قېزىپ چىققان. دوكتور سېۋېن ھېدىن شەھەر خارابىسىدىن تاپقان يادىكارلىقلارنى ۋېسبادىنىدىكى پىرو-فېسسور ھېركارېل ھملىينىڭ تەتقىق قىلىشىغا تاپشۇرغان. ھملي تېپىلمىلاردىكى يازمىلارنى تەتقىق قىلىپ، خەنزۇ-چە پۈتۈكلەردە بۇ شەھەرنىڭ نامىنىڭ 楼兰 بولۇپ، 3-ئەسىرلەردە گۈللەنگەنلىكىنى دوكلات قىلغان. ھملي قازا قىلغاندىن كېيىن، ۋېسبادىنىدىكى پىروفېسسور كونراد دا-ۋاملاشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان، شۇنداق تەتقىقاتلار نەتىجە-سىدە، شەھەر نامىنىڭ قارۇشتى يېزىقىدا kroraina دېيىل-گەنلىكى نامايان بولغان. ئالىملار تەتقىق قىلىش ئارقىلىق كىروران شەھرى خارابىسىدىن بايقالغان، قارۇشتى يېزىقى-دىكى kroraina بىلەن خەنزۇ يېزىقىدىكى 楼兰نىڭ بىر جاي ئىكەنلىكىنى بېكىتكەن. 1901-يىلى تۇنجى بولۇپ گېرمانىيەلىك ئالىم كارې ھېملي 楼兰نىڭkroraina نىڭ تەلەپپۇز تەرجىمىسى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ تەدقىقاتلار ئەينى زامانىدىكى خەنزۇچە يازمىلاردا يېزىلغان 楼兰نىڭ سىرلىق لوپ كۆلىگە ئانچە يىراق بولمىغان خا-رابىنىڭ نامى ئىكەنلىكى ئېنىقلانغاندىن كېيىن، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار تېخىمۇ ئەۋجىگە چىققان ھەمدە يوقىلىپ كەتكە-نىگە 1000 يىلدىن ئاشقان كىروران قەدىمكى شەھرى توغرۇلۇق ئىزدىنىشلەر قىزىق تېمىغا ئايلانغان. ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدىكى كىروران نامى قارۇشتى يېزىقىدىكى نامىنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى krorainaدىن كەلگەن. بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا «كىروران» ياكى «كىروران» دېيىلگەن بۇ نام، يېڭى ئىملا قائىدىسى بويىچە «كىروران» دەپ يېكە-تىلگەن. سىماچىيەن «ھۇنلار تەزكىرىسى»دە: «روران (楼兰)، ئۇيسۇن، ئوغۇز ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 ئەل تىنچىتلىدى ھەممىسى ھۇنلارغا تەۋە بولدى» [1]، دېيىلگەن بايانىدىكى «روران» ئەنە شۇ شەھەرىدۇر. 925-يىلى يېزىلغان «تاڭغۇت يولغا سياھەت» ناملىق ئەسەر دە «روروۋناتا» [2] دېگەن تەدىشىمۇ بار، بۇ خۇددى خوتەنىنىڭ بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىكى قوردان دېيىلىش بىلەن

بىلله «قۇستانا» دەپ ئاتالغىنىغا، ئۇيغۇر ئالىمى سېڭقۇ سەلى تۇتۇلۇك چەرچەننى «سارمادان بالىق» دەپ ئاتىسا، باشقا مەنبەلەردە «چالمادانا» دەپ خاتىرىلەنگىنىگە ئوخشاش. ئىلىم ساھەسىدىن ئالغاندا، كىروران نامىنى گېرمانىيەلىك ئالىم ھېرمان «شەھەر» [3]، پروفېسسور ملك فەنرېن «زېمىن، تۇپراق» [4]، دېگەن مەنىدىكى ئىبارە دەپ قارىغان. ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلەر مۇشۇ نامنى قانداق تەلەپپۇز قىلىش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلماقتا. مەسىلە، kroraina نامىدىكى k تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنامدۇ، دېگەندەك. قىسمەن ئوقۇرمەنلەر خەنزۇچىدىكى 楼兰 (loulan)گە قاراپ، ئەسلىي «روران» دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولسا كېرەك، دەپ قارىغان. بۇ مەسىلە، ئەمەلىيەتتە ئالىملارنىڭمۇ دىققىتىنى قوزغىغان. دوكتور ستەيىن «غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيەسىدىن خاتىرە» ناملىق كىتابىدا مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن، جۇملىدىن 楼兰نىڭ kroraina دەپ تىرانسكرىپسىيە دېيىش كېرەكمۇ؟ دېگەن سوئالنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ نامنىڭ kroraina ياكى krorayinaنى مەنبە قىلغانلىقى توغرىسىدا مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن دوكتور ستەيىن، خەنزۇ تىلىدا يېرىم سوزۇق تاۋۇش r بولمىغانلىقتىن I غا ئالماشتۇرغان، دەپ قارىغان ھەمدە «ئەگەر، بارلىق چەت ئەلچە ئىسىملارنى خەنزۇ تىلىغا ئوقۇلۇشى بويىچە تەرجىمە قىلغاندا كۆرىلىدىغان قەيىنچىلىق ھەمدە تالاي سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇرۇنقى نامالارنى تىرانسكرىپسىيە قىلىشتا بىرەر پىرىنسىپنىڭ بولماسلىقىدىن قارىغاندا، 楼兰نىڭ 克罗 (kro)غا ئەك يېقىن كېلىدىغان تەلەپپۇز ئىكەنلىكىنى ئويلاپ يېتىمىز. 兰(lan) تەلەپپۇزىنى 来那 (raina) ياكى 来伊那 (rayina)غا نايەتى يېقىن كېلىدۇ» [5]، دەپ يازغان. كىروران نامىنى مىلادىيە 2-ئەسىردىكى گىرېك ئالىمى پتولمېينىڭ «جۇغرافىيە» ناملىق كىتابىدا khauranai سوغداچە پۇتۇكلەردە kr´wr´n ئۇدۇن يېزىقىدا raurana، دەپ خاتىرىلەنگەن. ياپونىيەلىك ئالىم ناكازاۋا كازۇتوشى «كىروران خانلىقى» ناملىك كىتابىدا، قارۇشتى يېزىقىدىكى kroraina نامنى بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن ئادەملەر ئېلىپ كەلگەن سۆزلەم بولۇپ، ھىندى تىلىدىكى تۇپراق دېگەن سۆزدۇر، 楼兰 ئەنە شۇ سۆزدىن تەلەپپۇز تەرجىمىسى قىلىنغان [6]، دەپ قارىغان. مېلك فەنرېن 楼兰 نامنى قارۇشتى يېزىقىدىكى krorainaنى ئەمەس، يەرلىك كىشىلەرنىڭ تىلىدا قويۇلغان ئىسىمدىن تەلەپپۇز تەرجىمىسى قىلىنغان [7]، دەپ قارىغان.

ھەر تۈرلۈك پەرەزلەردىن كۆرە، kroraina دەپ تەرانسكرىپسىيە قىلىنغان نامنىڭ قارۇشتىچىدە قانداق ئۇقۇلۇشى مۇھىم ھالقا ھېسابلىنىدۇ. قارۇشتى يېزىقىنى تەتقىق قىلىدىغان پروفېسسور لېن مېيسۇن، كىروران توغرۇلۇق خېلى چوڭقۇر تەتقىقاتلارنى يۈرگۈزگەن تەتقىقاتچى مېلك فەنرېن... قاتارلىقلار krorain نامنى 库罗来纳 ياكى 因楼拉克 دەپ ئوقۇغان، بۇ توغرا بولۇشى مۇمكىن، قارۇشتى يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسىدە kr تاۋۇشىنىڭ بولغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ھازىر كىروران شەھىرى دەپ قارىلىۋاتقان LA ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خارابىلىكلەردىن تېپىلغان يازما پۈتۈكلەر ئىچىدە خەنزۇچە 楼兰 دېگەن جاي نامى بارلىرىدىن LA خارابىسىدىن 17 دانە، kroraina دېگەن نام بار قارۇشتىچە پۈتۈكلەردىن ئالتە دانە تېپىلغان (قارۇشتى يېزىقىدىكى كىروران نامى بار پۈتۈكلەردىن LA خارابىسىدىن ئىككىسى، LB خارابىسىدىن بىرى تېپىلغان. بۇلاردىن kh.696، kh.678، kh.706 نومۇرلىدىكىلەر ئەك مۇھىم، مۇشۇ ئۇچ ۋەسىقە LA خارابىسىنىڭ كىروران شەھىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن). مانا بۇلار، بىر جاي نامنىڭ ئىككى خىل يېزىقتىكى خاتىرىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇلار LA خارابىسىنىڭ كىروران شەھىرى ئىكەنلىكىنى، يەرلىك خەلقنىڭ يۈرتىنى «كىروران» دەپ ئاتىغانلىقىنى، قارۇشتى يېزىقىدا مەلۇم دەرىجىدە سانسكرىتچىلاشقان ھالدا kroraina دەپ، خەنزۇچە مەنبەلەردە ئەينى ۋاقىتتىكى خەنزۇ تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە 楼兰 دەپ تەلەپپۇز تەرجىمىسى قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى.

7-ئەسىردىكى «بۇيۇك تالاي دەۋرىدىكى غەربكە سایاھەت خاتىرىسى»دە يېزىلىشىچە، راھىب شۇەنزاڭ ھىندىستاندىن نوم ئېلىپ ۋەتەنگە قايتىشتا پامىردىن ھالقىپ يەكەن، قەشقەر، خوتەن، چەرچەن، چاقلىق، دۇنخۇاڭ ئارقىلىق ماڭغان. شۇەنزاڭنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن خاتىرىلەنگەن يۇقىرىقى كىتابنىڭ 12-جىلدىدا، بۇددىغا ھۆرمەتسىزلىك قىلىنغانلىقتىن قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن 曷劳落迦 شەھىرىنىڭ رىۋايىتى خاتىرىلەنگەن پروفېسسور سۇ بەينىڭ تەتقىق قىلىشچە، رىۋايەتتە بايان قىلىنغان 曷劳落迦 krolayna دېگەن نامنىڭ تەلەپپۇز تەرجىمىسى ئىكەن. ئۇ، 曷劳落迦 رىۋايىتىنى قارا دۆڭ خارابىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، نامى krolayna

نىڭ باشقىچە تەرجىمىسى، «شەھەر» [8] دېگەن مەنىدە دەپ قارىغان ۋە «كىروران قەدىمكى شەھىرى ئورنىنىڭ بېكىتىلىشى، سېۋىن ھېدىن بايقىغان خەنزۇچە پۈتۈكلەر» دە ئېنىق يېزىلغان 楼兰نىڭ دېگەن ئىككى خەتتىن كەلگەن. قارۇشتىچە ئارخېلاردا krolayna سۆزلىمى تەكرار چېلىقىدۇ، ئۇنىڭ مەنىسى «شەھەر» دېگەنلىكتۇر. krolayna خەنزۇ تىلىدىكى 楼兰 نىڭ ئېتىمولوگىيە مەنبەسى. 楼兰نىڭ «شەھەر» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكى خەنزۇچە ۋە قارۇشتىچە ماتېرىياللار ئارقىلىق بېكىتىلگەن» [9]، دەپ يازغان. يۇقىرىقى رىۋايەتتە ئېيتىلغان 曷劳落迦 شەھىرى بىلەن قارۇشتى يېزىقىدىكى krolayna نىڭ تەلەپپۇز يېقىنلىقى بىر نامنىڭ ئىككى خىل خاتىرىسى ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. مۇشۇ رىۋايەت بىلەن 14-ئەسىردىكى شەھىرى كىتىك ھەققىدىكى رىۋايەتنىڭ ئوخشاشلىقى، ئەينى زاماندا 曷劳落迦 ھەققىدىكى رىۋايەتنىڭ ناھايىتى كەڭ تارقالغانلىقىنىڭ دەلىلى بولۇشى مۇمكىن. 曷劳落迦 دېگەن نامنىڭ ئەينى زاماندىكى تەلەپپۇزى مەسلىسى مۇھىم ھالقىلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. مانا مۇشۇنىڭغا پاكىتلارغا ئاساسلانغان ئالىملار يۇقىرىقى نامنى كىروران شەھىرىنىڭ نامى، krova سۆزلىمىگە ئەنەتكەكچە ئۇلانما ka ئۇلانغان، kroraimna نامىنىڭ ئۆزى دەپ قارىغان [10].

krorainaنىڭ ئوقۇلۇشى مەسلىسىگە ئارخېئولوگ، دوكتور فولك بېرگمانمۇ دىققەت قىلغان، ئۇ، «تارىم ئويمانلىقىدا تېپىلغان قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردە، بۇ يەرنىڭ نامى kroraina ياكى kroraimna دەپ ئاتالغان. كېيىنچە يەنە بىر خىل raurata دەپ تەلەپپۇز قىلىش شەكىللەندى. پروفېسسور كارلگېرىن ماگا ياخشى كۆڭلىنى ئىزھار قىلىپ، kroraina قەدىمكى تەلەپپۇزى glulan بولۇشى كېرەك، دەپ ئۇقتۇرغاندى. بۇنداق تەلەپپۇز قىلىش قارۇشتى يېزىقىنىڭ تەلەپپۇزىغا ناھايىتى يېقىنلاشقان» [10]، دەپ يازغان.

دېمەك، كىروران ئەسلىي كىروران شەھىرىنى مەركەز قىلغان بىر ئەلنىڭ نامى بولغان. بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ نامنى قەدىمدە روران كۆلى دەپ ئاتالغان لوپ كۆلىنىڭ نامىدىن كەلگەن دەپ قارىغان. مەيلى قانداق بولمىسۇن، ئەينى ۋاقىتتا شۇ زېمىندا ياشىغان كىرورانلىقلارنىڭ تىلىدىكى جاي نامى سانسكرىتچىلاشتۇرۇلغان ھالدا kroraina دەپ خاتىرىلەنگەن، 楼兰 مانا مۇشۇ نامنىڭ ياكى يەرلىك خەلقنىڭ تىلىدىكى نامنىڭ باشقىچە تەلەپپۇز تەرجىمىسىدىن ئىبارەت. بۇ نام ئەسلىدىن چاقىلىق ناھىيەسى تەۋەسىدىكى لوپ كۆلىگە ئانچە يىراق بولمىغان بىر قەدىمىي شەھەرنىڭ ھەمدە شۇ شەھەرنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان بىر خانلىقنىڭ نامى ئىدى، شۇنىڭدىن كېيىنكى يازمىلاردا چاقىلىق رايونىدىكى شەھەرلەرنىڭ ئەسلىي قەيەرلىكىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈشتە ئېنىقلىغۇچى قىلىپ ئىشلىتىلگەن، يەنى بۇ كىرورانىدۇر دەپ بايان قىلىنغان. بۇ شۇ شەھەرنىڭ قەدىمدىنلا ناھايىتى مەشھۇرلۇقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. يۇقىرىقىلارغا ئاساسلانغاندا، kroraina نامىنى كىروران ياكى قروران دەپ ئوقۇش بىر قەدەر مۇۋاپىق، بۇ نامنىڭ ئەسلىي يەرلىك ئاھالە تىلىدىكى شەكلى كىرورا ياكى قرور، قورا (تىلمىزدىكى قورو؟) بولۇشىمۇ مۇمكىن، يۇقىرىقى نامنىڭ سانسكرىتچىلاشقان شەكلى بويىچە يەشمە بەرگەندە «شەھەر» دېگەن مەنىنى ئالالايتقان.

ئىزاھاتلار:

[1] سماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 407-بەت.

[2] سماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 490-بەت.

[3] ھېرمان: «كىروران»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006-يىلى خەنزۇچە نەشرى، 58-بەت.

[4] مېلك فەنرېن: «كىرورانىنىڭ يېڭى تارىخى»، نۇر گېزىتى نەشرىياتى ۋە يېڭى زېلاندىيە ھوللاند نەشرىيات چەكلىك شىركىتى، 1990-يىلى خەنزۇچە نەشرى، 20-بەت.

[5] ستەيىن: «كىرورانىدىن ئۆتۈش»، گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى 2000-يىلى خەنزۇچە نەشرى، 124-بەت.

[6] جياڭ شوپىڭ: «جۇڭگودىكى «بومپېي ــ سىرلىق شەھەر كىروران»، «شىنجاڭ تارىخ مەدەنىيىتى»، 2007-يىللىق خەنزۇچە سان 20-بەت.

[7] مېلك فەنرېن: «كىرورانىنىڭ يېڭى تارىخى»، جۇڭگو نۇرلۇق گېزىتخانىسى نەشرىياتى، يېڭى زېلاندىيە ھوللاند نەشرىيات چەكلىك شىركىتى 1990-يىلى خەنزۇچە نەشرى، 21-بەت.

[8] سۇ بەيي: «شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيەلىك بايقاش ۋە غەربىي يۇرت كۆلتۇرى»، ئاۋرېل ستەيىننىڭ شياڭدا تەرجىمە قىلغان: «ستەيىننىڭ غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيەسىدىن خاتىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2010-يىلى خەنزۇچە نەشرىگە كىرگۈزۈلگەن باشلانما ماقالە، 4-بەت.

[9] جۇڭ شىڭ: «غەربىي يۇرت يەر نامىلىرىنى تەھقىقلەش»، دۆلەتلىك كۇتۇپخانا نەشرىياتى 2008-يىلى خەنزۇچە نەشرى، 390-بەت.

(ئاپتور: چاقىلىق ناھىيە تېلېگرافخانىسى)

تەيى بىلەن زۆھرە

(داستان)

قەسىل بۇرۇنقى مۇقەددەم ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ ھېكايەتلەردىن تەيى پادىشانىڭ ھېكايەتلىرىدىن بىر لەتىپ سۆز كەلتۈرۈپدۇر-لەر كىم، ئەلقىسسە، ئاق خان قارا خان ئاتلىق ئىككى پادىشاھ بار ئەردى. لاۋې لەشكەرلەرى ھەددى ھېسابسىز تولا ئەردى. دەفنە (دۇنيا) ئالتۇن-كۈمۈش، لەئىل-جەۋاھىر، زەر-زىۋەر بىسىيا (ر) تولا ئەردى، ئەمما قەرزەندلەرى (پەرزەنتلەرى) يوق ئەردى. كېچە-كۈندۈز يىغلاپ ھۈكەما مۇنەججىملەرنى يىغىپ تەدەبىۋرنى سورادىلەر. ئايدىلارىكىم، ئەي پادىشاھ ئامنەھرى سەدىقە قىلىپ خۇدادىن تىلىمەك كېرەك، دەپ مەسلىھەت بۇ يەرگە قارار تاپتىلەر. ئەلقىسسە ۋەزىرلەر ئەيدى-«ئەي پادىشاھى ئالەم، سەن دۇئاغا قول كۆتۈر-گەيسەن، بىزلەرئامىن دېسەك، ئىنشائاللاھ تەئالا دۇئايىمىز دەرگاھ (ھەققىدە) ئىجابەت بولسا قەرزەند سالىھ ئاتا قىلسا كېرەك»، — دەپ. پادىشاھ كۆزىنى كۆككە تىكىپ قول كۆتەرىپ دۇئاغا ئاغىز ئاچتى، ھەمى لەشكەر «ئامىن، ئامىن» دېدىلەر. شول زامان دۇئا-لەرى مۇستەجاب بولدى. ھەر ئىكى پادىشاھنىڭ مىلىكەسى ھامىلە بولدى، توقۇز ئاي، توقۇز سائەت بولدى، ئىكۈيلەن ئاندىغ ۋەدە قىلىشتىلەر كىم «ئىكى قەرزەنت ئوغۇل بولسا ئالتۇن بۆشۈك بىر

بولسۇن، مۇبادا بىرى ئوغۇل بىرى قىز بولسا بىرىنى بىر-رىگە ئەلىشتۇرۇپ بېرسەك»، ــ دەپ ۋەدە قىلىشتىلەر. ئاممىا كۇنلەر دە بىر كۇن ئىسكى پادىشاھ شىكارغا چىقار بولدى، سەكىز يۇز شاھ كېمان يىگىتلەر بىلە قۇش-قارچى-غەلەرنى ئالدۇرۇپ ئاۋغا ئاتلاندى. ئەممىا شىكارگاھى ئاندىغ بازار تاپتىكەن، بۇغا-مارال، كىك، توشقان، غاز، ئۆردەك ھەر قىسىم جاندارلەرنى شىكار قىلىپ، ئاق خان شىكاردىن يەنىب كېلۇر ئەردىلەر. ئەلقىسسە، بۇلارنىڭ كۆچىلەرى ھاملەدار ئەردىلەر. ئاق خانىنىڭ كۆچىلەرى ئوغۇل تۇغدى، قارا خانىنىڭ كۆچى قىز تۇغدى، ئاممىا بۇ خاتۇنلەر خۇشاللىقىدىن خەبەرگە ئەلچى ئىبەرەلى دەپ، ئاق خانغا ياراغ-جابدۇق، جېبە-جېۋشېن ئەلپ يۇز مىڭ ئاس-ئاسە دەبدەبە بىلەن خوش خەبەرگە ئەلچى رەۋان قىلدى. ئاممىا قارا خانغا ئىبەردەدۇرغان ئەلچەسنى ئۇپا بىلەن ئاقارتىپ، ئوسما بىلەن كۆكەرتىپ، ئەڭلىك بىرلە قىزارتىپ، قاراخانغا خەبەرگە ئەلچى رەۋان قىلدى. ئەلقىسسە، ئاق خانىنىڭ ئەلچىسى يېتىپ كەلدى، ئاق خان يەراقتىن كۆردىكىم نىشانەلەردىن بىلىپ، ئات يۇگۇرتۇپ كېلۇر ئەردى، قەزارا ئاتنىڭ پۇتى بىر ساچقانىڭ تۆشۈكىگە سەپلىپ ئات يېقىلدى، ئاتنىڭ يۇلۇنى ئۇزۇلدى، ئاق خان بوينى ئۇزۇلدى، جان بەھەق تەسلىم قىلدى. ئانغىچە قاراخانىنى ئەلچىسى يېتىپ كەلدى. قارا خان كۆرۈپ مەنىڭ خاتۇنۇم بىر چاپان ياماغۇچىنى توغۇپدۇر دەپ مەلال بولۇپ ئاھەستە-ئاھەستە كېلىپ كۆرسەلەر، ئاق خان يولدا ئۆلۈپدۇر. قارا خان بۇ ۋاقەنى كۆرۈپ پەردىشان بەدىماغ بولۇپ ئاق خان جەسەدىنى شەھەرگە يەقىن ئەكېلىپ نامازىنى ئوتەپ، دەفنە قىلىپ، ئاندىن كىن شەھەرگە چېرىپ يارلىغ قىلىپ ئەيدىلەركىم، «ئىكى ئىنەگە سالىنلەر، ئايالىلەر ئىلمىلداش بولمەسۇن»، ــ دېدىلەر. ئاممىا ئايالىلارغا ئانچۇنان تەربىيەتلەر قىلىپ، يەتى ياشقا چىردى، ئاندىن پادىشاھ يارلىغ قىلدىكى، «ئوغلۇم بىرلە قىزىم كەمالىغە يەتگۇنچە بىر باغ تەيار قىلىڭلار. ئاممىا چىناردىن بۇلەك يەنە ھېچ نەرسە سالماڭلار»، ــ دېدىلەر. ئەلقىسسە، ئول باغ گويياكى بېھىشتىن نىشانە بېرەدۇر ئېدى. ئاناغىچە (ئانقاچە) قارا خانىنى بۇ بالالەر ھەر ئىكىلىسى دادام دەپ بىر-بىرىنى ئاكام، ئۇكام دەر ئەردىلەر. نېچۇنكى بۇ ئىكى بالالەر تۇغۇلۇپ يەتى كۇن بولغان ۋاقتىدا، قارا خان ئاق خانىنىڭ فەرزەندىگە تاھىرجان، ئۆزەنلىك فەرزەندىگە زوھرەخان دەپ ئات قويۇپ، تاھىرخانىنى ئاكامنىڭ يادىكارى دەپ تولا ياخشى كۆرۈپ، بالام دەپ پەرۋەرىش قىلغان ئەردى. تاھىرخان پادىشاھ ھەم قاراخانىنى دادام ئۇشبۇ خىيال قىلۇر ئەردى. ئەلقىسسە، كۇنلەردە بىر كۇن قاراخانىنىڭ يۇرتىغا ياغى كەلدىلەر. پادىشاھ يارلىغ قىلدىلەر: «ھەركىم بۇ ياغىنى ياغلاپ كەلسە، قىزىمنى ئاڭا بېرەي»، ــ دەپ ۋەدە قىلدى. پادىشاھنىڭ بىر قۇلى بار ئەردى، قارا باتۇر دەپ، شول بەرىپ، ياغىنى ياغلاپ كەلدى. زوھرە خانىكامنى قارا باتۇرغا بېرۇر بولدى. ئەلقىسسە، باھار ۋاقتى بولدى، ئۇشاق بالالەر يارغاچ ئويناپ يۇرۇيدۇر، تەيى پادىشاھ ئەنى كۆرۈپ قاراخانغا ئەيتى كى، «ئاي داداكا، ئەلنىڭ بالالارى يارغاچ ئوينايدۇر»، دېدى. پادىشاھ ئەيتتىكى، ئەي بالام ئەلنىڭ بالالەرى يارغاچ ئويناسە، سىز ئاق يار ئەلپ چېقىپ ئوينالى»، دەپ بىر يار ئەلپ چېقىپ بەردى. تەيى خان ئەنى بىر تارتىپ سىندۇردى. يەنە بىر يار ئالىپ چېقىپ بەردى، ئانى ھەم سىندۇردى. ئەلەيھالال قىياس،تۆت يارنى بۇ تەرىقە بىلەن بىرىدىن-بىرىدىن تارتىپ ھەمەسنى سىندۇردى. ئاخىر ئەل ئەمىر پادىشاھنىڭ باباسىدىن (بوۋاسىدىن) قالغان بىر يارى بار ئەردى، نەچەند زاماندىن ھېچ كىشى تارتالماس ئەردى، شول يارنى ئەلپ چېقىپ بەردى، ئەنى ئويناغالى ئەلپ چېقىپ ئۇشاق بالالەر بىرلە نەچەند زامان يار ئەتىپ ئويىنادى، ئاندىن كىن قىش بولدى. بالالەر مۇز تۆپەسىدە ئۇشۇق ئويناپ يۇرۇيدۇر. تەيى خان ئەنى كۆرۈپ يەنە ئاتاسى قاشىغاكىردى. ئەيتى كى، «ئەي داداكا، بالالەر ئۇشۇق ئويناپ يۇرۇيدۇر»، ــ دەپ ئىدى پادىشاھ ئەيتى كى، «ئەي بالاكام، بالالەرنىڭ ئۇشۇقى سۆڭەك بولسا، مەن سىزگە كۆمۈش ئۇشۇق، ئالتۇن ساقە ئەتتۇرۇپ بېرەي، مەكتەبغا بارىلى»، دېدى. شاھزادە مەكتابغا كەتتى، مەكتابدىن كەلگۇنچە، كۆمۈش ئوشۇق، ئالتۇن ساقە ئەتتۇرۇپ قويدى. تەيى خان مەكتابدىن كېلىپ ئېدى، پادىشاھ كۆمۈش ئۇشۇق بىلەن ئالتۇن ساقەنى تاھىرخانىنىڭ ئالدىدا قويدى. پادىشاھقا تازىم قىلىپ ئەيناغالى ئەلپ چىقتى، ئوقوغالى بارغانچە ئويناپ بارۇر ئەردى. بىر دەللە ۋەزىر، شوخا تۇمشۇق، سوڭگوچ قولۇق مېرقەد ۋۇرۇن رىفىد قالپاق، يەتىپ ئۇسارغاق قەرى سۇ ئۇسۇپ ئولتۇرۇر ئەردى. تەيى خان بىر چەرتىپ، ئىكى

چەرتىپ ئالتۇن ساقە بىلە ئەتىپ ئېدى، دەللە قەرىنلىك قا-
پاقى سىنىپ كەتتى، دەللە قەرى ئەيدى:
هاي شۇم يېتىم، ئەقرەب يېتىم،
كېلىپ ئالدىمدە يەتلىك.
بىر ئۇراي چوپۇر چەچلىك،
باي-باچەگە تۇماق پىچلىك.
دەپ ئېدى، تەيى پادىشاھ مەن تۇماق پىچاي دەپ
دەللە قەرىنى بىر پەشۋار ئۇرۇپ ئېدى، موما ئەيدى:
«ئەي پادىشاھىم، مەنلىك بىلەن ئويناشغونچە، قوللاشلىغ-
لارى بىرلە ئويناشسەلەر بولمامدۇر»، دەپ ئېدى، تەيى
پادىشاھ ئەيدى كىم، «ئەي موما، مەنلىك قوللاشلاغىم
كىم» دېيۇالدى. «زوھرە خەنكام»، دېدى. بىز زوھرە
خەنكام بىلەن بىر تۇققان ئېمەسمۇ، دەپ ئەردى، «ياق،
بۆلەك-بۆلەك تۇققان» ــ دېدى. ئەۋۋەلدىن ئاغرىغە
ۋاقتى بىر-بىر بەيان قىلدىلار. يەنە بىر رىۋايەتتە، تاھىر
پادىشاھ «ئەي موما مەنلىك قوللاشلاغىم كىم» دەپ
ئېدى، «قوللاشلىغلەرنى ئاناكالەردىن سورەسەلەر
بولۇر» دەپ ئېدى. تاھىر پادىشاھ ئەيدى: «ئەي موما،
ئانامدىن نېمە دېپ سورايمەن»، دەپ ئەردى. موما
ئەيدى: «ئەي پادىشاھىم، ئۆيلەرنگە بەرىپ ئاناكالەرنغە،
ئەي ئانا، مەكتەبدە بالالەر قوماچ يەيدۇر، مەنگە قوماچ
قورۇپ بېرىلگ، ــ دېسەلەر، قوماچ قوراغالى تۇرغان
ۋاقتىدا ئۆگۈزنگە چقىپ تۇغنۇر لەبىدە ئولتۇرسۇنلەر، ئا-
نالەرنغە ئايتسۇنلەركى ئەي ئانا، ماڭا قازاندىن قىزىق
قوماچ ئەلىپ بەرىلگ دېسۇنلەر، بەرسە قولۇغىزدە بەرسە-
گىز يەرمەن، قاچادا بەرسىگىز يېمەيمەن، دېسۇنلەر. ۋاق-
تىكى قىزىق قوماچنى قولى بىلەن ئەلىپ تەگلەسە، قوللە-
رىنى توغنۇكدىن ئۇزارتىپ ئانالارنلىك قولىنى قىزىق
قوماچ بىلەن قوشۇپ، مەھكەم تۇتۇپ، ئەي ئانا، مەنلىك
قوللاشلاغىم كىم دەپ سوراسەلەر، راستى بىلەن ئەۋۋەل
ئاغىر جەۋاب بېرەدۇر»، دەپ ئەردى. تاھىر پادىشاھ مو-
مادىن بۇ سۆزنى ئىشىپ، ئۆيلەرگە بەرىپ ئانالەرنغە ئەي-
دىكىم، «ئەي ئانا، مەكتەبدە بالالەر قوماچ يەيدۇر. ماڭا
قوماچ ئېتىپ بېرىلگ» دەپ ئۆزى ئۆگۈزنگە چقىپ
تۇغنۇك لەبىدە ئولتۇردى. ئاناسى قوماچنى تېيىپ قىلىپ،
«ئەي بالام، قوماچ تېيىپ بولدى، ئۆيگە تۇشۇلگ» دەپ
ئەيدى. تاھىرپادىشاھ ئەيدى: قوماچنى تۇغنۇكدىن
سۇنۇپ بېرىلگ»، دېدى. بىر قاچاغە ئەلىپ سۇنۇپ
ئېدى، «قۇلۇغىزدا ئەلىپ بەرىلگ»، دېدى. قولىدا ئەلىپ
سۇنۇپ ئېدى، «بۇ سۇۋاق قوماچ ئىكەن، قىزىق ئەلىپ
بەرىلگ» ــ دېدى. قىزىق قوماچنى ئەلىپ سۇنۇپ
بەردى، ئاناسىنلىك قولىنى قوماچ بىلەن قوشۇپ مەھكەم
تۇتۇپ تۇرۇپ، «ئەي ئانا، مەنلىك قوللاشلاغىم كىم»
دەپ ئەردى ئانالارى ئەيدى، «ئەي بالام قولۇمنى
قويۇپ بېرىلگ، ئاندىن ئەيتىپ بېرەي» دەپ ئەردى،
«ئەيتىپ بەرىلگ، ئاندىن قويماپ بېرەي» دېدى. ئاندىن
ئاناسى ئەيدى: «ئەي بالام، سىزنىلگ قوللاشلاغىڭىز
زوھرا خەنكام» ــ ، دېدى. ئاندىن قولىنى قويۇپ
بەرىپ ئەيدى كى، «ئەي ئانا، قانداغ قىلسەم مەڭە قول-
لاشلىغ بولەدۇر»، دەپ ئەردى. «ئەي بالام، مەكتەبغە
بارغونچە زوھرە خەنكامنلىك بۆركىنى ئەلىپ قاچىلگ،
شۇندا كۆگۈل تاپىشىپ قالۇرسىزلەر»، دەپ ئەردى.
دەللە ۋەزىر قەرىنلىك سۆزى بىرلە تەيى پادىشاھغە زەۋق
-شەۋق پەيدا بولدى. زوھرە خەنكامنلىك فراقى سىنەسى-
دە بەند بولدى، ئول كېچە تالگ ئاتقونچە تەيى پادىشاھ-
نلىك كۆزىگە ئۇيقۇ كەلمەدى. ئەرتەگەن قوپتى، «موللام
ئەرتەگەن كېلىڭلەر دەپ ئەردى، ھېلى بارمەسام ئەرتە-
گەن كېلمەدىڭلەر دەپ سوقارمىكى» دەپ ئەرتەگەن كې-
لىڭلەر دەپ ئەردى، ھېلى بارمەسام ئەرتەگەن كېلمەدىڭ-
لەر دەپ سوقارمىكى» دەپ ئەرتەگەن چقىپ زوھرەخە-
نكامنلىك قاشىغا باردى، تەخى ياتار ئەردى. تەيى ئاكام
مەكتەبغە بارسا مەنمۇ باراي دەپ قوپتى، «بۆركۈمنى
تۇتۇپ تۇرۇلگ، يۇزۇمنى يۇۋالاي» دەپ ئەردى. يۇزىنى
يۇپ بولغونچە بۆركىنى ئالىپ قاچتى. زوھرە خەنكەم
ئەيتتى: «ئەي ئاكا، بۆركۈمنى بېرىلگ». تەي پادىشاھ
«ئەي ئاكا بىر سۆيۈپ قويۇلگ» دەپ بىر سۆيۈپ ئىكى
سۆيۈپ بارۇر ئەردى. زوھرە خەنكام ئەيدى: «ئەي
ئاكا، مەنى بىر تۇققانچىلىقتىن سۆيەدۇرلەرمۇ يا بۆلەك
ئىش ئۇچۇن سۆيەدۇرلەرمۇ؟» ــ، دېدى. تەيى پادىشاھ
ئاناسىنلىك دېگەن سۆزىنى بىر-بىر تەقرىر قىلدىلەر. شول
سۆز بىلەن زوھرە خەنكامغا زەۋق-شەۋق پەيدا بولدى.
تەيى پادىشاھنلىك سىنە ساندۇقىدە بەند بولدىلەر. ئىكەۋ-
لەن ئانداغ ئاشىق-مەشۇق بولدىلەركى، بىر ئايلىق ئە-
لمىنى ھەفتەدە، ھەفتەلىك ئىلمىنى بىر كۈندە ئوقۇدىلەر.
ئاندىن كىن چاھارباغ چىنار باغلەرنى ياد قىلدىلەر. بىر
كىشى ئازاد قويدۇرسە خوشمۇئوينار ئەردۇك دەر

ئەردى، شول زامان بىر بالا «ئەسسەلام ئەلەيكۇم» دەپ ئەردى «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام كېلىڭ ئولتۇرۇڭ»، ــ دېدى. ئول بالا ئەيدى، «ئەي موللام، خۇدا يولدا بىرئاش ئېتىپ بېرەي دەپ بر ئەچگۈ ئۆلتۇرۇپ ئېدىم، شۇنىڭ تېرە- كاللىسغا دۇا قىلىپ بەرسەلەر» دەپ ئىدى. موللا ئەيدىكى، «ئانداغ بولسا بالالار ئازاد بولۇڭلەر، پەنجشەنبە كۈنى ئەرتەگەن كېلىڭلەر» دەپ ئازاد قىلدى. تەيى پادىشاھ بىلە زوھرە خانىكەم خۇشال خورام بولۇپ چىنار باغلەرغە كەلدىلەر، مەجلىس ئاراستە قىلدىلەر. ئوتۇن ئورنىدە سەندەل بەققەم قالادىلەر. ئالەم خوشبوي بولدىلەر. بىر دەللە قەرى ۋەزىر بارئەردى، كۈن كەچ بولدى، باغقە تەرمەچ تەرگەلى چىردى، چەھەر باغ- چە- نارباغدىن نەغمە ناۋانىڭ نەغمە نەۋانىڭ ئاۋازى كېلەدۇر، باققۇدەك بولسە تەيى پادىشاھ بىلەن زوھرە خەنكام مەجلىس قىلىپ ئولتۇرۇپدۇر. ئول دەللە ۋەزىر قەرى يۈگۈرۈپ باردى، قارا باتۇر قۇلغە خەبەر قىلدى. قارا باتۇر قۇل ئەيتكى «زوھرە خەنكام مەڭە ۋەدەلىك ئېدى، ئەرتەگەن قۇرغۇيۇمنى ئەلىپ چىقىپ بىر توقۇز جەبجىق ئالدۇرۇپ كەباب قىلىپ زوھرە خەنكامغا تۇتارمەن. زوھرە خەنكام مەجلىس قىلىپ ئولتۇرۇپدۇر. ئول دەللە ۋەزىر قەرى يۈگۈرۈپ باردى، قارا باتۇر قۇلغە خەبەر قىلدى. قارا باتۇر قۇل ئەيتكى «زوھرە خەنكام مەڭە ۋەدەلىك ئېدى، ئەرتەگەن قۇرغۇيۇمنى ئەلىپ چىقىپ بىر توقۇز جەبجىق ئالدۇرۇپ كەباب قىلىپ زوھرە خەنكام- غاتۇتارمەن. زوھرە خەنكام ماڭا ئاياق تۇتار، تەينىڭ قوڭغە تەپىپ قوغلاپ چقارۇرمىز» ــ ، دېدى. تالڭ ئال- غۇنچە قارا باتۇر قۇلنىڭ ئۇيقۇسى كەلمەدى. ئەتەگەن قوپۇپ قۇرغۇينى ئەلىپ چىقىپ بۇ كافىر قۇل بىر قۇشلاپ، ئىكى قۇشلاپ بىر توقۇز قۇشلاپ ئەردى، بۇ بەدەرەكنىڭ قۇرغۇيى چەھەرباغقە تۇشۇپ كەتتى. قارا باتۇر قۇل ئەيتكى بىر سۆز تاشلاپ باقاي، نېمە جاۋاب بېرەدۇر، دەپ بۇ سۆزنى تاشلادى.

قۇرغۇي سالدىم قارچىغە،
ئالدى تۇشتى باغچىغە.
قۇرغۇيغانەم يوقالدى،
سوراغ بولسۇن باغچىغە.

دەپ ئەردى، تەيى پادىشاھ بۇسۆزنى تاشلەدى:

قۇرغۇي سالسەڭ بولمەسمۇ،
قۇرغۇي جەبجىق ئالمەسمۇ.
بۇرنە سۆيگەن زوھرامنى،
يەنا سۆيسەم بولمەسمۇ؟.

دەپ زوھرە خەنكامنىڭ بويۇنىدىن قايرىپ لەبىدىن بىر توقۇز نەشبىت ئۇزدىلەر. بۇ كافىر مۇنى كۆرۈپ ئۆ- زىنى پارە- پارە قىلىپ مېدەسىگە مۇشلاپ پادىشاھ قاشىغا كېلىپ «داد پادىشاھىم» دەپ قىچقىردى. «ئوتۇز كۈن روزەنى مەن تۇتسام ئەيدنى (ھەيتنى) تەيى بىلەن زوھرە خەنكام قىلامدۇر» ــ ، دېدى. پادىشاھ ئەيتتىكى، «ئەي بەدرەك، بار دۇنيادا بىرقىزىم بولسە ئەنى مۇش- تۇمچە جەنىدا مۇنداقغ بەدنامنى قىلۇرمۇسەن»، ــ دەپ ئەيدى. «ئەي پادىشاھىم، ئۇشبۇ سۆزۈم يالغان بولسە بەشىم تۇرمەسۇن»، ــ دەپ بىر توقۇز ئەنتنى بىر ئىچتى. ۋەزىر ئۇمەرالەرغە بۇيۇرەدى، «بەرىپ تەھقە- لەپ كېلىڭلەر» دەپ. بەگلەر بەرىپ تەھقىلەپ باقسە قارا باتۇر قۇلنىڭ سۆزى راست چىقتى. پادىشاھ دەرغەزەپ بولۇپ «بەرىڭلەر، مەكتەبخان موللامنىڭ ئىشكىدە يەنە بىر ھويلى سېلىڭلەر، بوي يىگىرمە غۇلاچ توغراسى ئون غۇلاچ بولسۇن» ، ــ دەپ يارلىغ قىلدى. بۇ ھويلىنى تەيىەر قىلغان مەمۇرلەرگە بىر خەزىنە ئىنئام قىلدىلەر. ئە- شىكىگە شەددەلىك قۇلۇپ سالدىلەر، ئاچقۇسنى موللاغە بېردىلەر. ئەيدىكى، «ئەي موللا، تەيى پادىشاھغا بۆلەك ساباق بېرىلىڭ، زوھرە خەنكامغا بۆلەك ساباق بېرىلىڭ، بىر - بىرىنىڭ جەمالىنى كۆرمەسۇن»، ــ دەپ يارلىغ قىلدى. ئاڭغچە قىرىق كۈن بولدى، قىرىق بىرىنچى كېچەسى تەيى پادىشاھ كېسەل بولدى، كۆڭلىدە كەچۈردىكىم زوھرە خەنكام ئاغرىسە ئاتا- ئانىسى باقار، مەن ئاغرد- سام كىم باقار؟ ئاتا- ئانام يوق ئۆلۈكۈمنى قارغا- قوزغۇن- لەر يەپ كېتەر دەپ تەيى پادىشاھ ئۆز ھالىغە بۇسۆزنى تاشلەدى:

قىرىق كۈن بولدى ئەي يارىم،
ۋەسلىڭدىن جۇداردۇرمەن.
ۋەسلىڭدىن جۇدا بولغاچ،
غەمگە مۇپتەلادۇرمەن.
بۇ كۆڭۈل فىراقىدە،
دەربەدەر گەدادۇرمەن.
كۈل بولدى مەنلىڭ جىسمىم،
بىر يولى ئادادۇرمەن.

ئاي يۈزۈڭنى بىر كۆرسەم،
باشقەنىڭدىن ئۈيرۈسەم.
ئۆلسەم ئارمانىم يوقدۇر،
ئاياغندا جان بەرسەم.
بۇ تاغلار ئېگىز تاغلار،
مۇھەببەت ئوتىنى باغلەر،
ئاندە قالسە چەھارباغلەر،
تەيى ئۆلسە كىم يىغلەر.
دەپ ئەردى زوھرە خەنكام بۇسۇزنى تاشلەدى.
بۇتاغلەر ئېگىز تاغلەر،
مۇھەببەت ئوتىنى داغلەر.
ئاندە قالسا چەھەر باغلەر،
تەيى ئۆلسە زوھرام يىغلار.

دېدى. تەيى پادىشاھقە بىر ھەممەت پەيدا بولدى، ساچراپ ئورنىدىن قوپتى، تامغە بىر پەشتا ئۇردى، يىگىر-مە غۇلاچ تام گۈلدۈرلەپ ئۆرۈلۈپ كەتتى، ئىكى ئاشىق بىر بولۇپ قول تۇتەشىپ چەھارباغ چىناربا‌غقە باردىلەر، شول ئەسنادە موللامنىڭ قولاقىغە بىر ئاۋاز ئىشتىلدى، چىقىپ باقغۇدەك بولسە ھويلىنىڭ تامى پارە-پارە بولۇپ-تۇر، موللا بۇ ۋاقىتنى كۆرۈپ ھوش كاللاسىدىن كەتتى. جان قويماچغە يەتتى، ئاغرىق بولۇپ يۈزىگە زەر سىزى چۈبە سۈرتۈپ چاپاق بولماق ئۈچۈن، كۆزىگە پىقراپ قالدى. ئەۋۋەل بەشى ئاندىن قابۇرغەسى يەماچلەرى ئاغرىق كىشلەردەك ئىنجىقلاپ ياتتى. تەيى پادىشاھ بىلەن زوھرە خەنكام پەنچىشەنبە كۈنى چاھار باغ، چىنار باغدە ئەغمە ئەۋالەر بىرلە مەجلىس ئارەستى قىلدىلەر، يەنە شول فەنلە قولۇ قەرى باغقە ترمەچ ترگەلى چىردى. چەھارباغدە ئەغمە-ئەۋالەرنىڭ ئاۋازى كەلدى. كېلىپ باققۇدەك بولسە تەيى پادىشاھ زوھرە خەنكام مەجلىس قىلىپ ئولتۇرۇپدۇر، يۇگۇردى، بەرىپ قارا باتۇر قۇلغە خەبەر ئەيتتى، بۇ غىنە بەدرەك قۇل ئەيتتى-كى: «ئەي موما، ئەرتەگەن قۇرغۇيۇمنى ئەلىپ چىقىپ بىر توقۇز جەبجىق ئالدۇرۇپ كەباپ قىلىپ زوھرامغە تۇ-تارمەن، زوھرام ماڭا ئاياق تۇتەر، تەينىڭ قوڭغە تەپىپ قوغلەپ چىقارۇرمىز» ــ دەپ قۇل يەتىپ قالدى. قۇلنىڭ تاك ئاتقۇنچە ئۇيقۇسى كەلمەدى، ئەرتەگەن قوپۇپ قۇرغۇينى قولغە قوندۇرۇپ چىقىپ بىرقۇشلاپ، ئىكى قۇشلاپ بىر توقۇز قۇشلاپ ئېدى، قۇرغۇي چەھار باغ-چىنار باغقە تۇشۇپ كەتتى. قارا باتۇرقۇل ئەيتتىكى، بىر سۆز تاشلاپ باقاي نەمە جۇۋاپ بەرەدۇر دەپ بۇ-سۆزنى تاشلەدى.

قۇرغۇي سالدىم قارچىغە،
ئالدى تۇشتى باغچىغە.
قۇرغۇيغىنا يوقالدى،
سوراغ بولسۇن باغچىغە.

دەپ ئەردى تەيى پادىشاھ بۇسۆزنى تاشلەدى:

قۇرغۇي سالسەك بولمەسمۇ،
قۇرغۇي جەبجىق ئالمەسمۇ،
بۇرنا سۆيگەن زوھرامنى
يەنە سۆيسەم بولمەسمۇ.

دەپ تەيى پادىشاھ زوھرە خەنكامنىڭ بوينىدىن تۇتۇپ لالىدەك لەبىدىن بىر توقۇز نەشبە ئۇزدىلەر. مۇنى كۆرۇپ بۇ بەدرەك قۇل مېدەسىگە مۇشلاپ داغى ھەسـ-رەتتە قالدىلەر، پادىشاھ قاشغە دات خاھلىقغە يۇگۇردى. «داد پادىشاھىم ھەرياد»، ــ دەپ قىچقردى. «ئوتۇزە كۈن روزەنى مەن تۇتسەم ئەيدنى تەيى بىلەن زوھرام قـ-لۇرمۇ؟»، ــ دېدى. پادىشاھ ئەيدى، «ئەي بەدرەك، بىرگىنە قىزىم بولسە مۇشتچە جانىدە مۇنداغ بەدناملەرى قىلۇرمۇسەن؟»، ــ دېدى. قارا باتۇر قۇل ئەيدىكىم «ئەي پادىشاھىم، ئۇشبۇ سۆزۇم يالغەن بولسە باشىم قـ-لىچغە لايىق» ــ، دەپ تۇردى. پادىشاھ ئەيدىكىم :«ئەي بەگلەر تەينى ئۆلتۇرۇپ تاشلاڭلەر» دەپ جەل-لادلەرنى قىچقرىپ ئەردى، توقۇز جەللاد قىلىچلەرنى يالاڭلاپ چىرىپ تۇردى. ئاڭاغچە، زوھرە خەنكامنىڭ جان جىگەرىگە يەتتى ئوت تۇتاشىپ قاشغە چىردى. پادد-شاھنىڭ ئوردەسىدە بىر تۇپ تېرەكى بارئەردى، ئۇشبۇ تېرەكگە قاراپ تۇرۇپ بۇ سۆزنى تاشلەدى.

بۇ تېرەك ئۇزۇن تېرەك،
تۇبىدىن كەسمەك كېرەك.
تۇبىدىن كېسىپ ئالىپ،
ساندۇق چاپتۇرماق كېرەك.

دەپ ئەردى. پادىشاھ ئەيدىكى، «ئەي جەللادلەر، توختاغىل» دەپ ئەردى، جەللادلەر چىقىپ كەتتى. خەر-رادلەرغە كىشى بۇيۇردى. خەررادلەر كېلىپ تېرەكنى كېسىپ ساندۇق چاپغالى تۇردى. زوھرا خەنكام ئەيدد-كى: «ئەي خەررادلەر، ساندۇق ئاندىغ ھەم بولسۇنكى

سۇ قويسە ئۆتمەسۇن، تۇقۇز ھۇجرەلىغ بولسۇن، تەھا رەت خانەسى بۆلەك بولسۇن» ــ دەپ، تۇرلۇك-تۇرلۇك جەۋاھىرلەرنى ئالىپ چىقىپ بېرۇر ئەردى. ئاندىن قارا باتۇر قۇل ئەيدىكى: «ئەي خەرادلەر، سىز-لەرگە پادىشاھىم يارلىغ قىلدى، ھەرئۆيگە ئۆچىدىن تاختە سەلىگىلەر، ئاراسىدىن سۇ فەراۋان ئۆتۈپ كەتسۇن، تەيە-نىك مىلك جەنى بولسە بىرى قۇتۇلمەسۇن دەپ يارلىغ بولدى»، دەر ئەردى. خەرادلەر ئەيتتىكى: «ئەي بەدرەك ساتىلمە قۇل، كۇندە چىقىپ يالغان ھۆكم يەتكۇ-رۇرسەن، ھېلى چوت بىرلە بىر ئۇرەرمەن، ئىكىگە ھاجەت قالماس، پارە-پارە بولۇرسەن، جەنلىك كۆتۈگدىن چىقىپ كېتەر. بىرگىنە قىزى بار، ھەرنېمە قىلسە قىلۇرلەر، سەنلىك نېمە ئىشلىك بار، ئۆت نەرى» دەپ ساندۇقنى ھەم ئەينە مەزەللىك قىلىپ تېپىپر قىلدىلەر. زوھرە خەنە-كام ئەدەمگە لازىم بولەدۇرغان نەرسىلەردىن ئەلىپ چىرىپ ساندۇقنىلك ئىچىنى پادىشاھنىلك ئۆيىدەك ياساپ-جابدۇپ، تەيى پادىشاھ بىلەن زوھرە خەنكام ئۇچكۇن مۇگداشتىلەر. تەيى پادىشاھ ئەيتتىكى: «ئەي زوھرە خە-نكام، ئېمدى كىشى ئاغزىغە تۇشەرمىز» دەپ ئەردى، ئاندىغ بولسە دادامغە مەلۇم قىلاي دەپ بۇسۇزنى تاشلە-دى.

ئەي مەنلىك ئالىم دادام،
تاش يۇرەك زالىم دادام.
ساندۇق ئېمدى راست بولدى،
ھۆكۇمىگىز نېچۇك دادام.

دەپ ئېردى، پادىشاھ يارلىغ قىلدى «مەگە تەبە شەھەردە كىشى قالماسۇن، يىغلىپ كەلسۇن»، دەپ ھۆكم قىلدى. سەكىز مىلك كىشى جەم بولدى. ئەلقىسسە، تەيى پادىشاھنى ساندۇققە سەلىپ دەرياغە تاشلادىلەر. ئۇچ كۇنغىچە زوھرە خەنكامنىلك گەلىدىن ھېچ نەرسە ئۆتمەدى، ناله ۋە زارى بىلە ئېشكى خۇن ئاشامنى بۇلاقدەك كۆزلەردىن يۇنجى مارجان ياغلىغ ياشلەردنى تۆكۇپ تۇننى كۇنگە ئۇلاپ يغلەدىلەر. دىلئارام دەپ بىر دىدەكى بار ئەردى. ئاڭا ئەيدى: «ئەي دىلئارام، سەن بەرىپ تەيى پادىشاھنى دەرياغا تاشلاغان يەردىن بىر تە-ھارەت ئالغەنچە سۇ ئەلىپ كەلگىل» ــ ، دېدى. بۇ دېدەك دەريانىلك بويغا بارغۇدەك بولسا ئول ساندۇق بىر يەردە چۆرلۇپ تۇرادۇر. دىلئارام دىدەك ئول ساندۇققا باقىپ تاماشا قىلىپ خېلى ھايال بولۇپ كەلدى. زوھرە خەنكام ئەيدى: «بەدبەخت نېمە ھايال بولدۇلك» دەپ ئەردى، دىلئارام ئەيدى: «ئەي خەنكام، تەيى پا-دىشاھىمنى تاشلاغان يەردە بىر ساندۇق چۆرۈلۇپ تۇرا-دۇر، شوگە قايلاپ تۇرۇپ ھايال بولدۇم»، ــ دېدى. زوھرە خەنكام باشىدىن ئاياغ كىگەن لباس قىمەت باھا-نى ئول دىدەككە سەلىپ بېرىپ، ئۆزى دەريا ياقاسغە بەرىپ تەيى پادىشاھنىلك ساندۇقنى يىراقدىن كۆرۇپ بۇ سۆزنى تاشلەدىلەر.

كېزەلمۇ كېزەلى،
باغچىلەرنى كېزەلى.
باغچىلەرغۇ سۇ تۇتسالار،
ئۆردەك بولۇپ ئۇزەلى.

دەپ ئەردى، تەيى پادىشاھ بۇ سۆزنى تاشلەدى:

سەن مەنى ئونۇتتۇگمۇ؟
كۆز ياشىن قۇرۇتتۇگمۇ؟
ئۇچ كۇن بولدى ئەي يارىم،
ئاندە يارى تۇتۇگمۇ؟

دەپ ئىدى، زوھرە خەنكام بۇسۇزنى تاشلەدى:

مەنمۇ سەنى ئۇنۇتسەم،
كۆز يەشمنى قۇرۇتسەم،
خۇدانىلك قۇلى بولماي،
سەندىن ئۆزگە يار تۇتسەم.

دەپ ئىدى، تەيى پادىشاھ بۇسۇزنى تاشلەدى:

سۇ كېلۇر گۆلدۇر-گۆلدۇر،
سۆيگەنىم قىزىل گۆلدۇر.
ئايرىلغالى ئۇچ كۇندۇر،
چىرايىم سەرىغ گۆلدۇر.

دەپ ئەردى، زوھرە خەنكام بۇ سۆزنى تاشلەدى:

سۇ كېلۇر لاين لاين،
مەن نېچۇك ئايرىلاين.
سەندىن ئۆزگەنى دېسەم،
خەنجەرگە سانجىلاين.
ئىزەدىبان قايان باراي،
بارغانىلك نېچۇك بىلەي،
مەن زەئىفە بىچارەگىز،
پادىشاھىم نېچۇك قىلاي.

دەپ ئەردى، تەيى پادىشاھ بۇسۇزنى تاشلەدى:

بارۇر يەرنىڭ قەرارى يوق،
ياغاچ ئاتنىڭ چىراسى يوق.
يۈرگىنى قوشقانى يوق،
تارتسەم تۇرەسى يوق.
دەپ ئەردى، زوھرە خەنىكام بۇسۇزنى تاشلەدى:
تەگدى سالقىن شەمالى،
مەنى سەندىن ئايرىدى.
غۇنچە گۈلدىن ئايرىغان،
نە فەلەك كېپى رەفتارى.
دەپ ئەردى، تەيى پادىشاھ بۇسۇزنى تاشلەدى:
ئايرىلىپ كېتتىم يارىم،
ئەي ھۇسەيىن غەم خارىم،
سىز تەلەپ بىلەن بولۇڭ،
قاۋۇشغايمىز ئىلاھىم.
دەپ ئەردى، زوھرە خەنىكام بۇسۇزنى تاشلەدى:
دەيارغە تاشلەدىلەر،
ئارىقغە باشلەدىلەر.
سەنى ساندۇقغە سەلىپ،
دەريا غە تاشلەدىلەر.
دەپ ئەردى، تەيى پادىشاھ بۇ سۇزنى تاشلەدى:
ساندۇق چاپتۇردۇڭ خېنىم،
ساندۇقغە پاتتى يېنىم.
سۇ تۇبەن بارەدۇرمەن،
سۇ تۇبەن بارەدۇرمەن،
ياخشى قال زوھرە خېنىم.
دەپ ئەردى، ساندۇق چەرخ (چاق) يەنلىغ چۆرۈ-لۈپ- چۆرۈلۈپ ئەقىپ كەتتى. زوھرە خەنىكام دەريانىڭ بىر يوقارىسىغە، بىر تۇبەنىگە يۈگۈرۈپ ھېچ ئىلاجىنى قى-لالمەدى، ئاڭگاغىچە ئوردا قىزلەرى «ئەي خەنىكام، سەبرتاقەت قىلسۇنلەر» دەپ ئەلىپ كەتتى. ئەلقىسسە، نېچەنە زەماندىن كىن تەبى پادىشاھ دەريانىڭ توقۇز تەرام دېگەن كېچەكىگە يەتتىلەر، بىر مۇنچە كاراۋەنلەر ئۆتۈپ بارۇر ئەردى. تەيى پادىشاھنىڭ قۇلاقىغە ئۇلاغ ھەيدەگەنىنىڭ ئاۋازى كەلدى، ھەريەردە ھەم بولسا توقۇز تارەم دېگەن يەرگە يېتىپ دۇرمەن، زوھرامغە دۇئايى سەلام ئەيتەي، دەپ بۇ سۇزنى تاشلەدى:
مەن كەلدىم توقۇز تەرام،
مەندىن زوھرامغە سەلام.
زوھرام ئەلىك ئەلمەسە،
بۇرنا سۇيگەنىم ھارام.
دەپ ئەردى، كاراۋانلەر ئەيتتى، كى، ئەي يارانلەر، بۇ ساندۇقتىن بىر ئاۋاز چىقتى، ئىشىتىپ ئالمادۇق دەپ ئەردى، تەيى پادىشاھ يەنە بۇ سۇزنى تاشلەدى:
ھاي بەگلەر كاراۋان بەگلەر،
زوھرامغا سەلام دەگلەر.
زوھرام ئەلىك ئالمەسە،
سۇيگەنىم ھارام دەگلەر.
دەپ ئەردى، كاراۋانلەر بۇ سۇزنى پىتىپ ئالدى. دەريانىڭ بىر شاھابچىسى بار ئەردى، رۇمغە بارۇر ئەردى، ساندۇق پىرقىراپ رۇم تەرەفىگە رەۋان بولدى. بۇ كاراۋانلەر چون تالاسنىڭ شەھرىگە كېلىپ تۇشتىلەر. زوھرە خەنىكامنىڭ دىلئارام دەپ بىر دەدەكى بار ئەردى، ئالتۇن ئاپتابە ئەلىپ سۇغا چىقىپ ئېدى، كاراۋان-لار كۆردىكى بۇ دەدەك پادىشاھنىڭ ئوردەسىدىن سۇغا چىققان مەلۇم بولەدۇر. «ئەي قىز، مۇندا كېلىڭ، نە يەردىن سۇغا چىقتىڭىز»، دەپ ئەردى. «پادىشاھنىڭ قىزى زوھرە خەنىكامنىڭ قاشىدىن سۇغا چىقتىڭىز»، دەپ ئەردى. «پادىشاھنىڭ قىزى زوھرە خەنىكامنىڭ قاشىدىن سۇغا چىقتىم» دەپ ئەردى. «ئاندىغ بولسە ئابتابانىڭ يەۋرىغەسغە تىقىپ قويىدى. ئاندىن دىلئارام سۇنى ئەلىپ چىرىپ كەتتى. زوھرە خەنىكام ئەيدى: «ئەي بەدبەخت، نېمە ھايال بولدۇڭ»، دەپ ئەردى. «ئەي خەنىكام، بىر مۇنچە كاراۋان كېلىپ ئىكەن، تەيى پادىشاھنىڭ خەبەرىنى ئالۇرمەنمىكى دەپ ھەيال بولدۇم» دېدى. «ھېچ خەبە-رىنى ئالدىڭمۇ» ــ دېدى. «خەبەرىنى ئالالمادىم»، دېدى. «سۇنى ئەلىپ كېل، قولۇمغا قۇيۇپ بېرگىل» دېدى. ئوقۇپ باقىغۇدەك بولسە، تەيى پادىشاھنىڭ دۇئا-يى سەلامى چىقتى. ئاھ جانىم، ئاھ يارىم دېپ زوھرە خە-نىكام بەھۇش بولۇپ خېلى زەماندىن كىن ھۇشىغە كەلدى. «بۇ خەتنى نە يەردىن ئالدىڭ»، دەپ ئەردى، «بىر مۇنچە كاراۋان كېلىپ دەريا ياقاسىغە تۇشۇپ ئىكەن، ئاپ-تاۋادە سۇ ئىچىپ ئالاي دېپ ئەلىپ سۇ ئىچىپ ئېدى، يەنە ھېچ ئىشىدىن خەبەرىم يوق»، دېدى. زوھرە خەنە-كام ئاق پېرىجى بۆركەنىپ ئوردا قىزلەرىنى كېيىنگە سەلىپ كاراۋان سەرايغە بەردى، «ئەي كاراۋانلەر، بۇ خەتنى نە يېرىدىن ئالدىڭلەر»، دەپ ئېردى، كاراۋانلەر

ئەيتتىكى، «بىزلەر توقۇز تەرامدىن ئۆتۈپ كېلۈر ئەردۇق، دەريادە بىر ساندۇق ئەقىپ كېلۈر ئىكەن، بۇ ئاۋاز شول ساندۇقتىن چىقتى، پىتىپ ئەلىپ ئېدۇق»، دېدى. زوھرەخەنىكام ئەيدى: «ئەي كاراۋانلەر، پات يەقىن يانامسىزلەر»، دېدى. سودىگەرلەر ئەيدىلەركى «سودەمىزنى قىلىپ بولسەق پات يەقىن يانارمىز»، دېدى. تاڭلاسى زوھرە خەنىكام بازارلەردە يارلىغى بۇ كاراۋانلەر سوداسىنى قىلىپ بولماغونچە ئۆزگە سودىگەرلەر مال ساتسە باشى ئۆلۈمگە، پۇلى تالانغا كېتەدۇر، دەپ يارلىغ بولدى دەپ چىرلاتتى. بۇ كاراۋانلەر ئانداغ سودا قىلغىلى تۇرىدىكىم، بىر باھانى ئون باھاغا، ئون باھانى يۈز باھاغا ساتتىلەر. چون تالاسنىڭ شەھەرنى تالاپ ئالغاندەك قىلىدىلەر. زوھرە خەنىكام كىشى چىقاردى. «ئېمدى يانار ۋاقتىڭلەر بولدىمۇ»، دەپ ئەردى، تەمام كاراۋان ئەيتىكى «نەھايىتى ئىلتىغاتلەردىن سودەمىز قۇشاد بولدى، مۇرادىمىز ھاسىل بولدى، ئەمدى يانارمىز»، دېدى. بىر پاتمان توقاچ، ئەللىگ قوي زىيافەت قىلدى. شاببېھرام دەپ بىرقۇلى بار ئەردى، شۇنى قوشاپ «شول ساندۇقنىڭ خەبەرنى ئەلىپ بېرىڭلار»، دېدى. كاراۋانلار «خۇش بولدۇ» دېدى. شاببېھرامنى ئالتۇنغە چۇمۇرگەندەك سېرۇەپاي بەردى. توقۇز تۆگەدە لال-جەۋاھىر يۈكلەپ شاببېھرامنى كاراۋەنلەرغە قوشاپ بەردى. ئۇچ كۈنلۈك يەرگە بارغاندە كاراۋانلەرنىڭ بەزىلەرى ئەيتتىكى، «ئول ساندۇق نە يەردە لايىغە پەتىپ قالدى»، دەپ شاببېھرامنى ئىگىن ئاياغىنى سالدۇرۇپ ئەلىپ ئات، ئۆلاغ پۇل مالىنى بۆلەك ئالىپ تۆگە يۈتەلەگەلى سالدى. ئول كاراۋانلەرنىڭ بىر چوڭى بار ئەردى. ئەيتتىكى، «ئەي كاراۋانلەر، سىزلەرگە زوھرە خەنىكام بىسىيا ئىلتىفاتلەرنى قىلدىلەر، يېنە بارساق يۈز-يۈزگە تۆشمەي قالماسمىز، يېنە بۇ شەھەرگەمۇ كېلۈرمىز، دېپ مۇنداغ قىلماڭلەر»، ــ دەپ كېلۈر ئەردى. بۇ سۆز مۇندا تۇرغاچ تۇرسۇن، ئەلقىسسە بۇ ساندۇق نېچەند زەماندىن كىن رۇمغە باردى. پادىشاھى رۇمنىڭ ئۈچ قىزى بار ئەردى، ئۇلۇغنىڭ ئەتى مىلەكە ھۆرۇەس، ئوتراڭجىسنىڭ ئەتى مىلكە لىيلۇبش، كىچكىنىڭ ئەتى مىلكە سۇلتان بىبچە ئەردى. بۇ قىزلەر كۆندە دەريا ياقاسغە چىقىپ سۇغە تۆشۈپ سەچىنى تاراپ ئويناپ كېلۈر ئەردى، ئول كۈن ھاۋا بىنەھايىتى ئىسسىغ بولدى. قىزلەر يېنە سۇغا تۆشگەلى دەريا ياقەسغە چىقىپ ئەردى، دەريانىڭ سۇيى دۇبالغۇدى، نەھەڭ كېلدىمكىن دەپ تۇرۇپ ئەيدىلەر، بىر غىنە ساندۇق پىرقىراپ ئەقىپ كېلەدۇر. مىلكە ھۆرۇەس ئەيدىكىم، «بۇ ساندۇقنى تۇتۇڭلار كىشىنىڭ پۇلى بالاسىدىن بالاسغە تۆگەمەس»، دېدى. مىلكە لەيلۇبش دېدىكىم «رۇمنىڭ بىر يىللىق خەراجى باردۇر»، دېدى. سۇلتان بىبچە دېدى، «ئەنى دېرسىڭلەر مۇنى دېرسىڭلەر، بۇنىڭ ئىچىدە بىركۆگۈل خوشى باردۇر»، دېدى. بۇقىزلارنىڭ قىرىق بىر غۇلاچىدىن زۇلفى بارئەردى. ئۇلۇغى ئەيدىكى، «ئەۋۋەل مەن زۇلفۇمنى سەلىپ باقاي، بەخت يارىم بولسا چىقار»، دېدى. قىرىق بىرغۇلاچ زۇلفۇسنى ھالقە كەمەند قىلىپ تاشلەدى، يەتمەدى. ئوترانجىسى ئەيدىكىم» «ئەمدى مەن تاشلاپ باقاي»، دەپ سەچىنى ھالقە قىلىپ تاشلەدى، ئاڭا ھەم ئالنمەدى. ئاندىن سۇلتان بىبچە ئەيدىكىم، «مەنمۇ ھەم سەچمىنى كەمەند قىلىپ تاشلاپ باقاي، ئىگەچىلەرىم تۇتالماغانىنى مەن ئەسلا تۇتالماسمەن، ھەرنەچۇكدۇر، قاتاردىن قالغونچە خەتادىن قال دېپدۇر»، دەپ قىرىق بىر غۇلاچ زۇلفىنى ھالقە كەمەند قىلىپ تاشلەدى. ئول ساندۇقنىڭ بىرغىنە كەركى تەگگەن يېرى بار ئەردى، شول يېرىگە يۈرگەشىپ قالدى. ئاھىستى گىنە تارتۇالدى. بۇ ئۈچ قىز يۈگۈرۇشۈپ شەھەرگە چىرىپ ئاتا-ئاناسى قاشىغە باردى، ھەرقايسى قىزلارى «داداكا، يۈگۈ-يۈگۈ مەڭە بېرىڭ» دەيدۇر. ئاتا-ئاناسى ئەيدىلەر: «ئەي بالالەردىم نېمەنى دېرسىزلەر؟ نېمە بېرەدۇر-مەن» دەپ ئەردى. قىزلەر ئەيدى، «ئەي داداكا، دەريا ياقاسغە ئويناغالى چىقىپ ئەردۇك، بىر ساندۇق دەريادە ئەقىپ كېلۈر ئىكەن، قايىسىمىز تۇتۇپ ئالسەق ئۆزىمىزگە بولسۇن دەپ ئەردۇق، مەن تۇتۇپ ئالدىم» دەپ ئەردى. ئاتا-ئاناسى ئەيدىكى، «ئەي بالاكام، سىزگە بەردىم، كىشى پۇل مالنى ساندۇقغە سەلىپ سۇغە تاشلاپ ئاتمەس، ھەرنەرسە بولسە سىزگە»، دېدى. پادىشاھ يارلىق قىلدىكى، «ماڭا تابە كىشى قالمەسۇن، دەريا لەبىگە تاماشا قىلغالى چىقەدۇرمەن» دەپ. ئالىم، مۇفتى، قازى، ئىشقول دىۋان بېگى، مىلك بېگى، تۇمەن بېگى، ئۇستا توختامەت موللا، قوشقامەت موللا، قاۋامەتغىچە جەم بولۇپ پادىشاھ باشلىغن دەريا ياقەسغە چىقتىلەر. ئول ساندۇقنى رۇم شەھىرىنىڭ دەرۋازەسغە ئەلىپ

كەلدىلەر. بۇدەرۋازەگە ساندۇق پەتىشى ئىلاجى يوق، ئويان-بۇيان باقتى، ھېچ يېردە ئىشكى يوق، خەقلەر پالتۇ، كەركى ئەلپ كەلدىلەر، ئىچىدە ھەرنېمەسە بولسە ئەچپ كۆرەلى دېپ ئەردى. سۇلتان بىبىچە بۇ ساندۇقغە بىر سۆزتاشلاپ باقاي دەپ بۇ سۆزنى تاشلەدى:

ئۆۋرۈلۈپ كېلگەن ساندۇق،
چۆرۈلۈپ كېلگەن ساندۇق.
ئىچىڭدە نە جان بار سەن؟
بىر ئاۋاز قىلغىل ساندۇق.

دەپ ئىدى، تەيى پادىشاھ بۇ سۆزنى تاشلەدى:

تەپسەك ساندۇق ئاچىلۇر،
گۈل باشمغە سانجىلۇر.
رېجىمدە مەنىك كۆڭلۇم،
يارنى كۆرسەم ئاچىلۇر.

دەپ ئەردى. سۇلتان بىبىچە ساندۇقغە بىر پېشۋا ئۇردى، ئىشىك ئەچىلدى، باقغۇدەك بولسە ساندۇقنىك ئىچىدە بىر يىگىت ئولتۇرۇپدۇر، چىرايى سەرىغ ساماندەك، سەچى (دالۇ) دولەسغە تۇشۇپدۇر، چىراغ ياندۇرۇپدۇر، ئالدىدا كتاب قويۇپدۇر. مۇنى خەقلەر كۆرۈپ يەتتى باغلىغ يال مۇڭۇز قەرى خيال قىلىپ، ھېچ ئەدەم يەقىن بارمەدى. پادىشاھ يارلىغ قىلدى: «ھەر كىشى چىرىپ ئەلپ چىقسە ئاڭا بىر خەزىنە ئىنئام قىلەمەن»، دېدى. پادىشاھنىك بىر قەرى قۇلى بار ئەردى، ئەيدىكى «ئەي پادىشاھىم، پەقىر قۇلۇك يېگۈلۈكنى يېدىم، كىيگۈلۈكنى كېيدىم، مەنى يەپ كەتسە كەتسۇن، پۇلۇم بالا-بارقەمغە قالۇر»، ــ دەپ چىرگۈدەك بولسە، بىر ئەدەم ئولتۇرۇبدۇر. ئەر ئىكەننى يا مەزلۇم ئىكەننى بىلمەدى. بۇ قۇلنى كۆرۈپ ئۆز ھالىغە بۇ بېيتنى ئوقۇدى:

چىرايىم سەرىغ سامان،
زوھرامنىك ئوتى يەمان.
ئۆلۈم خۇدانىك قاسدى،
تىرىك ئايرىلغان يامان.
مەن زوھرامدىن ئايرىلغاچ،
بولدۇم بىسىر ۋە سېمان.
قاۋۇشقايمەن زوھرامغە
يا رەھىم يا رەھمان.

دەپ ساندۇقتىن چىقىپ پادىشاھغە تەزىم قىلدى. تەيى پادىشاھنى ئەلپ چىرىپ ئوردەغە تۇشۇردىلەر. شوربا بەردى، سىگمەدى، ئۇچ كۇنغىچە كىپەك سىقىپ بېردىلەر. ئۇچ كۇندىن كېين تاڭام بەردى، سىگدى. سەچىنى تۇشۇرتۇپ سېرايغە بۇيۇرادى، غۇسل تەھارەت قىلىپ كەلدى. پادىشاھانە سېرۇەپاي بېرىدىلەر، ئەۋۇەلقەدىمكى تەيى پادىشاھ بولدى. رۇمنىك پادىشاھى يارلىق قىلدىكى «مەن قىزىم بېرەي» دەپ ۋەدە قىلىپ ئېدىم، «يۇرت خەقى يىغىلسۇن، توي مەسلەھەت قىلالى» دەپ ئېدى. ئاندىن كېين بىر موما بار ئەردى، ئەيتتىكى: «ئەي پادىشاھىم سىناماغان كىشىگە قىز بېرىپ بولماس»، دېدى. پادىشاھ ئەيتتىكى: «ئەي موما، قايداغ سىنارمىز»، دېدى. موما ئەيتتىكى «ئۆينىك بىر تەرەپىگە ئاش-نان بىر، بىر تەرەپىگە ياراغ-جابدۇغ قويدۇرسەلەر، ئەي ئوغلۇم پالان ئۆيگە چىرىپ چىقىك دېسەلەر پادىشاھزادە بولسە، ياراغ-جابدۇغ ئەلپ چىقار، ئېگەر ئاچ ئۇرۇق بولسە ئاش-نان ئەلپ چىقار، شۇنىڭدىن سىنارمىز»، ــ دېدى. پادىشاھ موما دېگەندەك قىلدى. تەيى پادىشاھ كىرگۈنچە چىرىپ ئاش نانغە قاراماي ياراغ-جابدۇغقە كۆز سەلپ پادىشاھنىك بىر قىلىچى بار ئەردى، جاندەرغە تەگمەسە قىرىق قارى يېرىدىن ئۆزى ساچرەپ كېلىپ قىلىچغە تېگىپ ئىكى پارە بولۇر ئەردى، شول قىلىچنى ئالدى، بىر مىلتىق بار ئەردى، قاراڭغۇ كىچەدە قارا پالەسدەكى چۇمۇلەنىك كۆزىنى چاغلەر ئەردى، ئەنى ئالدى. پادىشاھزادە ئىكەن، ئەمدى قىز بېرەي دەپ ئېدى، ئەي پادىشاھىم يېنە بىر سناماي بولماس، دېدى. يېنە قايداغ سنارمىز دېدى. ئۆزلەرىنىك مىنەدۇرغان توپچاق ئىراقدۇر، پادىشاھزادە بولسە شونى ئەلپ چىقار، ئېگەر قاراچوق بولسە بۇيانقى ئارلەردىن ئەلپ چىقار، شوندىن سنارمىز، دېدى. پادىشاھ ئەيدى: ئەي ئوغلۇم ئاقتەخانەلەردە ئەتلەر باردۇر، چىرىپ ئىلغاپ چىقىك، دېدى. ئىلغاپ توپچاق ئىراقنى ئەلپ چىقتى. پادىشاھزادە ئىكەن قىز بېرەلى دەپ ئېدى، «ئەي پادىشاھىم، ئادەم ئوغلىنى ئۇچ نۆبەت سنايدۇرغان يېنە بىر سناماي بولماس»، دەپ ئەردى. پادىشاھ ئەيدىلەرکى «يېنە قايداغ سنارمىز»، ــ دېدى. موما ئەيدى: «ئۆزلەرىنىك قۇشلايدۇرغان قۇش شۇڭقاردۇر، ئەنى ئەلپ چىقسا پادىشاھزادەلىقنى شۇندىن بىلەلى» ــ،دېدى. پادىشاھ ئەيدى كى: «ئەي ئوغلۇم، قۇشلەردىن قۇش ئىلغاپ چىقىپ» ــ، دېدى. تەبى پادىشاھ شۇڭقارنى

ئەلىپ چىقتى. ئېمدى توي قىلىلى دەپ شەھەرنىڭ ئىچىدە بىر بۆلەك ئورده تەيين قىلدىلەر، ئاندىن پادىشاھ توي بۇنياد ئېيلەپ قايىدە-ياسۇن بىلە ئۇقدىي، نىكاھ قىلدىلەر. ئاندىن توي تۇشۇرۇپ تامام خلايىق باندىلەر. بۇ قىزنىڭ ئىنەگەسى قالىپ ئەردى. تەيى پادىشاھ ئەيدىدىكى: «ئەي ئىنەگەلەر، سىلەر يانمايسىلەرمۇ؟» ــ دېدى. «بىزنى شۇندا ئولتۇرۇڭلەر»، دەپ ئىدى يانمايدۇرمىز» ــ، دېدى. تەيى پادىشاھ ئەيدى: «مەن ئالسەم پادىشاھىنىڭ بىر قىزىنى ئالدىم، سىلەرنى قوشاپ ئالدىمۇ؟» ــ، دەپ ئىنەگەلەرنى چىقاردى. توقۇز قات تۇشەك سالدى، ئوتره‌سىغە بىر قازۇق قەقىپ، قازۇقنى يەرىپ ئوتره‌سىغە قىلىچنى چىرگۈزۈپ قويدى، بىر تەره‌فىدە سۇلتان بىبىچە ياتتى، بىر تەره‌فىدە تەيى پادىشاھ ياتتى. «سەن مىدىرە-سالىڭ سەنى كېسەر، مەن مىدىرەسەم مەنى كېسەر» ــ، دەپ ياتەدۇر. سۇلتان بىبىچەنىڭ چىرايى زافىرانىدەك سارىغ بولدى. غەم ئېندۇكتىن ئەھۋالى توڭ بولدى. بىر كۈن ئىنەگەلەرى سوردى، «ئەي خناكام ئۆزلەرىگە نېمە بولدى، بىر يېرلەرى ئاغرىقمۇ؟» ــ، دېدى. سۇلتان بىبىچە ئەيدىلەر: «ئەي ئىنەگەلەر، توي بولغان كىچە تەيى پادىشاھ سىزلەرنى چىقارىپ ئەتىپ توقۇز قات تۇشەك سەلىپ، ئوتره‌سىغە بىر قازۇقنى قەقىپ، ئول قازۇقنى يەرىپ ئوتره‌سىغە قىلىچنى چىرگۈزۈپ قويۇپ، سەن مىدىرەسەڭ سەنى كېسەر، مەن مىدىرەسەم مەنى كېسەر دەپ ياتەدۇر. ۋاخشىددىن تالڭ ئاتقۇنچە كۆزلىرىمگە ئۇيقۇ كېلمەيدۇر» ــ، دېدى. ئىنگەلەر چىرىپ ۋەقەنى ئاناسىغە ئايتتى، ئاناسى دادەسىغە ئەيتتى. «نە يېردە لايغە پەتىپ قالغان گەدايغە قىز بېرىپ ۋاقە مۇنداق ئەرمىش» دەپ ئىدى. پادىشاھ ئەيتتىكى: «ئات مىنىپ قوش قوشلاپ كۆنگەن ئوغۇلدۇر. بىكار سۆزلەمە» ــ، دېدى. «كۆڭلى ئۆلۈپ قالغاندۇر، مەن ئاۋغە ئەلىپ چىقىپ كۆڭلىنى ئاچارمەن»، دەپ قىرىق كۈنلۈك ئاۋغە چىللاتتى. قىرىق كۈن شكار قىلىپ شكارنىڭ ھېچ بېرارى بولمەدى، ئاندىن ياندىلەر. بىللە چىققان بەگلەر ئەيدىكىم: «پادىشاھىمز بىلەن چىقساق سىيرغە تويۇپ قالۇر ئىدۇق، نە بېرەكى لايلىقده قالغان گەداي بىللى چىقىپ ھېچ ئاۋنىڭ بېراي بولمەدى» ــ، دېيىشتىلەر. تەيى پادىشاھى بۇ سۆزنى ئاڭلاپ پادىشاھنىڭ ئورده‌سىغە كېلىپ بۇ سۆزنى تاشلەدى:

ئۆز يۇرتۇدا كۆچۈكۈڭ ھەم غاز ئالۇر ھەم ئۆردەك،
كىشى يۇرتىده بوز لاچىن نە غاز ئالمەس نە ئۆردەك.

دەپ لاچىننى لاسدىك تاشلاپ ئاتتى. باياقى بەگلەر تۇرۇپ ئەيتتىكى، ۋاده‌رخ ئى ئەۋلىيا ئوغلى ئىكەن، بىز-لەرنى پادىشاھغە چاقىپ قويارمىكىن دېپ بىرىسى دەرۋا-زەده قالدى، بىرى چەھار سۇده قالدى. تەيى پادىشاھ ئۆيىگە چىرىپ كەتتى. ئاڭگاغىچە پادىشاھ يارلىق قىلدى-كىم، «بەگلەر چىرسۇن» دەپ. بەگلەر چىردى. پادىشاھ «شكارنىڭلەر ئوبدان بولدىمۇ؟» دەپ ئىدى، بەگلەر ئەيتتىكى «ھېچ شكار بولمەدى، تەيى پادىشاھ ئاسلا سۆزلەمەدى، ئوق ھەم ئاتمەدى، ئالدىمزده يانغەننى سورارسزلەر». پادىشاھ ئەيدىلەركى: «ئىگەر توقۇملەرنى جابدۇغەلى سارەچلەرغە كىشى ئىبەردىم» دەپ توختاتىپ يېتى كىچە-كۈندۈز مەجلىس قىلىپ بېردى، ئاخىرقى كۈنى ئۇلۇغ ئاش قىلىپ تارتىپ تۇرەر ئەردى، يىلمايە تۇگۈلەر كېلدى مۇ دەپ كىشى بۇيۇردى. تەيى پادىشاھ ئۇل مەجلىستە بۇ سۆزنى تاشلەدى:

سۇ كېلۇر تاش ئۇستىده،
قوشۇرمام قاش ئۇستىده.
مەن زوھرامنى يادلانسەم،
يىغلەرمەن ئاش ئۇستىده.

دەپ مەجلىستىن فارىغ بولۇپ تەيى پادىشاھ ئۆز يۇرتىغە يانار بولدى. پادىشاھ ئۇچ يۈز بەگلەرنى قوشۇپ بېردىلەر، «تەيى پادىشاھ نە يېردىن رۇخسەت بېرسە، شوندىن يانىڭلەر»، دەپ ئىدى. بىتەمام رۇم خەقى شە-ھەردىن بىر فەرسەڭ يېرىگە بەرىپ خوپلاشتىلەر. سۇلتان خەنكام تەيى پادىشاھنىڭ ئىتەكنى تۇتۇپ تۇرۇپ، بۇ سۆزنى تاشلەدىلەر:

بۇ تېرەك ئۇزۇن تېرەك،
تۇبىدىن كېسەك كېرەك.
يېڭى يار تۇتقان كىشى،
كۆكنە ياردىن كېچەك كېرەك.

دەپ ئەيدى، تەيى پادىشاھ بۇ سۆزنى تاشلەدى:

ئەزىز جاندىن كېچەرمەن،
مەن زوھرامدىن كېچمەسمەن.
خۇدادىن بۇيرۇغ بولسە،
يۇرتغە بەرىپ كۆرەرمەن.

دەپ ئەردى، سۇلتان خەنكام بۇ سۆزنى تاشلەدى:

مەن ئاشىق ئىدىم سىزگە،
بىر باقمەدىگىز بىزگە.
بىر باقمەسىگىز باقمايلا،
دېبەلىم بولۇر سىزگە.
دەپ ئەيدى. تەيى پادىشاھ بۇ سۆزنى تاشلەدى:
بىر نېچە مەھىلىل ئەردى،
بولدىلا كېت- خۇداچىلىق.
يۈرتۇمغە بارۇر بولدۇم،
ئاخىر بۇ جۇداچىلىق.
دەپ ئەردى، سۇلتان بىبىچە بۇ سۆزنى تاشلەدى:
تاڭلا قىيامەت بولسۇن،
خۇدايىم قازى بولسۇن.
ياقاڭىزدە پادىشاھىم،
تۆمۈر تىرناقىم بولسۇن.
دەپ ئەردى، تەيى پادىشاھ بۇ سۆزنى تاشلەدى:
قۇرۇغ بار ۋە قۇرۇغ بار،
يۇلقىلەردە توروغ بار.
سۆيسەك ياخشىنى سۆيگىل،
قىيامەددە سوراغ بار.
دەپ ئەردى، سۇلتان بىبىچە بۇ سۆزنى تاشلەدى:
سەن بارسالا مەنمۇ باراي،
بەرىپ يولۇڭدا قالاي.
ئالتۇن ئاپتاۋا ئەلىپ،
مىلىكەڭگە سۇ قۇياي.
دەپ ئەيدى، تەيى پادىشاھ بۇ سۆزنى تاشلەدى:
مەن بارسەم سەن بارمەسسەن،
بارسەك يولدە قالماسسەن.
سەن مەنلىك مەلىكەمگە،
سۇ قۇيۇپ بېرەلمەسسەن.
دېدى. تەيى پادىشاھ يېنە بۇ سۆزنى تاشلەدى:
مەن بۇ يېرلىك ئېرمەسمەن،
يېر سۈيۈمنى بىلمەسمەن.
يېر سۈيۈمنى بىلگەندە،
بەغلەسەڭمۇ تۇرمەسمەن.
دەپ سۇلتان بىبىچەنى ئورده قىزلەرنغە تۇتۇرۇپ قويۇپ بۇ سۆزنى تاشلەدى:
بارۇرمەن يولۇم تۇزدۇر،
كىچە مەڭا كۈندۈزدۇر.
قويۇپ بېرىلىك كېتەرمەن،
زوھرام ئاندە يالغۇزدۇر.
ئۇلۇغ بوز ئات كىچىك بوز ئات،
كېلگىل بوگنۇگنى ئۇزات.
باشىڭدىن يۇگەن ئەلىپ،
ئات قىلاي سەنى ئازاد.
دەپ بىتامام كېلگەن بەگلەرگە رۇخسەت بېرىپ ئۆزى يولغە رەۋان بولدىلەر. تەيى پادىشاھنىلىك قاراسى يېتگۈنچە سۇلتان بىبىچە يىغلاپ ئولتۇردى، ئاندىن كېين ئورده قىزلەرى ھېزار- ھېزار مىشەققەتلەر بىلەن تېسەللى خاتىر بېرىپ، ئالداپ سلاپ ئەلىپ ياندىلەر. ئەلقىسسە، تەيى پادىشاھ بىبھرام بىلەنېچەند مەنزىل مېراھ ئىللەرنى تاي قىلىپ، چون تەلاسنىلىك شەھەرىگە يەقىن بىر يايلاغ بار ئەردى شۇبۇ يەرگە تۇشەلى، ناماز پېشىن بىلە يۈك قويالى، توخا بىر چىلاغان مەھەلدە يېتەرسز دېپ پېشىن بىلە يۈك قويدىلەر. باش توخا بىلە شەھەرگە كېلىپ دەر- ۋازەنى ئاچتۇرۇپ، زوھرە خەنكامنىلىك ئوردەسغە توقۇز دەربەنددىن ئۆتۈپ چىردىلەر، بېھرام ھەمى بەندلەردىن باشلاپ ئەلىب چىردى. بېھرام ئەيدىكى، «ئەي پادىشاھىم ھېچ ئەدەمنىلىك ئىزى مەلۇم بولمەيدۇر»، دېدى. تەيى پا- دىشاھنىلىك پالاق چاقماقى بار ئەردى، چاقماق چەقىپ ئوت ياندۇرۇپ باقتىلەر، ئوردا قىزلەرنىلىك ئىزى بار ھې- زانىلىك ئىكىچە يېردە ئىزى ھېچ ئۇن چىقمايدۇ، دەپ ئەيدى. ئەي بېھرام قوپۇلىك، كېتەلى دەپ يېنە ئەيدىكى بىر سۆز تاشلاپ باقاي دەپ بەلەند ئاۋاز بىلە بۇ سۆزنى تاشلەدى:

مەن كېلدىم شوڭدىن شونچە،
خۇدانىلىك فەرمانىچە.
رۇم شەھەرىدىن بىر قىز ئالدىم،
ئاتى سۇلتان بىبىچە.

دەپ ئەردى ھېچ ئۇن چىقمەدى، «قوپۇلىك بېھرام كېتەلى» دەپ يېنە بۇ سۆزنى تاشلەدى.

مەن كەلدىم تالىك ۋەقتىدە،
زوھرام ياتۇر تەختىدە.
قىچقىرسەم ئۇن بەرمەيدۇر،
قارا باتۇر ياددىدە.

دەپ ئەردى زوھرە خەنكام راۋاق تۆپەسىدە قاتىغ ئۇيقۇدا ياتار ئەردى. تەيى پادىشاھنىلىك ئۇنى زوھرە خە نىكامنىلىك قۇلاقغە ئوقدىك تېگدى، ئىشق مۇھەببەت ئوتى جا جىگىرىگە نېشتەردەك تېگدى. زۆھرە خەنكام قىل مەزەللىك نېچەند قات قات تولغانىپ قوغۇشۇندىك

ئېرىپ سەبر تاقەت قىلالمەدى، بۇ سۆزنى تاشلەدى.

ئۈيقۇلاپ ئەردىم ئويغاندىم،
ئوڭدىن سولغە تولغاندىم.
تەيى ئىكەننى بىلمەدىم،
قارا باتۇر قۇل دېدىم.
ئۈيقۇلاپ ئېدىم ئەۋۈەل شەب،
بولغان ئوخشايدۇر نەم-شاب.
قاتىغ ئۈيقۇدا يەتىپ،
پادىشاھىم سىزنى تۇشەپ.

دەپ ئورنىدىن يۆگۈرۈپ قويۇپتى. ئەيدى: «ئەي قىزلەر ئوتنى ياندۇرۇڭلەر، تەيى پادىشاھ كېلدى» دەپ ئۆزى ئالدىغە چقىپ يغلاشپ ھەل ئەھۋال سورەشپ، ئۆيگە چىرىپ تەختىغە چقىپ ئولتۇردىلەر. تەيى پادىشاھغە ساقال بۇرۇت چقىپ قەلىپدۇر، زوھرا خەنكام تونوماس ئەردى. تەيى پادىشاھ بۇ سۆزنى تاشلەدى.

يولغە چىردىم غۇربەتدە،
ھەسرەت ئۇزرە مېھنەتدە.
گىسۇلەرىم خەت تارتى
مېھنەت مېشەققەتدە.

دەپ، يېنە بۇ سۆزنى تاشلەدى.

بازار كۆكى باققالدۇر،
يىگىت كۆكى ساقالدۇر.
ئايرىلغالى ئۇچ يىلدۇر،
بىلمەسسەن نېچۈك ھالدۇر.

دەپ ئەردى، زوھرا خەنكامنىڭ بۇلاقدەك كۆزلەرىدىن يۇنجى مارجان يەڭلىغ ياشلەرىنى تۆكۈپ بۇ سۆزنى تاشلەدى:

بۇلبۇل ساراپ ئۆتتىمۇ،
باغرى بىر يان كېتتىمۇ.
يار ئۇستىگە يار تۇتۇپ،
بەشىم كۆككە يەتتىمۇ؟

دەپ ئەردى، زوھرا خەنكام ئۆزىنى پارە-پارە قىلىپ تەيى پادىشاھنىڭ ئاياغغە ئۆزىنى تاشلادى. شەنبە كۈنى كېلىپ ئېدىلەر، چاھارشەنبە كۈنغچە پادىشاھخانە نەغمە نەۋالەر قىلىپ ئويناتىدىلەر. يېنە ۋەزىر قەرى تىرمەچ تىرگەلى چاھارباغ چىناربېغقا چىردى، كۆردىكى تەيى پادىشاھ بىلەن زوھرە خەنكام مەجلىس قىلىپ ئولتۇرۇپدۇر. ئول موما يۆگۈردى، باردى. قارا باتۇر قۇلغە خەبەر ئەيتتى. «ئەي قۇل، زوھرە بىلەن تەيى پادىشاھ مەجلىس قىلىپ ئولتۇرۇپدۇر»، قۇل ئەيتتىكى: «ئەي موما، تاڭلا قۇرغۇيۇمنى ئەپ چقىپ بىر توقۇر جەبجق ئالدۇرۇپ كەباب قىلىپ زوھرامغە تۇتارمەن، زوھرام مەڭا ئاياق تۇتار، تەينىلك قوڭغە تەيىپ قوغلاپ چقارمز» دەپ يەتىپ قالدى. قۇلنىڭ تالك ئاتغۇنچە ئۈيقۇسى كېلەمدى. ئەرتەسى ئەرتەگەن ئورنىدىن قويۇپ قۇرغۇينى قولغە ئەلىپ، بىر قۇشلاپ ئېدى چاھار باغقە تۇشۇپ كېتتى. قۇرغىينى قوغلاپ كېلىپ بۇ سۆزنى تاشلەدى:

قۇرغۇي سالدىم ھارچغە،
ئالدى تۇشتى باغچغە.
قۇرغۇي غەنام يوق بولدى،
سوراغ بولسۇن باغچغە.

دەپ ئەردى، تەيى پادىشاھ بۇ سۆزنى تاشلەدى:

قۇرغۇي سالسەك بولمەسمۇ،
قۇرغۇي جەبجق ئالمەسمۇ.
بۇرنا سۆيگەن زوھرامنى،
يېنە سۆيسەم بولماسمۇ.

دەپ زوھرا خەنكامنىڭ بويۇنىدىن تۇتۇپ لالىدەك لەبىدىن ئىكى توقۇز نەشبت ئۆزدى. قارا باتۇر قۇل بۇنى كۆرۈپ ئۆزىنى پارە-پارە قىلىپ كېلىپ پادىشاھنىڭ ئوردەسىغە بەرىپ، «داد پادىشاھىم»، دەپ قىچقردى. «ئوتوز كۈن روزەنى مەن تۇتسەم، ئەيدنى (ھەيتنى) تەيى پادىشاھ بىلەن زوھرا خەنكام قىلەمدۇر»، دېدى. پادىشاھ ئەيدىكى، «دادىرىغ قىزىمنى مۇشت خانىدە مۇنداغ بەدناملەرنى قىلۇرمۇسەن» دەپ، «قىچقر جەلادلەرنى» دەپ ئەردى، شول زەمەن ئۇچيۇز جەلادلەر ھزىر بولدى. «ئەي جەلادلەر تەينى دەستەگەردەن باغلاپ تىر باران قىلىڭلەر» دەپ يارلىق قىلدى. زوھرا خەنكامنىڭ بىر كۆزى ئالدىدە، بىر كۆزى ئارقاسىدە زار-زار چۈن ئەبرى نەۋ بەھار يىغلاپ كېتىپ بارۇر ئەردى، تەيى پادىشاھ بۇ سۆزنى تاشلەدى:

بۇ سەنىڭ نەھال ئىشىڭ،
قول سەلىپ ماڭىشىڭ.
چۆلدە قالغان كىكدېك،
گاھى گاھى باقىشىڭ؟
مەن كېلدىم قوياش بىلە،
كۆزۈم تولدى ياش بىلە.
ئىش مەھالىدىن ئۆتتى،

يار تەخى كەڭش بىلە.
ئات مىندىم كۆرۈك قاشقە،
سېكرەتىم تاشىدىن تاشغە.
چىرايلىغىنى يار تۇتسە،
ئاخىر چىقار باشغە.

دەپ ئەيدى، زوھرە خەنىكام ئاتاسىنىڭ ئالدىغە بەرىپ بۇ سۆزنى تاشلەيدى:

ئاي مەنىڭ ئالىم دادام،
تاش يۈرەك زالىم دادام،
ئۆلتۈرسەڭ مەھبۇبۇمنى،
نېچۈك كېچەر ھالىم دادام.
يۈرتۇڭنى كىمگە قالۇر؟
تەختىڭدە كىم ئولتۇرۇر؟
ئوغۇل قىزىڭ يوقدۇر،
رۇھىڭنى گېدا بولۇر.
خوش خانلىق خوش بەگلىك،
يوق ئىكەن مۇسلىمەنلىق.
كۆي ئوغلى ئۆلتۈرۈپ،
كىمگە قالۇر سۇلتانلىق؟

دەپ ئەردى، «چىقىڭ قىزىم تەينى سىزگە بېردىم»، دېدى. زوھرا خەنىكام چىقىپ باقغۇدېك بولسا تەيى پادىشاھنى ئۆلتۈرۈپ، تۆرت سانىنى تۆرت دەرۋازەگە ئەسىپ بولۇپدۇر. چون تالاسنىڭ خەقى بىتەمام يىغلاپ ماتەم تۇتۇپ قارالىق بولۇپدۇر. زوھرا خەنىكام يېتىپ كېلىپ فەريادلەرنى فەلەكگە يېتكۈزدى. سۇنبۇلدېك ساچلەرنى يۇلۇپ بەھۇش بولدى. بىر ۋەقتىدە ھۇشغە كېلدىلەر، كېلىپ قارا كېفىنىك كېيىپ بۇ سۆزنى تاشلەدى:

ھاي بەگلەر ھاي ھاي بەگلەر،
قۇتۇندە قوينى يېيىڭلەر.
قۇتۇندە قوي تۆگەسە،
تەيى گۆشتىنى يېيىڭلەر.
تەينىڭ ئاتاسى يوق،
بېلىدە قۇتەسى يوق.
يىغلاماڭلەر يۈرت خەقى،
دۇنيانىڭ ۋەفاسى يوق.
قارا كېفىنەك سېنىسىز،
قەزارىم يوقدۇر سەنسىز.
مەنى ئايرىغان بەگلەر،
گورغە بارسۇن ئىمانسىز.

بۇ ھاۋا ھاۋاسىدۇر،
قار يامغۇر ياغامىدۇر.
قىز ئۇچۇن يىگىت ئۆلمەك،
سەنىڭدە رېۋامىدۇر؟

دەپ ئەردى، ئاتاسى پۇشەيمان قىلدى. قارا باغرىنى يىرگە ياقىپ يارلىغ قىلدىكى، «ئوچ كۆنغىچە مەنىڭ قاشىمغە كىشى چىرمىسۇن»، دەپ. «ئېگەر چىرسە زۇرىمىڭا قۇرۇتەرمەن» دەپ ئەردى، ئالەدىدەكى بەگلەر قەچپ كېتتى. پادىشاھىم ئەيدىكىم، «ئەي قىزىم كۆڭلۈڭىزدە قايداغ خاھىش بولسە شۇنداغ قىلىڭ»، دېدىلەر. قىز ئەيدى: «ئەي دادا، مەنىڭ كۆڭلۈمدەكى قۇش ئاسمانغە پىرۋاز قىلىپ كېتىپدۇر، ئېمدى ئوچيوز بەگنى، ئۇچيوز جەللادنى ئۆلتۈرۈپ شەھەرگە ئوت قويسەممۇ سورمەسۇنلەر» دەپ ئەردى. «سورماي» دېدى. پادىشاھنىڭ خەقىنى بىتەمام ئۆلتۈردى، ئاندىن كېن تەيى پادىشاھنى يۇپ تاراپ دەفنە قىلدىلەر، باياقى مومانى ئېشەككە تەتۈر مىندۇرۇپ كوچەما كوچە خەنىكام تەيى پادىشاھنىڭ قەبرىسگە پادىشاھانە گۇنبەز تېيىپ قىلدىلەر، ئانچىنان زىپ زىنەتلەر قىلىپ كەمالغە يېتتى. پەنج شەنبە بولدى. ئاتاسىنىڭ ساغداقىنى بېشاق ئوقى بىلە بىر يېڭگە ئالدى بىر يېڭگە يۇنجى مارجان ئالدى. «ئەي يىگىتلەر، ئەي قىزلەر، يۇرۇڭ تەيى پادىشاھنى بەرىپ زىيارەت قىلەلى»، دەپ بۇ سۆزنى تاشلەدى:

كېل قىزلەر يۇگۇرەشەلى،
تەيغە يېتەشەلى.
تەيغە يېتىشگەندە،
يۇنجى مارجان ساچاشەلى.

دەپ بىر يېڭدەكى يۇنجى مارجاننى بىر تەرەفگە سەچىپ ئەتىپ ئەيتىكى: «ئەي قىزلەر، يىگىتلەر، بۇ يۇنجى مارجاننىڭ ھەسابىنى ئۆزۈم بىلۇرمەن، ئويان-بۇيان قارلاماي تىرىڭلەر»، دەپ گۇنبەز تەرەفگە رەۋان بولدى. گۇنبەزگە يېتىپ كېلىپ جان جىگەردىدن ئاھ تارتىپ بۇ سۆزنى تاشلەدى:

تەيى ئاتلىق بارمۇسەن،
تەختىڭدە ياتارمۇسەن.
ھۇجرەڭغە مېھمان كېلدى،
ئالدىغە چىقماسمۇسەن؟

دەپ ئەردى، گۇنبەزنىڭ ئىچىدىن قەبرى يەرلىپ ئىشقلەر سىنەسىدېك شىكەف بولدى. زوھرە خەنىكام ئول

شكەفدىن چىرىپ كېتتى. ئېندېك گېنا سەچىنلىك ئۇچى كۆرۈنۈپ قالدى. يىگىتلەر، قىزلەر يۇنجى مارجاننى تىرىپ بولۇپ باقسە زوھرە خەنكام يوق، گۈنبەزگە كېلىپ باقسە زوھرە خەنكامنىڭ گورغە كىرىپ كېتگەنىنى كۆرۈپ مۇراد مەقسۇدىغە يېتىپدۇر، دەپ كېلىپ پادىشاھغە مەلۇم قىلدى. پادىشاھ دېدىكىم «تەقدىرغە تېدىبىبۇر يوق ئىكەن»، دەپ يۇرد خېلقىنى يىغىپ ئاش سۇيىنى بېرىپ ياندۇردى. نېچەنت كۈندىن كېن قارا باتۇر قۇل پادىشاھ بىلەن شكارغە چىقىپ چەغىر ئىچىپ مەستلالىق شەھەرگە كىرىپ ئەردى، ئاناغچە زوھرە خانىكام تەيى پادىشاھ بىلە گۈمبەزگە كىرىپ كېتگەنىنى ئاڭلاپ تەيى ئۇچۇن زوھرام ئۆلگەن بولسە، زوھرام ئۇچۇن مەن ئۆلسەم نە بولغۇسدۇر، دەپ ئۆزىگە خەنجەر سەلىپ ئۆلدى. پادىشاھ يارلىغ قىلدىكى «قارا باتۇر قۇلنىڭ مەندە بىر ھەققى بار ئەردى، تەيى پادىشاھ بىلە زوھرە

نىڭ ئاراسىدە دەفنى قىلىڭلەر، قىيامەت كۈنى ماڭا داۋاگەر بولمەسۇن»، دەپ يارلىغ قىلدى. بۇ ئىكى گۈلنىڭ ئاراسىدە بۇ ناپاك تىكەننى قويدىلەر. بىر موللاي رەممال بار ئەردى، ھەمىشە رەممال باقار ئەردى، بىر كۈنى گۈنبەزنى تاماشا قىلغالى كېلدى، بۇ گۈنبەزنىڭ تەشى مۇنچە چىرايلىق ئىكەن، ئىچى قانچە چىرايلىقدۇر، دەپ چىرىپ كۆردى. ئىكى تۈپ گۈلنىڭ ئارەسىدە بىر تۈپ ئازغان ئۈنۈپدۇر. ئۇل ئىكى گۈل يەقىن كېلسە ئول ئازغان ئايرىتەدۇر. ئول «ئازغاننى قىرىپ ئاتاي» دەپ ئول موللا قارا باتۇر قۇلنى قۇيۇپ ئىكەن دەپ بىلدى. گورنى ئەچىپ ئۇستەخانلەرنى ئەلىپ كۆيدۇرۇپ كۈلنى كۆككە سورۇدى. تەيى پادىشاھ بىلە زوھرە خەنكامنىڭ بەشدەقى قىزىل گۈللەر بىر بىرى بىلە يولدەشتى، ئاياغلەردەكى ئىكى سۇت بۇلاقلەر ھەم بىر بىرىگە ئېگىشتى، ئەقىپ جارى بولدى. قىيامەتغچە ئاقار دەپ تۇرلەر، بۇلەر ھەم خۇداغە يېتگەن ئاشىق زاتلەرتۇر، دەپ تورلەر. بۇلەرنىڭ نېچەند ئىشلەرى كرامەت دېپ تۇرلەر، بۇلەرنىڭ تويلەرى قىيامەت كۈنى بولۇر دېپتۇلەر، بۇ ۋاقىلەرنى مېلكە سۇلتانخان ئاڭلاپ زار-زار چۇن ئېبرى نەۋ باھار يىغلاپ جان جىگەرلەردىن بۇ بېيتنى ئوقۇپ جان بەھەق تەسلىم قىلدىلەر:

ئىكى ئاشىق چىرماشىپ،
جان ۋەسلىغە يېتگۈرمەسە.
ئىشق ئوتىنىڭ دەردىن،
ھەسرېت ئوتام كېتگۈرمەسە.
مۇنچە كۆيدۇڭ پادىشاھىم،
قىلىچ باشىڭدىن كېتمەسە.
ئاھكى بولدۇم ئىشق ئارا،
بىر بۇۋافەغا مېڭېتىلا،
بولمەسۇن ئەھلە ۋەفا.
مۇنداق بالاغە مۇپتىلا.

بۇ داستان لون ئۇنۋېرسىتېتنىڭ ئارخىپخانىسىدا N.FAvd.1Bd26.Nr6

نومۇرى بىلەن ساقلىنىۋاتقان گۇستاق رەكۇئىست G.RAQUTTE تىرانسكرىپسىيەسىنى ئىشلىگەن نۇسخىسىغا ئاساسەن نەشرگە تەييارلاندى.

تەييارلىغۇچى: **مۇختار مۇھەممەد**

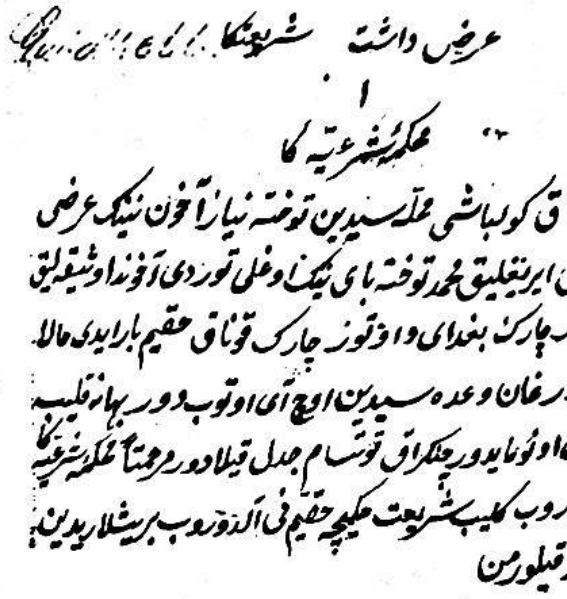

خەت- چەك ۋە ھۆججەتلەر

قولىمىزدىكى بۇ ھەر خىل تېمىدىكى بۇ خەت- چەك ۋە ھۆججەتلەر 1910- يىللىرى ئەتراپىدا قەشقەردە يېزىلغان. خەت- چەك ۋە ھۆججەتلەر خوتەن قەغىزىگە يېزىلغان بولۇپ، قەغەزنىڭ فورماتى 27×20 سانتىمېتر. جەمئىي ئالتە ۋاراق. بۇ ھۆججەتلەرنى دەسلەپتە شۇېتسىيەلىك گۇستاف ئالبىرت قولغا چۈشۈرگەن. كېيىن ئالبىرت بۇ ھۆججەتلەرنى تۈركلوگ گۈننار يارىڭغا بەرگەن. 1982- يىلى گۈننار يارىڭ بۇ ھۆججەتلەرنى لۈند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىغا ھەدىيە قىلغان. بۇ ھۆججەتلەر نۆۋەتتە لۈند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى «گۈننار يارىڭ ساقلانمىلىرى»دا 156- نومۇردا ساقلىنىۋاتىدۇ.

بۇ جەمئىي 14 پارچە ھەر خىل مەزمۇندىن تەركىب تاپقان ھۆججەت بولۇپ ئۇلار تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1. ئەرزى داشت شەرئىتكە (شەرئىتكە ئەرز قىلىنىدى)
مەھكىمەئى شەرئىتكە (شەرئەت مەھكىمىسىگە)
2. شەرئىتكە يەنە بىر ئەرز
مەھكىمەئى شەرئىتكە (شەرئەت مەھكىمىسىگە)
3. يامۇنغە ئەرز (يامۇلغا ئەرز)
ئىلتىفاتلىق ئامبانغا
4. ۋەسىقە، مەدىيۇنلۇق خەتى (قەرىزدارلىق خېتى)
5. يەنە بىر ۋەسىقە
6. يەنە بىر ۋەسىقە
7. ئىجارە خەتى
8. بىر كىشى تىلىدىن بەرگەن لادە ئۈچۈن خەت (دەۋاسىز خەت)
9. ئىجارە خەتى
10. زەمىن خەتى (سەككە)

عرض داشت شریعتکا ...

ا

محکمۂ شرعیہ کا

رواق کولباشی محمد سیدین توختہ نیاز آخون نیک عرض بش ایرتیلیق محمد توختہ بای نیک اوغلی تورمدی آخوندا اوشبو لیق اوتوز چارک بغدای واوتوز چارک قوناق حقیم بارایدی حالا برادور غان وعدہ سیدین اوچ آی اوتوب دور بہانہ قلیب برکالی اوتوبایدور چکراق توتسام جدل قیلادور مرحمتاً محکمۂ شرعیہ آلدوروب کلیب شریعت حکیچہ حقیم فی آلدوروب برسشلاریدین امید قیلورمن

سنہ ۱۳۳۱ ماہ شعبان نیک ۲۴

11. رەھن خەتی (گۆرە ۆەسقەسی)
12. ۆەکالەتنامە
13. کىراکەشنىڭ تىلىدىن خەت (ئەھدىنامە)
14. يەنە بىر زەمىنى ۆەقىف دىگجى خەت

بۇ خەت- چەك ۆە ھۆججەتلەر قەشقەر شەھرى، كونا شەھەر (توقۇزاق)، يېڭىشەھەر ۆە يەكەن ناھيەلىرد- گە تەۆە يېزا ۆە مەھەللىلىرىدكى كىشىلەرنىڭ شەرئىەت مەھكىمىسگە قىلغان ئەرز- شكايىتى، ئامبالغا يازغان ئەرز خەتلىرى، قەرز ھۆججەتلىرى، يەر خېتى، يەر سېتىۋېلىش ھۆججىتى، زېمىن سېتىش ھۆججىتى، تىلخەت، ۋاكالەتنامە، ئەھدىنامە قاتارلىق مەزمۇندىكى خەتلەر بولۇپ، 20- ئە- سىرنىڭ باشلىرىدكى قەشقەر رايونىنىڭ ئىجتىمائىي، سيا- سي ئەھۋالىنى چۈشىنىشتىكى بىر مەنبە ھېسابلىنىدۇ، بۇ ھۆججەتلەرنى نەشرگە تەييارلاشتا مەتشۇناسلىق پىرىنسىپى بويىچە ئەينى دەۋر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان ئاساستا ئوقۇلغۇ قىلىندى ھەمدە بىر قىسىم ئەرەبچە، پارسچە ئاتالغۇلارغا ئىزاھات بېرىلدى.

1

ئەرزى داشت شەرئىەتكە ①
مەھكىمەئى شەرئىيەگە ②

رەۋاقكۆلباشى مەھەللەسىدىن توختەنياز ئاخۇنۇمنىڭ ئەرزى.

بەشبېرىغلىق مۇھەممەد توختىباينىڭ ئوغلى تۇردى ئاخۇندا ۆەسقەلىق ③ ئوتتۇز چارەك بۇغداي ۆە ئوتتۇز چارەك قوناق ھەققىم بار ئىدى. ھالا ④ بېرەدۇرغان ۆەئىدەسىدىن ⑤ ئۇچ ئاي ئۆتۈپدۇر. بەھانە قىلىپ بەرگەلى ئۇنۇمايدۇر. چىكراق تۇتسام جەدەل ⑥ قىلادۇر. مەرھەمەتەن ⑦ مەھكىمەئى شەرئىيەگە ئالدۇرۇپ كېلىپ، شەرئەت ھۆكمىچە ھەققىمنى ئالدۇرۇپ بېرىشلەرىدىن ئۈمىد قىلۇرمەن.

سەنە ⑧ 1331، ماھى شەئبانىنىڭ 22. ⑨

2

شەرئەتكە يەنە بىر ئەرز
مەھكىمەئى شەرئىيەگە

يېڭىبازار مەھەللەسىدىن روزىئاخۇنىڭ ئەرزى.

مۇتەۆەففا ئاتامز ⑩ موللاقۇربان ھاجىنىڭ ئوغلى رەشىد ئاخۇندىن مەزكۇر مەھەللەدە بىر ھويلا ۆە ئىشقۇل بويىدا ئون بەش مولۇق يەر ۆە باغى بىلەن بىر ھويلا، بىز ئىككى ئوغۇل، ئۇچ قىزغە مىراس تەككەلى بىر يىل بولغان ئىدى. ھالا بىر تۇغقانلارىمغا تەگىشلىك ھەققىمنى ئايرىپ بېرىڭلار دېسەم ئونۇمايدۇر. مەرھەمەتەن بىھەسەبى شەرئى ⑪ ھەققىمنى ئايرىپ بېرىپ، قەتئى نىزائى ⑫ قىلىشلارنى ئۇمىد قىلۇرمەن دەپ تۇتقان ئەرزى داشت ⑬.

سەنە 1331، 15- ماھى مۇبارەك رامزان ⑭).

3

يامۇنغە ئەرز ⑮
ئىلتىفاتلىق ئامبانغە ⑯

مىشار يۇقارقى قاش تۆبەنكى قاش كامرا ئوردا ئۆستەكى، خان ئېرىق قاتارلىق يۇرتلاردىن تاھىر مراب، ئەيسا مراب، ئون ئۇچ يۇز باشى، رەئىس ئىمام، مۇئەززىن ۆە ھەممە چوك- كىچىك فۇقەرالارنىڭ ⑰ ئەرزى. بۇ نەۆبەتدە ئورفە مىشارنىڭ ئاغزىغا زاكۇ ⑱ قويۇپ، سۇيۇمزنى تەڭشەپ ئالغالى ئەرز قىلىپ، زاكۇ قويغالى يوۆدەن ⑲ ئالىپ چىقىپ ئىدۇك ⑳. ھالا بۇگۈن ئورفەتنىڭ فۇقەرالارى زاكۇ قويۇپ ئەن ㉑ بولغان ئەمەس دەپ ئەرز قىلىپدۇر. بىزلەرزاكۇ قويماساق سۇيمىز ئەسلا تەڭشەلمەيدۇر. ئامبان ئۆزلەرى كۆرۈپ سۇيۇمزنى تەڭشەپ زاكۇ قويۇپ بەرگەلى ئىلتىفات تىلەيمىز دەپ تۇتقان ئەرز.

خۇا مىنگۈينىك ㉒ 3- يىلى، تۆرتىنچى ئاينىڭ سەككىزىدە. ㉓

4

ۆەسقە

مەدىيۇنلۇق خەتى ㉔

تارىخقە بىر مىڭ ئۇچ يۈز ئوتتۇز ئىككى، ماھى مۇھەررەمنىڭ يىگىرمە بىرى ㉕ ئېردى. مەنكى مەغار تۈبى مەھەللەسىدىن روزى باقى باينىڭ ئوغلى نوروز ئاخۇندۇرمەن. رەساقەد ㉖، گەندۇم رەنگ، ㉗، قارا ساقال ئىقرارى شەرئى قىلدىمكى ㉘ يېڭى شەھەرلىك مۇساباينىڭ ئوغلى يەئقوبئاخۇندىن ئىككى يۈز ئەللىك تەڭگە پۇلغە مەدىيۇندۇرمەن ㉙. سەمەنى مەزكۇرنى ㉚ تەلەپ قىلغان ۆەقتىدا بىلا مۇناقەشە ㉛ ئادا قىلۇرمەن دەپ ئۇشبۇ قەۋلىمنىڭ ㉜ راستلىقى ئۈچۈن ۆەسقەئى شەرئىيەتتە تەسلىم قىلدىم ㉝.

ھۇززارى مەجلىس ㉞: مۇھەممەدنىياز باي، تاش بايلار شاھىددۇر.

5

يەنە بىر ۆەسقە

تارىخقە بىر مىڭ ئۇچ يۈز ئوتتۇز ئىككى ماھى رەجەبنىڭ يەتتەسى ئېردى ㉟. مەنكى سەفەرباي گەندۇم رەنگ ㊱، بىرىش ㊲ مىيانە قەد ㊳ ۆەلەدى ㊴ توختى ئاخۇندۇرمەن. ئىقرارى سەرىھ قىلدىمكى، ㊵ بەچاۋۇرلۇق ㊶ ھەيدەرخان ھاجى مەشھۇرغە بەشيۈز سەكسەن چارەك بۇغدايغە مەدىيۇندۇرمەن ㊷. مەزكۇر ئاشلىقنى مۇددەتى ئالتە ئاي قارارىدا بىدەئۇا ئىفائى ㊸ بېرۇرمەن.

ھۇززارى مەجلىس: مۇئەززىن سەمەد ئاخۇن، ناسىر ئاخۇن ئىمام شاھىددۇر.

6

يەنە بىر ۆەسقە

تارىخقە بىر مىڭ ئۇچيۈز ئوتتۇز ئىككى بەرائەت ئايىنىڭ ئالتەسى ㊹ ئېردى. مەنكى خىنىم ئېرىق كەنتىدىن قاسىم خوجە ۆەلەدى ㊺ يۇنس بايدۇرمەن. ئىقرارى سەرىھ قىلدىمكى، شەھەرلىك سەئىد ئاخۇن ۆەلەدى تۇرسۇن ئاخۇندىن سەكسەن چارەك قوناقغە پۇل ئالدىم. مەزكۇر قوناقنى كۈز ۆەقتىدا ئۆز ئۇلاغلارىم بىلەن يەتكۈزۈپ بېرىپ ۆەسقەمنى ئالۇرمەن. ئەگەر ۆەقتىدا بەرمەي ھۆكۈمەت يەردىن ㊻ كىشى چىقسا مەھاسلىنىڭ خىزمەتىنى ㊼ ئۆزۈم بېرۇر بولدۇم دەپ ئۇشبۇ سۆزۈمنىڭ راستلىقغە بۇ خەتنى بەردىم.

ھۇززارى مەجلىس: مولالا مۇسا ئاخۇن، يۇنس ئاخۇنلار شاھىددۇر.

7

ئىجارە خەت

تارىخقە بىر مىڭ ئۇچيۈز ئوتتۇز بىر ماھى شەۋالنىڭ ئىككىسى ㊽ ئېردى. مەنكى تەمۇر خوجە كۆلباشىدىن قۇربان باي ۆەلەدى سابىت خوجەدۇرمەن. ئىقرارى سەرىھ قىلدىمكى، كامرا كەنتىدە كائىن ㊾ مەئلۇمۇلھۇدۇد ㊿ ئون چارەكلىك يەر، بىر ھويلا ۆە باغچە لاردىم بىلەن قوشۇپ شاكىرئاخۇن ۆەلەدى ئەھمەدئاخۇنغە بىر يىللىق ئىجارەسنى ئوتتۇز سەر كۆمۈشگە ساتتىم، بەدەلى ئىجارەنى (51) تەمامەن قولۇمغە ئالىپ تىلمىدىن ھۆججەتى خەت بەردىم.

ھۇززارى مەجلىس: ئىمام ئابدۇلباقى ئاخۇن، سۇفى چوڭلار شاھىد.

يا مولنغه عرض

۳

التفاتليق امبانغه

ميشاريو تمارقى قاشى توبن كى قاشى كامرا اوردا اوسنكى خان ايريق قتارليق يورت لاردين طاهر ميراب عيسى ميراب اوون اوچ يوز باشى رئيس امام موادن وهمه چونك پكيك فقرالارى تنيك عرضى بولنوبت ده اورفه ميشاريك آغزيغه زاكو قويوب سويومزنى تنكشاب آلغالى عرض قيليب زاكو قويغالى يودن اليب چيقيب ايدوك حالا بوكون اورفه تنيك فقرالارى زاكو قويوب عن بولغان ايماس ديب عرض قيليب دوربيزلار زاكو قويماساق سويومزنى اصلا تنكشالمايدورامبان اوزلارى كوروب سويومزنى تنكشاب زاكو قويوب بركالى التفات قيلايمز ديب توتقان عرض

خوامن كوى نيك ۳ نجى يىلى تورتنجى آى نيك ۸ يده

8

بىر كىشى تىلىدىن بەرگەن لادەئۇا ㊷ خەت

تارىخقە بىر مىلك ئۇچ يۇز ئوتتۇز بىر ماھى سەفەرنىلك ئونتۆرتى ㊸ ئېردى. ئارائوردا مەھەللەسىدىن روزى ۋەلەدى سۇلتان بايدۇرمەن. ئىقرارى سەرىھ قىلدىمكى، ئوترانچە ئورفەلىق تۇردى دېگەندە بىر يۇز ئەللىك سەر پۇلۇم بار ئېدى. بەرمەدى دەپ شەنگەن ئامبانغە ㊹ ئەرىز قىلغانمدا، ئامبان بىزلەرنى شەرىئەتكە بۇيرۇپ، شەرىئەت ئالدىدا مۇددەئەن ئەلەيھى مەزكۇر㊺ مۇنكىر بولۇپ ㊻، مەندە ھەققى يوق دېگەندە، بىر نەچچە ئەھلى سەلاھ ㊼ كىشىلەر ئاراغە تۇشۇپ ㊽، سۇلھ تەرىقى بىلەن ㊾ ئاتمىش سەر پۇل ئالىپ بەردى. مەن بۇ پۇلنى ئالىپ رازى ۋە قانى بولۇپ، ㊿ دەئۇايىمدىن ئۆتتۇم. مېنىلك مەزكۇر تۇردى دېگەندە جىنس دۇنيالىقدىن (61) ھېچ ھەقنۇل ھاققىم (62) قالمادى. بۇنىدىن كېيىن دەئۇا قىلسام دەئۇايىم باتىل (63) ۋە نامەسمۇئىدۇر (64) دەپ ئۇشبۇ سۆزۇمنىلك راستلىقغە خەت بەردىم.

ھۆززارى مەجلىس: مۇسا باي، ناسىر ئاخۇن، رەزىق خوجەلار شاھىددۇر.

9

ئىجارە خەتى

تارىخقە بىر مىلك ئۇچ يۇز ئوتتۇز ئىككى بەرائەت ئاينىلك ئوتتۇزى (65) ئېردى. مەنكى كىچىك ئوردا مەھەللەسىدىن مولالاخۇن ۋەلەدى ئەبدۇلاھ ئاخۇندۇرمەن. ئىقرارى سەرىھ قىلدىمكى، چەھارسۇداكى بىر دۇكانىمنى تۆرت ئىشكىلىك (66) ئۆيى بىلەن قوشۇپ رەھىم باي ۋەلەدى ھاجىئاخۇنغە بىر يىللىق ئىجارەسىنى ئون بەش سەر پۇلغە ساتتىم. بەدەلى ئىجارەنىلك (67) سەككىز سەرىنى نەقد (68) ئالدىم. قالغان يەتتە سەرىنى يىل تەمام بولغاندا ئالۇرمەن. مەئلۇم مۇددەت (69) تەمام بولغۇنچە ئورنىدىن قوزغاماس ۋە غەيىر ئەرزىيەت㊵ يەتكۈزمەس ۋە ئىمارەتنىلك بىناسىغە زەرۇر كەلتۈرگۈدەك بولماغان (71) ھەر قانداغ ئىشنى قىلسا مەنى قىلماس (72) بولۇپ، ئۇشبۇ قەۋلىمنىلك راستلىقغە بۇ خەتنى بەردىم.

ھۆززارى مەجلىس: ئەبدۇلباقى ئاخۇن، خاجە ئاخۇنلار شاھىد.

10

زەمىن خەتى (سىككە)㊸

تارىخقە بىر مىلك ئۇچ يۇز ئوتتۇز ئىككى ماھى مۇھەررەمنىلك ئىككىسى (74) ئېردى. مەنكى پالتۇئاخۇن ۋەلەدى سىيىتئاخۇن ئىقرارى سەرىھ قىلدىمكى، ئوتۇنچۇلۇق نەۋاھەسى (75) ئايكۆل مەۋزەئىداكى(76) مۇلكى زەر خەرىد (77) ئون بىر خۇداكى (78) بىرىنچى بەش مو (79)، ئىككىنچى ئۇچ مو (80) جەمى سەككىز مو يېرىمنىلك ھۆدۇدى (81): شەرقەن (82) سادىقباينىلك يەرىگە مۇتتەسىل (83)، فاسىلە (84) قىر؛ جەنۇبەن (85) موللا سابىت ئاخۇننىلك يەرىگە مۇتتەسىل، فاسىلە ئېرىق؛ (86) غەربەن (87) ئادىل ئاخۇننىلك يەرىگە مۇتتەسىل. فاسىلە زەيكەش؛ شىمالەن (88) موللا ئاخۇننىلك يەرىگە مۇتتەسىل، فاسىلە ئوق تىرگەن(89) شۇبۇ (90) ھۆدۇد ئىچىداكى يەرىمنى تەئەللۇق دەرەخت ھەققى ئابى(91) راھى رەۋىشى (92) بىلەن قوشۇپ غەبنى غۇرۇرىدىن (93) ئۆتۈپ، بىقىمەتىل ئەدىل رايىجەتىل ۋەقت (94) بىر يۇز ئوتتۇز سەر كۈمۈشكا بەيئى مۇتلەق (95) قىلىپ، ناسىر ئاخۇن ۋەلەدى نىياز چوڭغا ساتتىم. پۇلنى تەمامەن قولۇمغا ئالىپ خەنىيغا (96) خەت بورلاپ (97) بەردىم. مەزكۇر يەردە ۋە خاھ سەمەنىدە (98) من كۇللىل ۋۇجۇھ ھەققۇلھاقىم باقى قالمادى (99).

ھۆززارى مەجلىس: يۇز باشى قاسىم ئاخۇن، خىزىر ئاخۇن ئىمامىلار شاھىددۇر.

خۇامىنگۈينىلك تۆرتىنجى يىلى، ئالتىنچى ئاينىلك يەتتەسى. (100)

11

رەھن خەتى (100) (گۆرە ۋەسقەسى (101))

تارىخقە بىر مىلك ئۇچيۇز ئوتتۇز بىر رەجەب ئاينىلك ئالتەسى (102) ئېردى. مەنكى چىدىر توغراق كەنتىدىن ئىسمائىل باي ۋەلەدى يۇسۇف خوجەدۇرمەن. ئىقرارى سەرھ قىلدىمكى، كەنت مەزكۇردا كائىن (103) ئون يەتتە مولۇق يەرىمنى شەھەرلىك ئىسلام ئاخۇن ۋەلەدى قۇتلۇغ ئاخۇنغە يەتمىش سەر پۇلغە بەيئى جايىز مەئلۇمزنى يىل ئىنتىفائى (104) قىلىپ بەردىم. مۇددەتى بىر يىلدا (105) سە مەنى مەزكۇرنى (106) تافشۇرۇپ بېرىپ، فەككى روھن (107) قىلۇرمەن. مەزكۇر يەرىنلك ھۆدۇدى: شەرقەن سەيد ھاجىنلك يەرىگە مۇتتەسىل، فاسىلە قىر؛ غەربەن يۇنسىنلك باغغە مۇتتەسىل، فاسىلە ئاريق (108)؛

شمالەن موللا باقىنلىك يەرنگە مۇتتەسل، فاسىلە تىرگەن؛ جەنۇبەن راھى ئامغە ⑩⑨ مۇتتەسل. بۇ ئىدى سۇرەت، ۋاقىئەگە تەھرىر تاپتى. ⑪⑩

ھۆززاتى مەجلىس: ئىمام ئابدۇلباقى ئاخۇن، موللا سۇفى ئاخۇنلار شاھىددۇر.

12

ۆەكالەتنامە

تارىخقە بىر مىلك ئۇچيۇز ئوتتۇز بىر ماھى زۇلھەججەنلىك تۆرتى ⑪⑪ ئېردى. مەنكى تۇردى ھاجى ۆەلەدى مۇسا ھاجىدۇرمەن. ئىقرارى سەرنە قىلدىمكى، خوتەنلىك سابىرئاخۇن ۆەلەدى رۇسۇلئاخۇنداكى ۆەسقەلىق ⑪⑫ ئۇچيۇز سەر پۇلۇمنى ئۆز ئورنۇمدا قەبزى ئىستىفا قىلماق ئۇچۇن ⑪⑬ كاشغەرلىق ھۇسەيىن ئاخۇن ۆەلەدى زەيىد ھاجىنى ۆەكىلى مۇتلەقۇلئىنان ⑪⑭ ۆەقائىم مەقانى نافس خۇدا قىلدىم ⑪⑮. ئىندەل ئىقرار ⑪⑯ پۇلنى ئالىپ ۆەسقەنى تافشۇرۇر. ئىندەل ئىنكار ⑪⑰ مەھكىمەئى شەرئىيەگە مۇرافەئە ⑪⑱ قىلۇر دەپ ئۇشبۇنلىك راستلىقغە بۇ خەتنى بەردىم.

ھۆززارى مەجلىس: ئەھمەدئاخۇن، سۇلەيمان ئاخۇنلار شاھىددۇر.

13

كىراكەشنىك تىلىدىن خەت (ئەھدىنامە)

تارىخقە بىر ملك ئۇچيۇز ئوتتۇز بىر ماھى رابىيەل ئەۋۋەلنىلك ئون بەشى ⑪⑨ ئېردى. مەنكى قورغانغە تابى ⑫⑩ قوشكۆل كەنتىدىن مولا روزى ۆەلەدى ئەيدبايدۇرمەن. ئىقرارى سەرنە مۇئتەبىر شەرئى ⑫⑪ قىلدىمكى، كەرىمئاخۇن ۆەلەدى مۇھەممەدنىياز ئاخۇنىنلىك ئون ئات يۇكىنى ئوشقە ⑫⑫ يەتكۆزۇپ بەرگەلى كىرا قىلدىم. ھەر بىر ئاتنىلىك كىراسى ئونبىر سەردىن، پۇلىنلىك يېرىمنى نەقد ⑫③ قولۇمغا ئالدىم. قالغان يېرىمنى يۇكنى يەتكۆزۇپ بەرگەندىن كېيىن ئالۇرمەن. ئەگەر يولدا بىر ھادىسە بىلەن مالغە زەرۇر ۆە نۇقسان يەتسە ⑫④ ياكى تەلف بولسا ⑫⑤ ئول مېنىلك زىممەمگەدۇر دەپ ئۇشبۇ سۆزۇمنىلك راستلىقغە بۇ خەتنى بەردىم.

ھۆززارى مەجلىس: تاھىر ھاجى، كەرىمئاخۇن، ئەلى بايلار شاھىددۇر.

14

يەنە بىر زەمنى ۆەقف دىگجى خەت ⑫⑥

تارىخقە بىر مىلك ئۇچيۇزئوتتۇز ئىككى ماھى شەۋۋالنىلك ئۇچى ⑫⑦ ئېردى. مەنكى ئوشۇرئاخۇن ۆەلەدى مولا خوجەدۇرمەن. ئىقرارى سەرنە قىلدىمكى، ئوتۇنچۇلۇق نەۋاھەسى نەۋقەت مەۋزەئىدا بەش خوداكى ئىككىنچى ئون بىر مو ۆەقفى ئۇسكىنات يېرىمنىلك ⑫⑧ ھۇدۇدى: شەرقەن غەففاربايىنلىك يەرنگە مۇتتەسل، فاسىلە قىر؛ جەنۇبەن سابىت موللانىلك يەرنگە مۇتتەسل، فاسىلە باغتام؛ غەربەن قاسىم خوجەنىلك يەرنگە مۇتتەسل، فاسىلە ئارىق؛ شىمالەن ھەم قاسىم خوجەنىلك يەرنگە مۇتتەسل، فاسىلە تىرگەن. شۇبۇ ھۇدۇد ئىچىدەكى ۆەقف يەرىمنى ھەر يىل بېرەدۇرغان زەمىن ئىجارەسگە ئۇچ چارەك بۇغداي ۆە ئۇچ چارەك قوناقغە توختاتىپ، ئىسكىنەسنى ⑫⑨ توقسان سەر كۆمۈشكە روزەباي ۆەلەدى ئىبراھىم ئاخۇنغە سالتتىم. پۇلنى تامامەن قولۇمغا ئالىپ ئۆز ئىختىيارىم بىلەن خەنىيغە دىگجى خەت ⑬⑩ بورلاپ بەردىم. بۇ ئىدى سۇرەتى ۋاقىئە ⑬①.

ھۆززارى مەجلىس: مامۇت ئاخۇن، ھامىد ئاخۇنباي، سۇفىبايلار شاھىد.

ئىزاھاتلار:

① ئەرزى داشت شەرئىتكە ـــ شەرئىتكە تۇتۇلغان ئەرز.

② مەھكىمەئى شەرئىيەگە ـــ شەرئىت مەھكىمىسگە.

③ ۆەسقەلىق ـــ ھۆججەتلىك، خەتلەشكەن.

④ ھالا ـــ ئەمما، بىراق، لېكىن.

⑤ ۆەئىدە ـــ ۆەدە، ئەھد.

⑥ جەدەل ـــ جېدەل.

⑦ مەرھەمەتەن ـــ مەرھەمەت قىلىپ.

⑧ سەنە ـــ يىل.

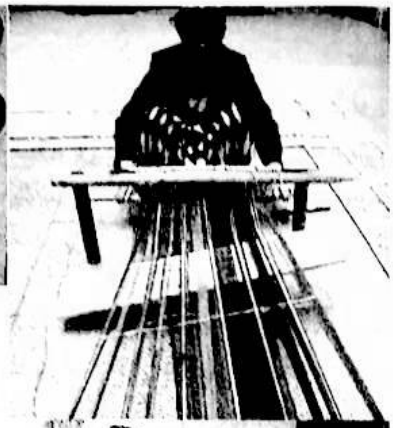
⑨ مىلادى 1913 ـ يىلى 7 ـ ئاينىلك 26 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.

⑩ مۇتەۋەففا ئاتامىز ــ مەرھۇم ئاتىمىز.
⑪ بەھەسەبى شەرئى ــ شەرىئەت بويىچە.
⑫ قەتئي نىزائ ــ تالاش-تارتىشنى ئايرىش، تالاش-تارتىشنى ئۈزۈش.
⑬ داشت ــ پارسچە يارەمچى پېئىل بولۇپ، «قىلىندى، بولۇندى، ئىشلەندى» دېگەن مەنىدە.
⑭ مىلادى 1913-يىلى 8-ئاينىڭ 18-كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.
⑮ يامۇنغە ئەرز ــ يامۇلغا ئەرز.
⑯ ئىلتىفاتلىق ئامبانغە ــ كۆيۈمچان ئامبالغا.
⑰ فۇقەرا ــ پۇقرا.
⑱ زاكۇ ــ قاپقىنى ئېچىش ئارقىلىق سۇ ئۆتكۈزۈلىدىغان سېمونت ياكى ياغاچ تاقاق، توما.
⑲ يوۋدەن ــ سۇنى توسۇشقا ئىشلىتىدىغان توما.
⑳ ئالىپ چىقىپ ئىدۇك ــ ئېلىپ چىققانتۇق.
㉑ ئەن ــ راۋان، سۇنىڭ راۋان ئىتتىك ئېقىشىنى كۆرسىتىدۇ.
㉒ خۇا مىنگۇي ــ جۇڭخۇا مىنگو 中华民国
㉓ جۇڭخۇا مىنگونىڭ 3-يىلى تۆتىنچى ئاينىڭ سەككىزى (1914-يىلى 4-ئاينىڭ 8-كۈنى)
㉔ مەدىيۇنلۇق خەت ــ قەرزدارلىق خېتى.
㉕ تەخمىنەن 1913-يىلى 12-ئاينىڭ 20-كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.
㉖ رەساقەد ــ ئېگىز بوي.
㉗ گەندۇم رەڭ ــ بۇغداي ئۆڭ.
㉘ ئىقرارى شەرئى قىلدىمكى ــ شەرىئەت بويىچە ئىقرار قىلدىمكى.
㉙ مەدىيۇندۇرمەن ــ قەرزدۇرمەن.
㉚ سەمەنى مەزكۇر ــ مەزكۇر پۇل.
㉛ بىلا مۇناقەشە ــ گەپ-سۆز قىلماي، تالاش-تارتىش قىلماي.
㉜ قەۋلىم ــ سۆزۈم.
㉝ ۋەسقەئى شەرئىيەتتە تەسلىم قىلدىم ــ شەرىئەت بويىچە تىلخەت بەردىم.
㉞ ھۆججارى مەجلىس ــ ھازىر بولغۇچىلار، گۇۋاھچىلار.
㉟ تەخمىنەن مىلادى 1914-يىلى 6-ئاينىڭ 1-كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.
㊱ گەندۇم رەڭ ــ بۇغداي ئۆڭ.
㊲ بى رەش ــ كوسا، ساقالسىز.
㊳ مىيانە قەد ــ ئوتتۇرا بوي.
㊴ ۋەلەدى ــ ئوغلى.
㊵ ئىقرارى سەرىھ قىلدىمكى ــ ئېنىق ئىقرار قىلدىمكى.
㊶ مەتنىدە بۇ سۆز «بەچاۋۇرلۇق» شەكلىدە يېزىلغان، مەزمۇندىن قارىغاندا «پەشاۋۇر» بولۇشى مۇمكىن، بۇنداق بولغاندا ھازىرقى پاكىستاننىڭ پىشاۋۇر ئۆلكىسىنى كۆرسىتىدۇ.
㊷ مەدىيۇندۇرمەن ــ قەرزدارمەن.
㊸ بەندەئۇا ئىغاۋ ــ تولۇق.
㊹ تەخمىنەن 1914-يىلى 7-ئاينىڭ 1-كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.
㊺ قاسىم خوجە ۋەلەدى ــ قاسىم خوجىنىڭ ئوغلى.
㊻ ھۆكۈمەت يەرى ــ ھۆكۈمەت ئورگىنىدىن.
㊼ مەھاسلىنىڭ خىزمەتى ــ غەللە-پاراق خىزمىتى، غەللە-پاراق. ئەسلىي بۇ سۆز «ھوسۇل» دېگەن مەنىدە بولۇپ، تېكىستنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا «غەللە-پاراق تاپشۇرۇش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.
㊽ تەخمىنەن مىلادى 1913-يىلى 9-ئاينىڭ 4-كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.
㊾ كائىن ــ مەۋجۇت، بار. مەتنىدە بۇ سۆز ئالدىدىكى «كەنتىدە» دېگەن سۆزگە قوشۇلۇپ بىر قوشۇمچە رولنى ئويناپ «كەنتىدىكى، كەنتى تەۋەسىدىكى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن.

(50) مەئلۇمۇلھۇدۇد ــ پاسسللىرى ئېنىق، چېگرالىرى ئېنىق.
(51) بەدەلى ئىجارە ــ ئىجارە ھەققى.
(52) لادەئۇا خەت ــ دەۋايىم يوق دېگەن خەت.
(53) تەخمىنەن مىلادى 1913 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.
(54) شەنگەن ئامبان ــ ناھىيە ئامبىلى.
(55) مۇددەئەن ئەلەيھى مەزكۇر ــ مەزكۇر جاۋابكار.
(56) مۇنكىر بولۇش ــ تېنىۋېلىش، يوققا چىقىرىش.
(57) ئەھلى سەلاھ ــ ياراشتۇرغۇچى، سالاچى، ئارىچى.
(58) ئارافە تۇشۇپ ــ ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، ئارىغا چۈشۈپ.
(59) سۈلھى تەرىقى بىلەن ــ سۈلھ قىلىش يولى بىلەن، سۈلھ يولى بىلەن.
(60) قانئ بولۇش ــ قانائەت قىلىش.
(61) جىنس دۇنيالىقدىن ــ دۇنيا جۈملىسىدىن ، دۇنيا تۈرىدىن.
(62) ھەققۇل ھاققىم ــ تېگىشلىك ھەققىم.
(63) باتىل ــ كۆچكە ئىگە ئەمەس.
(64) نامەسمۇئدۇر ــ قۇلاق سېلىنمايدۇ.
(65) تەخمىنەن مىلادى 1914 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.
(66) تۆرت ئىشكىلىك ــ تۆت ئېغىز. بۇ يەردە «ئىشك» سۆزى مىقدار سۆز ئورنىدا يەنى «ئېغىز» مەنىسىدە كەلگەن.
(67) بەدەلى ئىجارە ــ ئىجارە ھەققى.
(68) نەقد ــ نەق.
(69) مەئلۇم مۇددەت ــ ئاشۇ ۋاقىت، بەلگىلەنگەن ۋاقىت.
(70) غەيىر ئەرزىيەت ــ باشقا ئەرزىيەت.
(71) زەرۇر كەلتۇرگۈدەك بولماغان ــ زىيان كەلتۇرمەيدىغان.
(72) مەنئ قىلماس ــ توسماس، توسمايدۇ.
(73) سىككە ــ تەڭگە پۇل.
(74) تەخمىنەن.
(75) ئوتتۇنچۇلۇق نەۋاھەسى ــ بۇ يەردىكى «نەۋاھە» سۆزى ئەسلىدە «ناھىيە» سۆزىنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ بۇ يەردە «ئەترا-پى، تەۋەسى» دېگەن مەنىدە كەلگەن. بۇنىڭ بىلەن بۇ سۆز «ئوتتۇنچىلىق تەۋەسى» دېگەننى بىلدۈرىدۇ.
(76) مەۋزەئ ــ دېگەن يەر، بېشىدىكى «ئايكول» دېگەن جاي نامى بىلەن قوشۇلۇپ «ئايكۆل» دېگەن يەردىكى» دېگەن مەنە-نى بىلدۈرىدۇ.
(77) مۇلكى زەر خەرىد ــ بۇ سۆزنىڭ ئەسلي مەنىسى «ئالتۇنغا سېتىلىدىغان مۇلك» دېگەنلىك بولىدۇ. ۋەسىقىدىكى مەنىسىگە ئا-ساسلانغاندا «مۇنبەت يەر، يەر ھوسۇللۇق يەر، ئەك ياخشى يەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن.
(78) ئون بىر خۇ ــ بىر دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ نامى.
(79) بىرىنچى بەش مو ــ بىر مەيداندىكى بەش مو يەر.
(80) ئىكىنچى ئۈچ مو ــ يەنە بىر مەيداندىكى ئۈچ مويەر.
(81) ھۇدۇد ــ چېگرا، پاسىل.
(82) شەرقەن ــ شەرق تەرىپى.
(83) مۇتتەسىل ــ تۇتۇشۇش.
(84) فاسىلە ــ پاسىل، چېگرا.
(85) جەنۇبەن ــ جەنۇب تەرەپ.
(86) غەربەن ــ غەرب تەرەپ.
(87) شىمالەن ــ شىمال تەرەپ.
(88) ئوق تىرگەن ــ ئېتىزغا قويۇلغان چوڭ قىرنى كۆرسىتىدۇ.
(89) شۇبۇ ــ ئوشبۇ.

(90) ھەققى ئابى ــ سۇ ھەققى.
(91) راھى رەۋىشى ــ ھەممىنى قوشۇپ، مۇناسىۋەتلىك بارلىق ھەقلەر قوشۇلۇپ.
(92) غەبنى غۇرۇر ــ كاللىسىدىن ئۆتۈپ، ئالداش ۋە ئالدىنىشتىن ساقىت قىلغان ھالدا.
(93) بىقىمەتلى ئەدىل رايىجەتلى ۋەقت ــ ھازىر بولۇۋاتقان ئوتتۇرا باھادا.
(94) بەيئى مۇتلەق ــ تامامەن، پۈتۈنلەي.
(95) خەنىي ــ بۇ خەنزۇچە 汉爷 دېگەن سۆز بولۇپ مەنىسى «خەنزۇ تۆرەم» دېگەن مەنىدە.
(96) بورلاش ــ يۆگەش.
(97) سەمەن ــ پۇل.
(98) من كۆللىل ۋۇجۇھ ھەققۇل ھاققىم باقى قالمادى ــ ھېچقانداق ھەققىم قالمىدى.
(99) جۇڭخۇا مىنگونىلىك 4-يىلى 6-ئاينىڭ 7 سى (1915-يىلى 6-ئاينىڭ 7-كۈنى)
(100) رەھىن خەتى ــ رەنە خەت، گۆرۈ خەت.
(101) گۆرە ۋەسقەسى ــ گۆرۈ ۋەسقەسى.
(102) تەخمىنەن مىلادى 1913-يىلى 6-ئاينىڭ 11-كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.
(103) كەنت مەزكۇرىدا كائىن ــ مەزكۇر كەنتتىكى.
(104) بەيئى جايىز مەئلۇمزنى بىل ئىنتىفائ ــ پايدىلىنىۋېلىشقا رۇخسەت قىلىش، پايدىلىنىۋېلىشى ئۈچۈن بېرىش.
(105) مۇددەتى بىر يىلدا ــ بىر يىل مۇددەتتە.
(106) سەمەنى مەزكۇر ــ مەزكۇر پۇل.
(107) فەككى رەھىن قىلىش ــ گۆرۈنى قايتۇرۇۋېلىش گۆرۈگە قويغان نەرسىنى قايتۇرۇۋېلىش.
(108) فاسىلە ئارىلىق ــ پاسىلى ئېرىق.
(109) راھى ئام ــ چولۇق يول، ئاۋامنىڭ يولى.
(110) بۇ ئىدى سۈرەت، ۋاقىئەگە تەھرىر تاپتى ــ بولغان ئەھۋالنىڭ ھەممىسى مانا شۇ، ئەھۋال شۇنداق پۈتۈلدى.
(111) تەخمىنەن مىلادى 1913-يىلى 11-ئاينىڭ 4-كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.
(112) ۋەسقەلىق ــ ھۆججەتلەشكەن.
(113) قەبزى ئىستىفا قىلماق ئۈچۈن ــ تولۇق تاپشۇرۇۋېلىش ئۈچۈن.
(114) مۇتلەقۇلئىنان ــ تولۇق ھوقۇقلۇق.
(115) مۇتلەقۇلئىنان ۋەقائىم مەقانى نەفس خۇد قىلدىم ــ ئۆزۈمنىڭ ئورنىدا تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىل قىلدىم.
(116) ئىندەل ئىقرار ــ تەن ئالسا.
(117) ئىندەل ئىنكار ــ تەن ئالمىسا ياكى تېنىۋالسا.
(118) مۇرافەئە ــ يوللاش، بۇيرۇش.
(119) تەخمىنەن مىلادى 1913-يىلى 2-ئاينىڭ 22-كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.
(120) تابىئ ــ تەۋە.
(120) مۇئتەبەر شەرئى قىلىش ــ كۆچكە ئىگە قىلىش، قانۇنلۇق قىلىش.
(122) ئوش ــ ھازىرقى قىرغىزستاننىڭ ئوش ۋىلايىتى.
(123) نەقىد ــ نەق.
(124) زەرۇر ە نۇقسان يەتسە ــ زىيان-زەخمەت يەتسە.
(125) تەلى بولسا ــ بۇزۇلسا، بۇزۇلۇپ كەتسە.
(126) يەنە بىر زەمىنى ۋاقى دىڭجى خەت ــ يەنە بىر ۋەخپە زېمىننىڭ ئەنگە ئېلىنغان خېتى.
(127) تەخمىنەن مىلادى 1914-يىلى 8-ئاينىڭ 15-كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.
(128) ۋەقفى ئىسكىنات يە رــ ئىجارىگە ئاتالغان يەر.
(129) ئىسكىنە ــ ئىجارە ھەققى.
(130) دىڭجى خەت ــ بۇ خەنزۇچىدىكى 登记 دېگەن سۆز بولۇپ، «تىزىملانغان، ئەنگە ئېلىنغان خەت» دېگەن مەنىدە.
(131) بۇ ئىدى سۈرەتى ۋاقىئە ــ ھەممە ئەھۋال مۇشۇ شۇ.

خوتەنلىك قەدىمىي قول ـ ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇسكۇنىلىرى

مۇھەممەد توختى رەجەپ (تارام)

ئەقىل ـ پاراسەتلىك خوتەن خەلقى، ئۆزلىرىنىڭ دۇنياغا داڭلىق قەدىمىي قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدىن ئالاھىدە پەخىرلىنىدۇ. خوتەننىڭ قەدىمىي قول ھۈنەرۋەنچىلىكى، بۇ يۇرتتا ياشىغان قەدىمىي ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقىل ـ پاراسەت جەۋھىرىدۇر. بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى، شۇ مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان تىل ـ يېزىق، ئەدەبىيات، قول ھۈنەر ـ سەنئىتى، ئۆرپ ـ ئادەت، كىيىم ـ كېچەك، تۇرمۇش مىزانلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. قول ھۈنەر ـ سەنئىتى بولسا بىزنىڭ مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت تەركىبىدىكى مۇھىم بىر تۈردىن ئىبارەت.

خوتەنلىكلەر بۇنىڭدىن 2000 ـ 3000 يىللار ئىلگىرى گىلەم، ئەتلەس، خام توقۇش، قەغەز، ئاياغ، قوشۇق ياساش، بىناكارلىق، نەقىش ـ ئويمىچىلىق، كىگىز ئىتتىش، دوپپا، ئۆتەك، مەسە تىكىش، جۇۋاز، سۇ تۇگمىنى ماڭدۇرۇش قاتارلىق تۇرمۇشقا كېرەكلىك خىلمۇخىل قول ھۈنەر ـ سەنئىتىنى ئىجاد قىلدى. قول ھۈنەر ـ سەنئىتى ئار ـ قىلىق ئىجاد قىلغان گىلەم، ئەتلەس، خام، قەغەز، ئاياغ ـ قوشۇق، كىگىز قاتارلىق تاۋارلارنى خوتەن دىيارىدىن شەرقتە كېرىيە، نىيە، چەرچەن، چاقىلىق، لوپنۇرغچە، شەمالدا ئاقسۇ، غۇلجا، ئۈرۈمچى، تۇرپان، قومۇلغچە، غەربتە، قاغىلىق، قەشقەرگىچە توشۇپ سېتىش ئارقىلىق

شىنجاڭنىڭ قەدىمىي يىپەك يولىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇ تاۋارلارنى تارقىتىشنى يىلمۇيىل كېڭەيتىپ ۋە ئىچكىرىلەپ شەرقتە دۇڭخۇالىڭ، چاڭئەن، لويالىڭ، يالجۇ، ياپونىيەگىچە، غەربتە قەشقەر ئارقىلىق دۇشەنبە، ئاشخابات، تېھران، باغدات، ئەنقەرە، ئىستانبۇل، بۇداپىشت، رىمغىچە ئاپە-رىپ سېتىپ، قەدىمىي دۇنيا يىپەك يولىنى بارلىققا كەلتۈر-گەن.

خوتەنلىك قەدىمىي قول ھۈنەرۋەنچىلىك ھۈنەر-سەنئەت بۇيۇملىرى قەدىمىي يىپەك يولى ئارقىلىق پۈتۈن شىنجاڭغا، ئوتتۇرا ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقا قىتئەلىرىگىچە تارقىلىش ئارقىلىق، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىغا، كو-ئۇنلۇن (قاراقۇرۇم) تاغلىرىنىڭ شىمالىي باغرىغا جايلاشقان گۈزەل بوستانلىق خوتەن دىيارىنى، بۇ دىياردا ياشاۋاتقان دۇنيادىكى 2000 دىن ئارتۇق مىللەت ئىچىدىكى ئۇيغۇر مىللىتىنى پۈتۈن دۇنيا خەلقىگە تونۇتقان. خوتەنلىك قەدە-مىي قول ھۈنەر-سەنئەت بۇيۇملىرى (تاۋارلىرى) ئەقىل-پاراسەتلىك خوتەن خەلقىنىڭ ئالىي شان-شەرىپى ۋە ئىپتە-خارى.

خوتەن خەلقى قەدىمىي يىپەك يولى ئارقىلىق ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقا قىتئەلىرىگە تارقالغان گىلەم، ئەتلەس، خام، قەغەز، ئاياغ-قوشۇق، كىگىز قاتارلىق داڭلىق تا-ۋارلارنى ۋە تۇرمۇشقا كېرەكلىك بولغان بىناكارلىق، ماي (ياغ) تارتىش، ئۇن تارتىش، ئارقان ئېتىش، يەر ئاغدۇ-رۇش، توپا يۆتكەش قاتارلىق ئىشلارغا ئىشلىتىدىغان لازىمەتلىك سايمانلارنى (ۋاستىلەرنى) ياساشتا پايدىلىنە-دىغان، پاختىنىڭ چىگىتىنى ئايرىيدىغان چىغرىق، ياتاق (پاختا، يۇڭ ئېتىش دۇكىنى)، يىپ ئېگىرىدىغان يىكچاخى، گىلەم توقۇيدىغان دەستىگاھ، خام توقۇيدىغان خام توقۇش دۇكىنى، ئەتلەس توقۇيدىغان ئەتلەس توقۇش دۇكىنى، قەغەز ياسايدىغان قەغەز قوشۇش ئۇسكۇنىلىرى، ئارقان ياسايدىغان غالتەك، ماي (ياغ) تارتىدىغان جۇۋاز، بىناكارلىق لازىمەتلىرىنى ياسايدىغان قىرمىچىلىق دۇكىنى، ئۇن تارتىدىغان سۇ تۇگمىنى، سۇ تۇگمەن چاقى، قول تۇگمىنى ياغۇچاق، يەر ئاغدۇرىدىغان بوقۇسا، توپا يۆتە-كەشتە ئىشلىتىدىغان ھارۋا زەمبىل، يول يۇرۇشتە ئىشلىتە-دىغان يار-يار ھارۋا، تۆمۈرچىلىكتە ئىشلىتىدىغان كۆراك قاتارلىق خىلمۇ-خىل ئۇسكۇنىلەرنى ئىجاد قىلىپ ياسە-غان. بۇ ئۇسكۇنىلەر چىداملىق، قۇرت يېمەيدىغان ئۇجمە، ئۆرۈك، ياڭاق، تېرەك، سۆگەت ياغاچلىرىدىن كەكە، ھەرە، يامپۇچۇق (ئۇشكە) ئارقىلىق قولدا ياسالغان. بۇ ئۇسكۇنىلەرنىڭ كۆپ قىسمى مۇرەككەپ، كۆركەملىك، نەپس، ئىش ئۇنۇمى يۇقىرى بولۇپ، ياساپ چىقىش قىيىن ۋە مۇشكۇل، كۆپ ئەقىل-پاراسەت، ھۈنەر، ئەجر-مېھنەت تەلەپ قىلىدۇ.

خوتەنلىك قەدىمىي قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇسكۇنىلە-رى قەدىمىي قول ھۈنەرۋەنچىلىكنى ئىجاد قىلىش، بارلىققا كەلتۈرۈش، تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى مۇھىم قورال. قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇسكۇنىلىرىنىڭ يارىدەمسىز، قول ھۈنەر-ۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرىنى (مىراسلىرىنى) بارلىققا كەلتۈ-رۈش، تەرەققىي قىلدۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا خو-تەنلىك قەدىمىي قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇسكۇنىلىرى قە-دىرلەشكە، ئەتىۋارلاپ ساقلاشقا ئەرزىيدىغان مۇھىم مە-دەنىي مىراسلاردۇر.

دۇنيادا 18-،19-ئەسىرلەرگە كەلگەندە، توك بار-لىققا كېلىپ، يېنىك ۋە ئېغىر سانائەتنى بارلىققا كەلتۈ-رۈش، تەرەققىي قىلدۇرۇشتا نۇرغۇنلىغان كەشپىياتچى ئا-لىملار خوتەنلىك قەدىمىي قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇسكۇنە-لىرىنى كۆزىتىش، تەتقىق قىلىش، تەقلىد (ئوخشىتىپ لايە-ھەلەپ) قىلىش، ئىقتىدار ماھىيىتىگە ئاساسەن ئۆزگەرتىپ لايىھەلەش، شەكىلدىن ئۆرنەك (ئىلھام، سېزىم) ئېلىش ئارقىلىق پاختىنىڭ چىگىتىنى ئايرىيدىغان ئىستانوك (ماشە-نا)، يىپ ئېگىرىش ماشىنىسى، پاختا، يۇڭ ئېتىش ماشىنە-سى، توقۇمچىلىق ماشىنىسى، ياغ، ئۇن تارتىش ماشىنە-سى، يەر ئاغدۇرىدىغان تۆمۈر ساپان قاتارلىق خىلمۇخىل ماشىنا، ئۇسكۇنىلەرنى ئىجاد قىلدى. بۇنىڭ بىلەن خوتەن-لىك قەدىمىي قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇسكۇنىلىرى ھازىرقى زامان يېنىك ۋە ئېغىر سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىدى. بۇ نۇقتىنى، مۇھىم يەكۈننى ئىنكار قىلىشقا مۇتلەق بولمايدۇ.

دۇنيادا يېنىك ۋە ئېغىر سانائەتنىڭ تەرەققىي قىلىش-ىغا ئەگىشىپ، خوتەنلىك قەدىمىي قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇسكۇنىلىرىنىڭ بىر قىسمى، 1980-يىللاردىن باشلاپ ئىستېمالدىن قېلىشقا باشلىدى. بولۇپمۇ بۇ ئۇسكۇنىلەردىن چىغرىق، ياتاق (يۇڭ، پاختا ئېتىش دۇكىنى) چاخى، جۇۋاز، خام توقۇش دۇكىنى، قىرمىچىلىق دۇكىنى، زەمبىل، ياغۇچاق، ئارقان ئېتىدىغان غالتەك، تۆمۈرچىلەر ئىشلىتىدىغان كۆراك قاتارلىق خىلى كۆپ ئۇسكۇنىلەر 21-ئەسىر كىرگەندىن بۇيان پۈتۈنلەي ئىستېمالدىن قېلىپ يو-قىلىشقا باشلىدى.

تارىختا ئۆتكەن بىر دانىشمەن كىشى «تارىخنى

(ئەسلىنى) ئۇنتۇغان مىللەت، زاۋاللىققا يۈز تۇتقان مىللەت» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزنى ئوتتۇرىغا قويغان. يەنە خەلقىمىزنىڭ ئېچىدە: «ئۆتمۈشۈڭنى ئۇنتۇما، شىر چورۇقۇڭنى قورۇتما» دېگەن ماقالە-تەمسىل تارقالغان. ئاشۇ ھېكمەتلىك سۆزلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىنى تەشكىل قىلىدىغان خوتەنلىك قەدىمىي قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇسكۇنىلىرىنى ئېسىمىزدىن چىقىرىشقا، تارىخ بېتىدىن ئۆچۈرۈشكە، ئۇنتۇپ قېلىشقا، يوقىتىۋېتىشكە ھەرگىز بولمايدۇ، شۇڭا بۇ مەدەنىي مىراسلىرىمىزنى قەدىرلىشىمىز، ئەسلەپ تۇرۇشىمىز، ساقلىنىپ قالغانلىرىنى قوغدىشىمىز لازىم.

بۇنىڭدىن كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ بۇ تەۋەررۈك قەدىمىي قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇسكۇنىلىرى توغرىسىدا چۈشەنچىگە ئىگە بولۇشى ئۈچۈن ھەر بىر ئۇسكۇنە ھەققىدە ئاددىي ۋە قىسقا چۈشەندۈرۈش يازدىم.

1. پاختىنىڭ چىگىتىنى ئايرىش ئۇسكۇنىسى ــ چىغرىق

ئىككى ئوقنىڭ قارمۇقارشى ئايلىنىشى ئارقىلىق پاختىنىڭ چىگىتىنى ئايرىيدۇ. چىغرىق: ــ قول چىغرىقى ۋە تەپمە چىغرىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ. بۇ چىغرىقلارنى بىر ئادەم بىر كۈندە 10-15 كىلوگرام پاختىنى چىگىتتىن ئايرىيدۇ. (1-، 2-، 3-سۈرەت)

2. پاختا ۋە يۇڭنى ئېتىش ئۇسكۇنىسى ــ ياتاق)

ياتاق (پاختا، يۇڭ ئېتىش دۇكىنى)نىڭ دەستە (تۈتقۇ) ئۇزۇنلۇقى 1.85 مېتر كېلىدۇ. دەستىنىڭ باش تەرىپى (ئارىلىقى كەڭ تەرەپ) بىلەن ئوچى (تار تەرەپ)كە زەي تارتىلىدۇ. زەي: ــ ئۆچكە تېرىسىنى ئاشلاپ، تىلىپ، ئېشىپ راسلىنىدۇ. زەيگە ئۇرىدىغان كىچىك توقماق ئۆرۈك، ئۇجمە، جىگدە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. ياتاق بىلەن بىر سائەتتە 10-12 كىلوگرام پاختىنى، يۇڭنى ئاتقىلى بولىدۇ. (4-5-سۈرەت)

3. يىپ ئىگرىش ئۇسكۇنىسى ــ يىكچاخى

9 دىن 12 جۈپكىچە يىكچاخى قانىتىنى قارمۇقارشى قىلىپ يىكچاخى يۈرىكىگە زەي ئارقىلىق چېتىش بىلەن يا-سىلىدۇ. يىكچاخى چوڭ قانات شارچە جازىسىنىڭ دىيامېتىرى 35-40 سانتىمېتر، كىچىك يىك دىيامېتىرى 0.7 سانتىمېتر، چوڭ يىك دىيامېتىرى 1.5 سانتىمېتر كېلىدۇ. يىكچاخى چوڭ قانات بىر ئايلانسا كىچىك يىك 50 قېتىم، چوڭ يىك 32 قېتىم ئايلىنىدۇ. يىكچاخىدا بىر ئادەم بىر كۈندە خام توقۇيدىغان پاختا يىپتىن 1.5 كىلوگرام، گىلەم توقۇيدىغان يۇڭ يىپتىن ئۈچ كىلوگرام ئىگىرەلەيدۇ. (6-، 7-سۈرەت)

4. خام توقۇش دۇكىنى

ــ تاش، دەپدىن، تەپكۈ، شانا، ئوينىغۇچ، پەگا، مۇكا قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپىدۇ. ئۇستا خامچى بىر كۈندە سەرگەزدىن بەش-ئالتىنى، خامدىن ئىككىنى، چەكمەندىن بىرنى توقۇيدۇ. 8-، 9-سۈرەت)

5. گىلەم توقۇش دۇكىنى ــ دەستگاھ

دەستگاھ جازا، كامالچى، پەنجە، ئۇستۇرا، قايچا، مۇكا قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپىدۇ. جازا تۆت بۇلۇڭ شەكلىدە بولۇپ جازىغا تىك شەكلىدە باغلانغان پاختا يىپ (ئۇرۇش) يان تەرەپتىن مۇكا ئارقىلىق ئورۇلغان يۇڭ يىپنى (ئارقاغ)، گۈل چېكىلىدىغان رەڭلىك يۇڭ يىپلىرى (شانا) دەپ ئاتىلىدۇ. (10-، 11-سۈرەت)

6. ئەتلەس توقۇش دۇكىنى

يىپەك تارتىش، جازا، يىپ بويىاش، تەپكۈ، ئوينىغۇچ، دەپدىن، گۈل ئايرىش قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپىدۇ. بىر ئادەم بىر كۈندە بىر دانە ئەتلەس توقيالايدۇ. (12-، 13-، 14-، 15-، 16-سۈرەت)

7. قەغەز ياساش ئۇسكۇنىسى

ئۇجمە قوۋزىقىنىڭ تاش پوستىنى سويۇش، قوۋزاقىنى پىشۇرۇش، قوۋزاقنى سوقۇش، پىشقان قەۋزاقنى قېلىپقا سېلىپ سۇدا تارقىتىش، قېلىپ، توقماق قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپىدۇ. (17-، 18-، 19-سۈرەت)

8. ماي (ياغ) تارتىش ئۇسكۇنىسى ــ جۇۋاز

كۆتەك، قاچى، بۆك، ئوق، خامشال، لاشاك قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپىدۇ. بىر كۈندە بىر ئادەم كۈچلۈك ئۇكۇز بىلەن 10-12 كىلوگرام زىغىر، زاغۇن، زاراڭزا، قوغۇن، كاۋا ئۇرۇقلىرىدىن ماي (ياغ) تارتقىلى بولىدۇ. (20-، 21-سۈرەت)

9. ئارقان ئېتىش ئۇسكۇنىسى ــ غالتەك

ئۇچ دانە، تۆت ئەرەكلىك غالتەكنى بىر ياغاچقا ئۇچ بۇلۇڭ شەكلىدە ئورنىتىپ، ئىلمەك ئارقىلىق بەش-ئالتە مېتر ئۇزۇنلۇقتىكى ئارقاننى غالتەككە يۆگەپ بىر خىل يۆنىلىشتە، غالتەكنى ئارقان ئارقىلىق ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق ئارقان ياسىلىدۇ. بىر سائەتتە ئۇچ-تۆت كىلوگرام يۇڭ ياكى پاختىدىن ئارقان ئەشكىلى (ياسىغلى) بولىدۇ. (22-سۈرەت)

10 توپا يۆتكەش ئۇسكۇنىسى ــ ھارۋا، زەمبىل

تۆت چاسا شەكىللىك، ئىككى تۇتقۇسى بار، باش

تەرىپىگە دىيامېتىرى 40-50 سانتىمېتىر كېلىدىغان شار شەكىللىك چاقنى ئورنىتىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ھارۋا، زەمبىل بىلەن 40-50 كىلوگىرام ئېغىرلىقتىكى نەرسىنى كۆپ كۆچمەي توشىغىلى بولىدۇ. (23-سۈرەت)

11. يەر ئاغدۇرۇش ئۇسكۇنىسى ــ بوقۇسا

بوقۇسا 90 گىرادۇسلۇق ئەگمە ياغاچتىن ياسىلىدۇ. يەرگە تىرەش، ئۇچىغا چۆيۈندىن چىش سېلىنىدۇ. بوقۇسا ئارقىلىق بىر كىشى ئۆكۈز ئارقىلىق تۆت-بەش مو يەرنى ئاغدۇرغىلى، تۆت-بەش مو يەرگە بۇغداي، قوناق ئۇرۇقى سالغىلى بولىدۇ. (24-سۈرەت)

12. ئاشلىق يۇمشىتىش ئۇسكۇنىسى ــ سۇ تۇڭ-مىنى

سۇ چۈشىدىغان نو (قوغاچ)، تاشنى ئايلاندۇرىدىغان تۆگمەن چاقپىلكى، بىر جۈپ تاش ۋە ئاشلىق قۇشىدىغان ئۇسكۇنە (ساندۇق)تىن ئىبارەت. نونلۇق ئاغزىنلۇق كەڭلىكى 40-50سانتىمېتىر، نو ئۇچچىنلۇق (سۇ چۈشۈش ئورنى)نلۇق كەڭلىكى 20سانتىمېتىر بولىدۇ، تاشنى ئايلاندۇرىدىغان چاقپەلەك 22-24 دانە قاناتنى ئوققا ئورنىتىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. قانات پەلەمپەي شەكىللىك ياسىلىدۇ. بىر جۈپ تۆگمەن تېشىنلۇق دىيامېتىرى 80 سانتىمېتىردىن بىر مېتىرغىچە بولىدۇ. سۇ چۈشۈش نونلۇق ئۇزۇنلىقى تۆت مېتىردىن ئالتە مېتىرغىچە بولىدۇ. سۇ چۈشۈش يانتۇلۇقىنلۇق ئېگىز-پەسلىكى ئىككى مېتىردىن تۆت مېتىرغىچە بولىدۇ. سۇ تۆگمەنلىرىدە بىر سائەتتە 40-45 كىلوگىرام قوناق، بۇغداي، ئارپىنى ئۇن قىلغىلى بولىدۇ. (25-، 26-سۈرەت)

13. قول تۆگمىنى ياغۇچاق

ياغۇچاق دىيامېتىرى 35-40 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر جۈپ تاشتىن ياسىلىدۇ. ئۇستىدىكى تاش، تاش تۆتقىسى ئارقىلىق ھەرىكەتلەندۈرىدۇ، ياغۇچاقتا سائىتىگە ئۇچ-تۆت كىلوگىرام ئاشلىقنى يۇمشاتقىلى بولىدۇ. (27-سۈرەت)

14. بىناكارلىق قىرمىچىلىقى

تۇرالغۇ ئۆيلەرنىلۇق گۈللۈك ۋاسا، ھويلا-ئاران گۈللۈك شادا (چادىر) ئۆي جازىلىرىنلۇق پاچاق قاتارلىقلارنى نەپىس، چىرايلىق، كۆركەملىك قىرىدىغان قىرمىچىلىق دۇكىنىدۇر. قىرمىچىلىق دۇكىنى يەرگە كۆمۈلگەن ئىككى پاكار تۆگرۈك (قوزۇق)نلۇق ئوتتۇرىسىغا، قىرىدىغان ياغاچنى ئىككى تەرىپى ئايلىنىدىغان ئۇشكە غالاپقا ئورنىتىش، قىرىدىغان ياغاچنى ئارقان بىلەن ئايلاندۇرىدۇرۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. (28-سۈرەت)

15. يول يۈرۈشكە ئىشلىتىلىدىغان يار-يار ھارۋا

يار-يار ھارۋا چاقلىرىنلۇق دىيامېتىرى 80 سانتىمېتىر-دىن 1.2 مېتىرغىچە كېلىدۇ. ھارۋا يۈرىكى، چاق سىرتقى يايى، ھارۋا قاناتلىرى چىداملىق ئۆرۈك، ئۇجمە، ياڭاق، جىگدە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. چاق شادىسى (چاق يۈرىكىدىن چاق يايىغىچە تۆتاشتۇرۇلغان شادا) 20 دانىدىن 30 دانىغىچە بولىدۇ. يار-يار ھارۋىلار ئىككى چاقلىق ۋە تۆت چاقلىق ياسالغان. بۇ ھارۋىلارغا ئېشەك، ئۆكۈز، ئات، تۆگە قاتارلىقلار قوشۇلغان، چىداملىق، كۆركەم ياسالغان. (29-سۈرەت)

16. تۆمۈرچىلىكتە ئىشلىتىدىغان ــ كۆراك

تۆمۈرچىلىكتە (تۆمۈر تاۋلاشتا) ياغاچ كۆمۈرنى كۆيدۈرۈش، كۆچلۈك شامال چىقىرىپ تۆمۈرنى قىزىتىشتا ئىشلىتىدىغان ئۇسكۇنىدۇر. كۆراك ئۆچكە تېرىسىنى تۇلۇمچە (خالتا) شەكىللىك سويۇپ ئاشلاپ ياسىلىدۇ. تۇلۇمچە سويۇلغان تېرىنلۇق بىر ئاغزىغا يەل (شامال) مېڭىش نوكىشى (قوغاچ) ئورنىتىلىدۇ. يەنە بىر ئاغزىغا يەل كىرگۈزىدىغان كىلاپان (ئېچىپ ياپقۇچ) ئورنىتىلىدۇ. كىلاپانلىق ئاغزىنى ئېچىپ-ياپقاندا كۆراك ئىچىگە يەل توشۇپ، كۆراك بېسىلىشى بىلەن بۇ يەل تۆمۈرنى قىزىتىدۇ. بىر تۆمۈرچىلىك ئوچقىدا بىر جۈپ كۆراك بولىدۇ. بىر ئادەم بىر جۈپ كۆراكنى ئىككى قولى ئارقىلىق (ئارقىمۇئارقا) ئۈزۈلدۈرمەي بېسىپ ھەرىكەتلەندۈرىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا ئەجدادلىرىمىز تاختا گۈگۈت قىرىش ئۇسكۇنىسى، چاغلامچىلىك ئۇسكۇنىسى، سۇنغان ھىجىر، چىنىلەرنى قادايدىغان (تۆتاشتۇرۇپ يەملەيدىغان) قاداغچىلىق ئۇسكۇنىسى، تۆشۈك تېشىدىغان ئارقانلىق ئۇشكە، بۇياقچىلىق ئۇسكۇنىلىرى، زەدىۋال، گۈلدار كىگىز باسىدىغان گۈللۈك ياغاچ تامغۇ، بورا توقۇشتا ئىشلىتىدىغان قومۇش يارغۇ، قومۇش سوقىدىغان توقماق، بۆك، تەلپەك، ئۆتۈك تىكىشتە ئىشلىتىدىغان ھەر خىل چوك-كىچىك قېلىپ، نەرسىلەرنىلۇق ئېغىرلىقنى ئۆلچەيدىغان تۇرۇز، ئاياغ، قوشۇق، دۇتار، تەمبۇر ياساشتا ئىشلىتىدىغان ھەر تۈرلۈك سايمان ئۇسكۇنىلەرنى ئىجاد قىلىپ، ياساپ ئىشلىتىپ، قەدىمىي ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىلۇق كۆپ خىل شەكىل (تۈرلىرىنى) تەرەققىي قىلدۇرغان.

(ئاپتور: قاراقاش ناھىيەلىك سودا-سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىلۇق پىنسىيۇنېرى)

«كىلىتان، قۇلۇپ» توغرىسىدا

ئابدۇكېرىم تۇردى

ئەقىل-پاراسەتلىك ئۇيغۇرلار ئەڭ ئاۋۋال ئولتۇراق-لىشىپ هايات كەچۈرۈشنى باشلىغان خەلق. ئۇلار دېهقان-چىلىقنى ئاساس ئورۇندا قويۇپ هەر تۈرلۈك زىرائەتلەر-نى تېرىش، پەرۋىش قىلىش، ئۆز پەسلىدە يىغىش، ياخشى ساقلاش، ئوبدان پىششىقلاپ ئىستېمال قىلىش قاتارلىق جەهەتلەردە ئەقىل-پاراسىتىگە تايىنىپ، ئۆي-بىساتلارنى ئوغرى-يالغاندىن ساقلاش ئۈچۈن ئىشكىلەرنى مەهكەم ئېتىپ، ئېتىز-ئېرىق ئىشلىرىنى قىلىشقا ئېهتىياجلانغاچقا «كىلىتان، لوك، دەم، قۇلۇپ» قاتارلىق قۇرۇلمىلارنى ئىجاد قىلغان.

ئىشىك تاقاش قۇرۇلمىلىرى توغرىسىدا قىسقىچە توختالماقچىمەن.

كىلىتان

كىلىتان دېگىنىمىز: ئۆي ئىشىك قاناتلىرىنى هىملاپ، مەهكەم ئېتىدىغان، ياغاچچى هۈنەرۋەنلىك قولىدا ياغاچ-تىن ياسالغان قۇرۇلما، كىلىتان دېيىلىدۇ.

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»دە ياغاچچىلىق هۈنەر كەسپىگە دائىر نۇرغۇن مەلۇماتلار بېرىلگەن. ئەينى دەۋردە ياغاچچىلىق هۈنەر كەسپىگە ئىشلىتىلگەن تۈرلۈك ئەسۋاب، جابدۇقلاردىن: كەكە (چوت)، چوپسا، هەرە، ئىسكىنا، قىسقاچ، ئامبۇر، ئۇشكە، ئايلانما، رەندە، چوك چوت، پالتا، جادە هەرە، قول هەرىسى، تۈرۈمچا هەرە، تىلما هەرە، توغرا كىسە، هۆل كىسە، تانار (قارا چېكىدىغان) ئەگزە چىزا، مىتىر قاتارلىق بىر يۈرۈش ياغاچچىلىق ئەسۋاب سايمانلارنىڭ بارلىقىنى «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرۈك»دە ئىزاهلاپ بەرگەن.

شۇ چاغدىكى قۇرۇلمىلارغا لازىملىق ئەسۋاب ئاتالغۇلىرى هازىرمۇ ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقانلىقى ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنىڭ كۆنسېرى راۋاجلىنىپ كېتىۋاتقانلىقى شۇبهىسىز.

ئىشىك تاقاش قۇرۇلمىلىرىنى ياساش ئۈچۈن كەكە (چوت) كېتىدۇ. پالتا كېتىدۇ، هەرە كېتىدۇ.

1) كىلتان ياسلىدىغان ئەشيالار

مەسىلەن، «كىلتان» ياساشقا كېتىدىغان ئەشيالار، ياغاچ، يىلىم، ياغاچ مىخ، ياغاچ شاربكچە قاتارلىق نەرسىلەر.

2) «(كىلتان)» ياسايدىغان ياغاچلار

«كىلتان» ئاساسەن بىر قانچە يىللىق قۇرۇق ئۇجمە ياغىچى، قۇرۇق ياڭاق ياغىچى، چىلان، ئامۇت، تېرەك، ئەرمۇدۇن، ئاكاتسىيە، ھاڭگا تېرەك قاتارلىقلار قاتتىق ياغاچتىن ياسىلىدۇ. كىلتاننىڭ ئوق ياغىچى: چىلان، ئامۇت، ئۆرۈك، سىيەن، تېرەك، ئۇجمە، چقىر ئۇجمە، ياڭاق يا غىچى قاتارلىق دەرەخلەرنىڭ ئەڭ سىلىق پۈتاقسىز تېنىدىن ياسىلىدۇ. يەنى ئۆي ئىگىسىنىڭ تەلەپ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ياسىلىدۇ.

3) كىلتاننىڭ ياسلىشى

كىلتاننىڭ كەڭلىكى 10~12 سانتا، ئېگىزلىكى سەككىز~ئون سانتا ئۆلچەپ قارا تانا چېكىپ تىلما ھەر بىلەن ئۆلچەملىك قىلىپ ھەر بىر يۈزىگە رەندە سىلىپ، ئەينەكتەك سىلىقلاپ چاپلانغان ياغاچنىڭ ئىككى يان ئۈستى قىلىنلىقى ئوچ-تۆت سانتا قېلىنلىقتا چىزا بىلەن رەخت ئايرىپ قېرىنداش بىلەن سىزىپ شۇ سىزىق ئىچىنى ئىتتىك ئۇسكۇنە بىلەن كىچىك-كىچىك چاناپ بىر-بىرلەپ ئويۇپ راسلانغان ياغاچنى ساندۇق شەكلىدىكى ئاياغ ئاچقۇچ بىمالال چوشكۇدەك ئۇزۇنسىغا تۆشۈك ئېچىلىدۇ.

ساندۇقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئېگىز-پەسچىلىكلەرنى سىيلىقلاشقا ئەينى زاماندا قوم قەغىزى بولمىغاچقا چوپسا بىلەن ئىچكى قىسمىنى سىيلىقلاپ 25~30 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا كېسىپ كىلتان ئوقىنىڭ ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇپ يەتتە-سەككىز مېتىر ئوقىنى چىقىرىپ ئىشىك تاقايدۇ. ساندۇق ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئوقنىڭ يۇرۇشۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن سۇ ماي بىلەن ياغلاپ تومۇز كۆزلىرى تومۇزدەك قىزىق ئاپتاپقا قاقلاپ، ئاپتاپ يېگۈزۈپ بەش~ئالتە كۈندىن كېيىن ئوق (ئىلغۇچ) ئورۇنلاشتۇرۇپ نوكەش ئويۇلغان تۆت چاسا قورساقنىڭ ئاستى تەرەپكە ھىم كەلگۈدەك ياغاچ راسلاپ يېلىم سۈيىنى تەڭشەپ ھەر بىر گىرۋانغا سۈۋاپ راسلانغان تاختاينى يەملەپ «ئايلانما» دەيدىغان كىچىك ئۇشكىدە ئۆلچەملىك تېشىپ سىرتىق سۆگەتنىڭ قۇرۇق بادرىسى، قىزىل يۇلغۇن چۈۋۈقلىرى ياكى ژىك ياغىچى قاتارلىقلاردىن مىخ ياساپ يېلىم سۈيىگە سىلەپ مىخلىۋېتىلىدۇ.

كىلتاننىڭ قورساق قىسمىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئوق (ئىلغۇچ) ئاچقۇ سىلىندىغان تۆشۈككە دەلمۇدەل ئۇدۇل كېلىدىغان يېرى نوكەش ھالەتتە بولۇپ شۇ جايدىن كىلتان ئاچقۇچقا قانچە دانە چىش ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولسا شۇنچە تۆشۈك تىشىلىدۇ. كىلتان ئاچقۇچنىڭ چىشلىرى شۇ تۆشۈككە ئۇدۇللىشىپ چۈشكەندە ئېچىلىدۇ. ھەر بىر كىلتان ئاچقۇچلىرى بىر-بىرىگە چۈشمەيدۇ.

4) ئاچقۇچنىڭ ياسلىشى

كىلتاننىڭ ئاچقۇچلىرى يېتۈپ كەتسە ياكى سۈنۈپ كەتسە ئۇنى ياسايدىغان ئايرىم ئۇستاملار بولۇپ، شۇلار ئاچقۇ ياساتقۇچىدىن قانچە چىشلىق دەپ سوراپ ياساپ بېرىدۇ.

كىلتانغا ئاچقۇ ياسايدىغان ئۇستام «ساۋاب» ئىزدەپ ئېتىز-ئېرىق ئىشلىرى تۈگەپ سەل ئارىسالدى بولغان كۈنلەردە دەل-دەرەخلىرىنى ئارىلاپ يۈرۈپ ئاچچىق ئۆرۈك، قاغا جىگدە، يېمىش جىگدە، ئالما، ئامۇت قاتارلىق كۆز ئاچقۇ ياساشقا باب كەلگەن شاخلارنى كېسىپ، ئېگىدىغانلىرىنى قېلىپتا قۇرۇتۇپ ھاجەتمەنلەرنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلىدۇ.

كىلتاننىڭ ئوقىنى ئىشىك قانىتى تەرەپكە قوزغاتسا ئىشىك ئىتىلىدۇ. ئارقا تەرەپكە قوزغاتسا ئېچىلىدۇ. ئادەم ئىشكىنىڭ تېشىدا تۇرۇپ ئىشىك ئېتىدىغان ۋە ئاچىدىغان قۇرۇلما. ئۆينىڭ ئامانلىقىنى ساقلايدىغان، ئادەمنى خاتىرجەم قىلىدىغان ھۈنتىزىم، بىخەتەر ياغاچ قۇرۇلما. كىلتاننىڭ ياغاچ ئاچقۇسى بولۇپ ئۇنى پات-پات ياغلاپ قويۇلىدۇ.

5) كىلتاننىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى

كىلتان ئىشكىنىڭ ئېچىلىش-يېپىلىش تامنىڭ ئىچىگە، يەنى ئىشىك يان ياغىچىغا ماس ھالەتتە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. كىلتان تاق قاناتلىق ئىشكىلىرىنى سىرتتا تۇرۇپ تاقاپ ئىشكىنى ئېتىدىغان ياغاچ قولۇپ. كىلتاننىڭ

ئاچقۇچ سېلىش تۆشۈكىگە ئۇدۇللاپ قول پاتقۇدەك تۆشۈك ئېچىلىدۇ. ئۆي ئىگىسى قىپقىزىل ساپ سېغىزنى توقماق بىلەن يۇمشاق سوقۇپ، سامانىنى ئۆتكەمدە تاسقاپ سامانىنى توپىغا ئارىلاشتۇرۇپ ئىنتايىن ئۆزلۈك لاي تەييارلاپ قولنى سۇغا چىلاپ تۇرۇپ تېشىلگەن تۆشۈكنىڭ تۆت گىرۋىنى ئالقانداپ سىپىلقىلاپ سۇۋاپ، يەنە بىرئاز سامان ئارىلاشتۇرۇپ لاي ئېتىپ بۇرۇنقى يەرلىك سوپۇن شەكلىدە بىر ئۇچى كىچىك، بىر ئۇچى كاماردا لىق كەلگۈدەك قىلىپ ياساپ قۇرۇتۇپ تۆشۈككە قاپلاپ قويۇلىدۇ. ئىشلەتسە ياكى ئىشلەتمىسە ھەر داۋىم قاپلاقلىق تۇرىدۇ. كىلتان قېشىغا ئادەم كەلگەن-كەلمىگەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن ئۆچۈرىسى پاكىز سۈپۈرۈپ قويۇلىدۇ.

2. لوك

لوك دېگىنىمىز: دېرىزە، ئىشىك قاناتلىرىنى بىر-بىر رەتكە ياكى رامغا تاقاپ يەنى تەرەپ تۇرۇپ ئېتىدىغان تۆمۈر ياكى ياغاچ قۇرۇلما لوك دېيىلىدۇ. زامانىۋى بىنالارغا ئورنىتىلغان ئەنسۇ (بىخەتەر قۇلۇپ) ئىشىك تاقاش تىلى لوك.

ئۇ تۆمۈر ياكى قاتتىق ياغاچتىن ياسىلىدۇ. لوك ئۆينىڭ ئىچىدە تۇرۇپ ئىشكىنى تاقاشقا ئىشلىتىلىدۇ. لوك ھەر بىر ئۆيدە بولمىسا بولمايدىغان يەرلىك قۇلۇپ. 1949-يىلىدىن بۇيان خەلقە پايدىلىق بولغان ھۇنەر كەسىپ قۇرۇلمىلىرى ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىندى ۋە خەلقنىڭ قوللىشىغا ئېرىشمەكتە. ئەكسىچە بەزى قۇرۇلمىلار چەكلىمىگە ئۇچراپ تەدرىجىي ئۇزلۇكىدىن يوقاپ كېتىۋاتىدۇ. مەسىلەن، كىلتان بېكىتىش، قاپاق ياماش كەسپى قاتارلىقلار.

ئىشىك تاقايدىغان ئاچماق دەم

دەم دېگىنىمىز: ئىشىك-دەرۋازىلارنى تاقاشقا ئىشلەتمىدىغان ئاچىللىرى ئوخشاش تومۇقتا ئۆسكەن دەرەختىن ياسالغان، بىر ئۇچى ئاچماق كالتەك دەم دېيىلىدۇ.

ئەل-ئاۋام ئارىسىدا: «ساقا قاراپ مەن، ئىشىككە قاراپ دەم»، «ئىش پەم بىلەن، ئىشىك دەم بىلەن» دەيدىغان ماقال-تەمسىل بار.

ئۇيغۇرلار ئۆي-بىسات مال-مۇلۇكلىرىنى بىخەتەر ساقلاش ئۈچۈن، چوت (كەكە)، پالتا قاتارلىق ئەسۋابلار بىلەن ئۆزلىرى ياسۋالىدۇ. دەمنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلقىنى، تومۇقنى ئۆز ئېھتىياجىغا قاراپ ياسايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۆيلىرىدە يوق چاغلىرىدا ئىشكىلىرىنى قۇلۇپلاپ قويغاندىن سىرت ئۆيلىرىدە بار چاغلىرىدىمۇ يەنى كېچىلىرى ئىشكىلىرىنى تاقاپ ئارام ئالاتتى. تاق دېگەن مەنىدە «تەم» دېگەن سۆزنى تىلغا ئالغان.

بالداق دەم

بالداق دەم دېگىنىمىز: تاقىلىدىغان ئىشكىنىڭ كەلكارلىقىنى ئۆلچەم قىلغان ھالدا ئۆي ئىگىسى تەرەپتىن ياسالغان تۆپتۈز كالتەك بالداق دەم دېيىلىدۇ. ئىشىك كەشەكلىرى ئورنىتىلغان تامنىڭ ئىككى يان تەرىپىنى تەخمىنەن 15 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا ئويۇلغان ئويۇققا، يەنى تۆشۈككە كالتەكنىڭ ھەر ئىككى ئۇچىنى سېلىش ئارقىلىق ئىچى تەرەپتىن ئىشكىنى تاقايدىغان دەم. ئۇ دەمنى ئۆي ئىچىدىكى ئادەم ئاچمىسا ئىشكىنى ئېچىپ ئويگە كىرىش مۇمكىن ئەمەس. ئىشكىنى ئېچىپ بولۇپ، ئىشكىنىڭ كەينىگە يۆلەپ قويۇلىدۇ.

پىچاق ئاچقۇچلۇق دەم

يۇقىرىقى ئاچماق دەمگە ئوخشاش ياسالغان تاقىلىدىغان ئىشكىنىڭ بالدىقىغا يېرىم چۆكۈپ تاقايدىغان دەمنى پىچاق ئاچقۇچلۇق دەم دېيىلىدۇ.

ئۆي ئىگىسى ئىشكىنى تاقماقچى بولسا بىر قولىدا ئىشكىنى تۈتۈپ تۇرۇپ، بىر قولدا دەمنى ئىشككە يۆلەپ ئۆزى تېشىدا تۇرۇپ ئىشكىنى پەم بىلەن ئاستا-ئاستا ئىشكىنى ئالدىغا تارتىپ موككىدا تاقايدۇ. ئۆي ئىگىسى تۆت ئەتراپقا تازا زەن قويۇپ قاراپ، ئېتىز-ئېرىق، تۇي-تۆكۈن، نەزىر-چىراغ، مېھماندارچىلىق بازار قاتارلىق كەلدى-باردى ئىشلىرىغا خاتىرجەم ھالدا كېتىۋېرىدۇ. ئۇ دەمنى ئۆي ئىگىسىدىن باشقا كىشى ھەر قانچە ھەپىلەشسىمۇ ئاچالمايدۇ.

ئىشىك ئېچىش ئۇسۇلى.

ئىشكىنىڭ تېشىدا تۇرۇپ ئىشىك شاللىرىنىڭ دەمگە ئۇدۇل ئاراچىلىرىدىن پىچاقنى سىپىلپ دەمنىڭ ئۇچىغا پىچاق ئۇچىنى تەرەپ ئىشكىنى ئالدىغا ئاستا تارتىپ تۇرۇپ، دەمنى ئۇستىگە ئىشتىرسە ئىشىك ئېچىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ھەمىشە يېنىغا پىچاق قىسىپ يۈرىدىغان مىللەت بولغاچقا پىچاقنى دەم ئاچقۇچ قىلىدۇ. ئەگەر پىچاق

قىسمايدىغان ئەر ياكى ئايال كىشى بولسا ئۆي ئىچىدىن بىر پىچاقنى پەيلەپ دەمنىڭ ئاچقۇچى ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. ئۇش ئورنىغا بىللە ئېلىپ كېتىدۇ ياكى كىشىلەر زەن قويماسلىقى ئۈچۈن ئۆستەڭگە شاخ-شۇمبىلارنى تاشلاپ قويۇپ ئىشغا خاتىرجەم مېڭىپ بېرىدۇ.

مەخپىي يېپىلىق دەم

مەخپىي يېپىلىق دەم ئاچماق دەمنىڭ ئورنى شۇ بولۇپ، بۇ دەمنىڭ ئىشىك تاقاپ ئۇچىنى پىچاق ئىچى چۇشمەيدىغان شال ئاراچلىرى يوق جايغا ياغاچچىنىڭ رەندە كاسسىسىنىڭ چوگلۇقىدا ياغاچنى داسلاپ ئىككى جايدان مۇنتىزىم مىخلانغان جالىما بالداقتا چەللەپ ياسالغان دەمنى سېلىپ ئىشكىنى ئالدىغا تارتىپ تۇرۇپ تاقايدۇ، ئۇ ئىشكىنى چاقسا ئېچىلمايدۇ، بولمىسا ئېچىلمايدۇ.

ئېچىش ئۇسۇلى.

دەمنىڭ ئىشىككە تاقالغان ئۇچىغا پىششىق يېپىنى چىگىپ، بىر ئۇچىنى بىر تۆشۈك ئارقىلىق ئۆگزىگە چىقىرىپ بىرەر كالتەككە چىگىپ قويۇلىدۇ. ئۇنى ھەرقانداق ئادەم ئاچالمايدۇ. ئۇنى ئىشلەتكەندە ئىگىسى ئۆگزىگە چىقىپ كالتەككە چىگىلمىك يېپ ئۇچىدىن تارتىپ ئاچىدۇ.

بۇنىڭ تاقىلىش، ئېچىلىش ئىشلىرى مەخپىي بولىدۇ. ئەر-خوتۇن ئىككىلا كىشى بىلىدۇ، بۇنى يېپىلىق دەم دەپ ئاتايدۇ.

قۇلپا

قۇلپا دېگىنىمىز: ئىشىك، ساندۇق، جاۋەن، تارتما قاتارلىقلارنى ئېچىش، بېكىتىش ئۈچۈن مېتالدىن ئاچقۇچ سېلىپ ئاچىدىغان قىلىپ ياسالغان قۇرۇلما قۇلۇپ دېيىلىدۇ.

قۇلپا: ساندۇققا، چامادانغا، جاۋەنگە، تارتمىغا، ئىشىككە، دەرۋازىغا، ئېغىل ئىشىكىگە، ساماناللىققا، ئامبارغا، ياتاققا، خۇرجۇنغا، تاغارغا، كىشەنگە ۋە باشقا نۇرغۇن نەرسىلەرگە قۇلپا سېلىنىدۇ.

1949-يىلىدىن بۇرۇن فېئودالزملىق قارا جەمئىيەتتە يىراق سەھرالاردىن ھارۇنغا قېتىپ كەلگەن ئات، ئېشەك، قېچىر قاتارلىق ھايۋانلارنى ئوغرىغا بېرىپ قويماسلىق ئۈچۈن نەرسە-كېرەكلىرىنى ساقلايدىغان ساراي دەگلەرگە ئەكىرىپ باغلاپ پۇتىغا ئۇشكەل سېلىپ قۇلۇپلاپ قويىاتتى. خاتىرجەم سودا-سېتىق ئىشلىرىنى قىلىۋالاتتى. قۇلپا بىر ئۆيدە، كۇندىلىك تۇرمۇشتا بولمىسا بولمايدىغان ئەڭ مۇھىم بۇيۇم.

دېمەك: ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي يازغان «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»دە 11-ئەسىردىكى تۈركى خەلق جەمئىيىتىدە قول ھۈنەرۋەنلەردىن ئىبارەت تەبىقىنىڭ بارلىقى قەيت قىلىنىدۇ.

قەدىمىي ئەجدادلىرىمىز: ئۆزلىرى ئېھتىياجلىق بولغان ھەر خىل ماددىي بۇيۇملارنى ئۆزلىرى ياساپ ئىشلەتكەن.

ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يارقىن نامايەندىسى.

ياسالغان بۇيۇملارنىڭ كۆپ خىللىقى، چىداشچانلىقى، ھۈنتىزىمچانلىقى، ئۆزگىچە سۈپىتى بىلەن كىشىلەرنىڭ جانجان مال-مۈلۈكلىرىنى ساقلاپ كەلگەن.

قەدىمكى ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ جاھان مەدەنىيىتىگە قوشقان ئۇلۇغ تۆھپىسى قاتاردا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەقىل-پاراسەت تەپەككۇرى ئىنسانلار خاتىرجەملىك ئالاھىدىلىكىنى گۈللەندۈرۈپ ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك سەنئىتىدە ھەرقانداق ئەل ۋە مىللەتلەرنىڭ زوقىنى قوزغاپ، كىشىلەرنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىگە ئېرىشىپ قايىللىقىنى ئاشۇرماقتا.

دۆلىتىمىزنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك ساھەسىگە ئەڭ ياخشى پۇرسەتلەرنى ئاتا قىلماقتا. ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە بېھىسابىي-يېڭى كەشپىياتلار مەيدانغا چىقماقتا ۋە كۈندىن-كۈنگە گۈللەنمەكتە.

ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى ھەم ئەنئەنىلىكىنى ساقلاپ قول ھۈنەرۋەنچىلىك تۈرلىرى ئاستا-ئاستا يوقىلىپ كەتتى. بىر قانچىسى يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالدى.

ھۈنەر تېخنىكلارغا ۋارىسلىق قىلغۇچىلارنىڭ «بارغاندا سېرى ئازلاپ كېتىش تۈپەيلىدىن بولسا بىر قىسىم ھۈنەر-ۋەنىنىڭ ئىجادىيەت ھۈنەرۋەنچىلىك تۈرلىرىنىڭ ئورنىنى زامانىۋى تۈرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ ئېلىشى، يەنە بىر قىسمىنىڭ زامان ئېھتىياجىغا ماس كەلمەسلىكى قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن بولدى. شۇڭا قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرىمىزنى كۆز قارىچۇقىمىزدەك ئاسراشقا توغرا كېلىدۇ.

(ئاپتور: پەيزاۋات ناھىيەلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى پېنسىيۇنىرى)

مەمەت تەۋبەت مىنىياتۇرا رەسساملىرىدىن

مەمەت تۇرسۇنشىياز تەخەللۇسى تەۋبەت. خەتتات، رەسسام ۋە مۇقاۋا لايىھەلىگۇچىسى. 1983- يىلى 10-ئايدا خوتەنده تۇغۇلغان. شىنجاڭ سەنئەت ئىنىستىتۇتى گۈزەل سەنئەت كەسپىنى پۈتتۈرگەن. چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتىدا لايىھەلەش كەسپىده بىلىم ئاشۇرغان. ئۇ جۇڭگو مۇقاۋىچىلار جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ خەتتاتلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى.

2003- يىلى خوتەن قەغىزى ھۈنىرىنى ۋە مىنىياتۇرا رەسىم كۆرگەزمىسىنى ئاچقان. ئۇنىڭ گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى ئاپتونوم رايون ئىچى سىرتىدا ئۇنتكۇرۇلگەن كۆرگەزمىلەردە ئايرىم - ئايرىم ھالدا بىرىنچى، ئىككىنچى دەرىجىلىك مۇكاپاتلارغا ئېرىشكەن. 2009- يىلى مەملىكەت بويىچە ئۇنتكۇرۇلگەن 7- نۆۋەتلىك مۇقاۋا لايىھەلەش مۇنبىرى بىغىنىدا ئىككى پارچە ئەسىرى ئالتۇن مۇكاپاتقا، بىر پارچە ئەسىرى كۈمۈش مۇكاپاتقا بىر پارچە ئەسىرى مۇنەۋۋەر ئەسەر مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. 2011- يىلى مەملىكەت بويىچە ئۇنتكۇرۇلگەن كۆرگەزمىدە ئۇ لايىھەلىگەن مۇقاۋا جۇڭگودىكى ئەڭ چىرايلىق كىتاب مۇقاۋىسى مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن، ئۇلايىھەلىگەن كىتاب مۇقاۋىلىرى ۋاشىنگتون، ئەنگلىيە، فرانكفورت، تېھران، قاتارلىق دۆلەت ۋەرايونلاردا كۆرگەزمە قىلىنغان ۋە ئەل ئىچىگە كەڭ تارالغان. ھازىر شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ گۈزەل سەنئەت مۇھەررىرى.

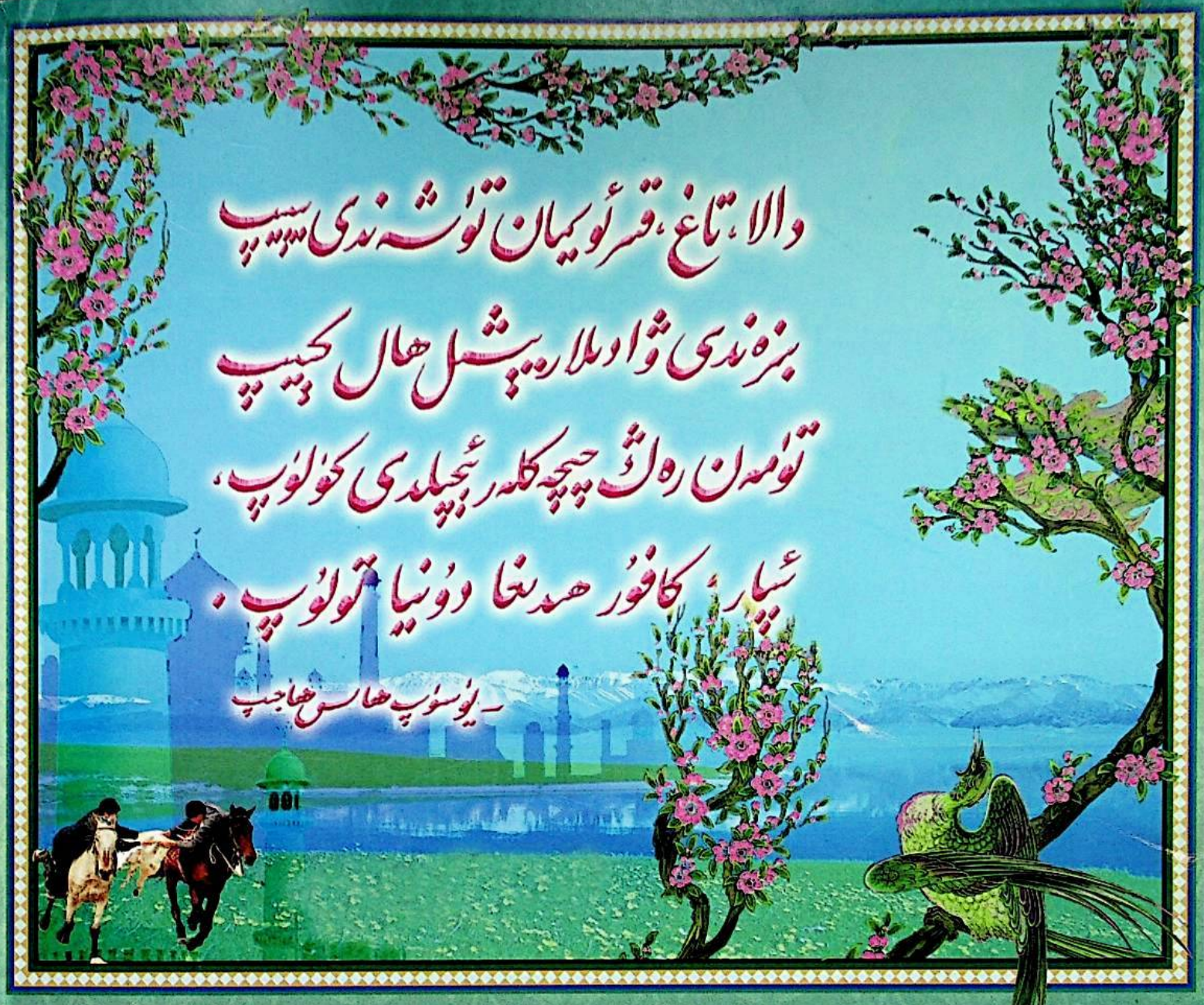

مۇكاپاتلانغان مۇقاۋا لايىھەلىرى

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 ـ نومۇر،
14 ـ قەۋەت Tel: 0991- 4554017 Fax: 0991-4559756
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65- 1130/I
خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1004 - 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 ـ 58 باھاسى: 6.00 يۈەن
پوچتا نومۇرى: 830001
E- mail: mirasuyghur@ 126. com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى:1130BM
ئېلان ئىجازەتنامە نومۇرى:6500006000040

主管:新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
编辑出版:《美拉斯》杂志社(乌市友好南路 716 号文联大楼 14 层)
电话:(0991)4554017 传真:(0991)4559756
发行:乌鲁木齐市邮局
订阅:全国各地邮局
国内统一连续出版物号:CN65—1130/I
国际标准连续出版物号:ISSN1004—3829
代号:58-60 广告许可证号:6500006000040
E-mail:mirasuyghur@126.com
海外发行代号:1130BM
国外发行:中国图书进出口总公司
印刷:新疆日报社印务中心
邮编:830001 定价:6.00 元